

VIGILIA

1 9 7 7
szeptember

Sinkó Ferenc:

**A korszerű magyar
egyházművészetért**

Jajczay János:

Vita Dürer származásáról

Tótfalusy István:

**A szakrális tér
esztétikájához**

Vasadi Péter:

Öt templom — öt tér

Nagymihályi Géza:

A keleti templom

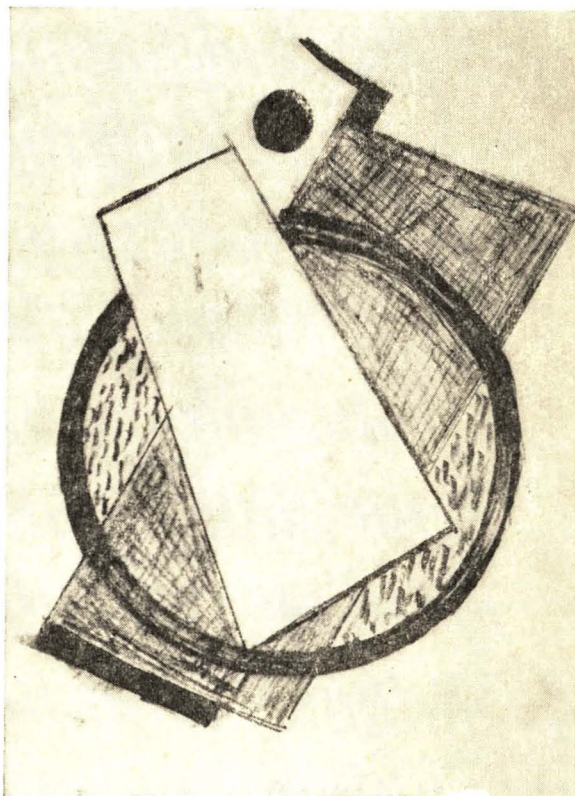
Síki Géza:

Papi sors '77

Falu Tamás versei

Hegyi Béla:

A kereső Kassák

Kassák Lajos munkája
(Vattay Elemér reprodukciója)

Kassák Lajosné: **Naplórészletek** — Kassák Lajos **levele Sík Sándorhoz** — Rónay László: **Kassák mércéje** — Dévényi Iván - Sík Csaba-Vidor Miklós: **Kerekasztal beszélgetés Kassák Lajosról** — Kassák Lajos **hét levele**

SINKÓ FERENC	A korszerű magyar egyházművészetért — — — — —	577
JAJCZAY JÁNOS	Vita Dürer származásáról — — — — —	583
TÓTFALUSY ISTVÁN	A szakrális tér esztétikájához — — — — —	586
VASADI PÉTER	Öt templom — öt tér — — — — —	595
NAGYMIHÁLYI GÉZA	A keleti templom és a közösségi misztika — — — — —	600
SÍKI GÉZA	Papi sors '77 (II) — — — — —	602
HEGYI BÉLA	A kereső Kassák — — — — —	608
KASSÁK LAJOS	Levele Sík Sándorhoz — — — — —	616
KASSÁK LAJOSNÉ	„Hold, hold, egyszer te is meghalsz” (naplórészletek)	617
GRAIN ANDRÁS	Versek Kassák Lajosnak — — — — —	625
KASSÁK LAJOS	Levele Grain Andrásához — — — — —	627
KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS KASSÁK		
	LAJOSRÓL (Dévényi Iván—Sík Csaba—Vidor Miklós)	627
RÓNAY LÁSZLÓ	Kassák mércéje — — — — —	633
DÉVÉNYI IVÁN	Kassák Lajos hét levele — — — — —	638
FALU TAMÁS	Versei — — — — —	640
EDITH STEIN	A Märisch-weisskircheni hadikórház. Részlet az „Egy zsidó család élete” című önéletrajzból (<i>Kis Monika</i> fordítása) — — — — —	642
BALÁSSY LÁSZLÓ	Versei — — — — —	646
K É P E K	A műmellékleten, valamint az 593. és 599. oldalon modern magyar templomokról és templomterekről készített fotók; <i>Réti Zoltán</i> Gyászvár c. akvarelljének reprodukciója a 607. oldalon; Kassák Lajos arcképe (fotó: Vattay Elemér) a 608. oldalon.	

Tájékoztató című rovatunk a hátsó II. borítón, *Idegen nyelvű tartalomjegyzék* a 647. oldalon.

Felelős szerkesztő: RÓNAY GYÖRGY

Felelős kiadó: VARKONYI IMRE

Laptulajdonos: *Actio Catholica*

Szerkesztőség és Kiadóhivatali ügyintézés: Budapest V., Kossuth Lajos u. 1. Telefon: 173-438, 173-933. Postacím: 1364 Budapest, Pf. 111. Terjesztési, előfizetési és templomi árusítás: *Vigilia* kiadóhivatala, árusítja a Magyar Posta is. A *Vigilia* csekkszámla száma: OTP 37.343-VII. Hazai előfizetések külföldre: Posta Központi Hírlapiroda, Budapest, V., József Nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest. Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Bpest, Pf. 149. Nyugati országokban az évi előfizetési ár: 11,80 USA dollár, vagy ennek megfelelő összegű más pénznem. Átutalható a Magyar Nemzeti Bankhoz (H-1850 Budapest) a Kultúra 024-7. sz. csekkszámlájára, feltüntetve, hogy az előfizetés a *Vigilia* című lapra vonatkozik. A szocialista országokban előfizethető a helyi postahivatalokban is. Egyes szám ára: 12,— Ft. Előfizetés: egy évre: 140,— Ft, félévre: 70,— Ft, negyedévre: 35,— Ft. Megjelenik minden hónap elején. Index-szám: 26.921.

A KORSZERŐ MAGYAR EGYHÁZMŰVÉSZETÉRT

Jajczay János (1892-1976)

Az egyházművészet régebbi korszakaiban egysíkúbb volt a művész, a mecénás és a közönség kapcsolata. A mestereket is, műhelyeiket is, a megrendelőket is ugyanazon törvények és elvek irányították munkájukban és állásfoglalásaikban. A kor elfogadott stílusa egyformán volt törvény és eligazítás az alkotó és a mecénás számára. A művész egyénisége is az uralkodó stílus keretén belül bontakozott ki és érvényesült. Azóta azonban, hogy a legkülönbözőbb és egymástól szinte mindenben eltérő stílusok versengenek a gyakran ismeretlen mecénások kegyéért s egyre inkább a közönség — magyarán mondva a kiismerhetetlen tömeg — ízlésén múlik, milyen templom épül egy-egy falu vagy város számára, milyen szobor és kép kerül abba, bonyolulttá vált az egyházművészek és az egész egyházművészet élete, fejlődése.

Ezért válik és vált a legújabb korban, a XIX. és XX. században nélkülözhetetlenül fontosá a művészettörténészek és kritikusok munkássága — elsősorban az egyházművészet viszonylatában, ahol többé nem egyes magas műveltségű főpapok, a műveltség legfelsőbb szintjén gondolkodó, kifinomult ízlésű egyháziak választják ki a művészeket és a műveket, hanem mindig fennáll a lehetősége, hogy — akár egyháziakról, akár világi hívekről van szó — a tömegízlés képviselői döntenek egy templom építése, oltárkép, szobor megrendelése felől, akik nemegyszer esztétikai légüres térben tengődnek, nem irányítja őket se hagyomány, se magas egyéni, művészi kulturáltság ízléskanonja.

Ahhoz, hogy az amorfi tömeg valódi közösséggé és igazi, a magas művészetet serkentő és támogató közönséggé váljék, rengeteg és hosszadalmas tudományos, kutató és közönséget nevelő munka és bírálat, művészettörténészek, műkritikusok, művészeti nevelők sok próbálkozása, nekilendülése, szívós fáradozása szükséges. S valóban a múlt század második és századunk első felében, nálunk is művészettörténészek, szakemberek és írók hosszú sora végezte ezt a fontos és nehéz munkát, melynek eredményeként, ha nem is változott még egész papi és világi hívő társadalmunk igazi, érthető közösséggé, legalább egy jó ízlésű réteg alakult ki benne. Rómer Flóris, Ipolyi Arnold, Divald Kornél, Fieber Henrik neve jelzi — hogy csak néhányat említsünk közülük — művelődéstörténetünk egyik legzínesebb, szép és szomorú mozzanatokkal teli fejezetét.

A magyar egyházművészeti kultúra és közízlés egyik kiváló nevelője volt Jajczay János is, aki 1976. május 22-én, nyolcvannégy esztendőskorában lépett át az Örök Szépség világába, melynek szenvedélyes keresője, rajongója, fáradhatatlan munkása volt hosszú életén át.

Papír Pietà Michelangelótól?

Külső megjelenése után ítélve — ahogy apró termetével, kissé merev arccal, de mindig elegánsan lépdelt az utcán — régi vágású józsefvárosi polgárnak látszott, aki hozzá hasonlóan apró termetű neijével éppen templomba vagy „vizitbe” igyekszik. Első pillantásra szerény polgári otthon volt a Vajda Péter utcai városi ház harmadik emeletén meghúzódó lakása is.

A merev arca azonban idegbénulás következménye volt, kimért lépése is: hallatlan önuralommal takarta gyengeségét. Szerény lakása pedig tele volt szebbnél szebb és értékesebbnél értékesebb holmival. Volt például egy képe Becafumi XVI. századi festőtől: vázlata a sienai városházának készített freskójához. Külön története volt egy papírmásé Pietának. Ez szerinte Michelangelo kezéből került ki. Egy időben a nagy mester rászorult, hogy ilyeneket készítsen. A Firenze környéki falvakban árulta. A stílbútorok közül, ha szóba került. Aba Novák róla készült portréját vette elő, a mester egyik legsikerültebb alkotását. De az itáliai kisplasztika szép példái mellett erdélyi bokály gyűjtemény, múzeumba illő Miskakorsók együttese jelezte, hogy a ház gazdái szeretik és ismerik a magyar népművészetet is. Nemcsak a népi kerámiát; erről egy himzett abrosszal tell szekrény tanúskodott.

Ilyen volt Jajczay János egyénisége: gyengeségét kemény tartással takarta el. Kincseivel — bár nem titkolta őket — nem hivatkozott, egyszerű, polgári életet élt közöttük és velük. Régi pesti polgárcsaládból, kereskedő familiából született 1892-ben. Meg is maradt szülővárosa polgárának haláláig. Hűséggel és tudatossággal ragaszkodott szülővárosához; csak a szülőföld szépségeinek és történetének ismerete nevének alakult ki az emberben ilyen erős kötelék, melyet nem tud elszakítani még Európa szépségekké zsúfolt városainak vonása sem.

Tanulmányait Pesten kezdte: kereskedelmi gimnáziumban tett érettségit. Utána — nyilván a család kívánságára — elvégezte a jogot, de tanulmányait tovább folytatta Bécsben az ottani egyetem művészettörténeti szakán. Kutató szenvedélye már akkor hajtotta: magyar vonatkozásokat keresett, végig búvárolta Bécs minden nagyobb könyvtárát, múzeumát. Berlini és drezdai tanulmányai után művészettörténeti doktori címet szerzett. Doktori értekezésének tárgya „A gazdasági élet és a művészet viszonya” volt. A témaválasztás mutatja, hogy kezdettől fogva társadalmi vonatkozásaiban és távlataiban is szemlélte a művészetet. Berlinben egyébként háromnegyed évre állást vállalt az egyik filmgyárban — művészettörténész szakértőként.

Budapestre visszatérve a húszas évek elején kezdte meg irodalmi munkásságát. 1922-ben a Fővárosi Könyvtárhoz kéri felvételét. A próbaidő letelte után 1923-ban nevezik ki, 1924. április 1-én véglegesítik. Itt ismerkedett meg későbbi feleségével, Kanyó Erzsébettel, a könyvtár ugyanakkor szerződöttné dolgozójával, aki ugyancsak művészettörténetből doktorált. Az első magyar nők közé tartozott, akik doktori címet szereztek. Egyik alapítója volt a diplomás magyar nők egyesületének. Érdeklődésük közös tárgya hozta őket össze Jajczay Jánossal: a szöveg története, jelképrendszere és ábrázolásai. Mindkettő nemcsak magyar, de nemzetközi viszonylatban is figyelmet érdemlő szakértőjévé vált a közös témának. Jelentős tanulmánya itt látott napvilágot a témakörben. 1928. január 5-én kötötték házasságot.

Jajczay János a könyvtári munka közben sem hagyta abba művészettörténeti tanulmányait s kutatómunkáját. 1927-ben végigjárta Görögországot. 1929-ben egy esztendő teltölti ösztöndíjasként a Római Magyar Intézetben. Római tartózkodása nemcsak azért lett fontos szakasza pályájának, mert ekkor alakult ki mély kapcsolata Itália művészetével, amelynek aztán haláláig rajongója és ismerője maradt. Itt kötött barátságot az akkoriban Itáliában ugyancsak ösztöndíjasként tanuló fiatal magyar képzőművészekkel is, különösen Palkó Károllyal és Aba Novák Vilmossal. Ez a fiatal művészcsoporthat a következő években a „római iskola” néven vonult be a magyar képzőművészeti, elsősorban egyházművészeti életbe. S hogy bevonulhatott, abban nem kis érdeme van Jajczay Jánosnak. Éppen az ő érvényesülésük érdekében forgatta sokat a tollát. Hozzá kell azonban tenni: sem a múltat, sem a jelent illetően nem volt egyoldalú a magatartása. Jó barátságban volt Szőnyi Istvánnal, Dési Huber Istvánnal és másokkal is, akik nem tartoztak a „rómaiakhoz”.

A visszatérése utáni időszak, a harmincas és negyvenes évek mintegy másfél évtizede jelenti Jajczay János írói munkásságának legfontosabb, legtermékenyebb szakaszát. Egy-egy után jelennek meg könyvei, cikkei — a művészeti szaklapokban és a katolikus folyóiratokban, a Katolikus Szemlében, később a Korunk Szavában, a Vigiliában s elsősorban az Életben. Hamarosan egy sor irodalmi és művészeti egyesületnek is tagja lesz (Irodalomtörténeti Társaság, Szent István Társulat, Kéve, Képzőművészeti Társulat, Iparművészeti Társulat, Numizmatikai Társaság, Pátria Club).

1929-es római tartózkodása nem volt az utolsó látogatása Itáliában. Szinte minden évben itt töltötte szabadságát, minden alkalmat megragadott Rómának és az itáliai művészet többi forráshelyének tanulmányozására. Hogy milyen mélyen látó szemmel és nyitott szívvel járta Róma, Nápoly, Velence, Firenze, Assisi és a többi olasz műemlék-város templomait, képtárait, múzeumait, arról ékesen vallanak könyvei: mindaz, amit bennük elmondott általában a magyar, és szűkebben a katolikus közönség műveltségének gyarapítására, látásának, ízlésének nevelésére és finomítására.

Teljes bibliográfiát áttekintést adni írói munkásságáról túllépne e rövid tanulmány kereteit. Csak az Életben megjelent írásainak száma jóval meghaladja a százat, a többi lapban megjelentekével együtt megközelíti a félezeret.

Szentek vonulása Pest-Budán

Írásait nem könnyű kategóriákba szorítani, mert témáit mindig sokrétűen, minden vonatkozásukban tárgyalja, s egy-egy első pillantásra egyszerűnek tűnő tárgyat, jelenséget széles távlatú kortörténeti, műfajelméleti, művészettfilozófiai és történetfilozófiai elemzés, társadalmi rajz keretében mutat be. Ugyanígy jár el egy-egy művész portréjának megalkotásában.

Több könyvben és számos tanulmányban foglalkozott lenyűgöző anyagismerttéssel a főváros, a Duna-parti három város, Pest, Buda, Óbuda történetével és művészeti emlékeivel.

Hogy mennyi mindent tudott „kihozni” egy látszólag kis témából, azt legszembetűnőbben talán *Pest-budai figurák a múlt század harmincas éveiből* című tanulmánya mutatja, amely a Fővárosi Könyvtár kiadványai között jelent meg 1940-ben. Ebben a Mária Terézia laktanya egyik tervezőjének, Max Felix Paurnak vázlatkönyvét, illetve abban fennmaradt néhány lucat rajzát ismerteti és elemzi, melyekben a bajorországi származású Paur a kornak, az 1838-as nagy árvíz évtizedének pesti népet fedezi fel a maga számára, nem nagy művészi igénnyel ugyan, de hiteles pontossággal. Huszárok, hajósok, csikósok, táncoló fiatalok, vásáros és utcai figurák: dinnyeárusok, lacikonyhások, lámpáshordó fiúk, Duna-víz, sajt, fenyvesmadár árusok, gyolcsosok, utcákat seprő rabok, bundát próbáló nyalka férfiak sűrűnek-forgónak a rajzokon. A Duna-parti metropolisz születésének pillanata ez, amikor a német és a magyar elem mellett még tízen-hét népcsoport él együtt „békében, mégis valami komplikált feszültségben”, hagyományait ápolva, ugyanakkor reformokról ábrándozva. „Valami kialakulatlan osztályharc settenkedik már a lelkekben, amelyet majd némiképp tisztáz — eligazít vagy elsöpör — 1848.”

A tanulmány, azonfelül, hogy pontos portrésorozatot ad az akkori Pest jellegzetes figuráiról, áttekintést nyújt Pest és a magyar nép, a magyar paraszt-ság festőiről is, a reformkortól kezdve napjainkig. (Hadd említsem meg itt, hogy a „pesti polgár” Jajczay adta a legpontosabb és legemberibb képet az Élet hasábjain a harmincas évek derekán feltűnt magyar parasztfestőkről — akik nem csupán festették a magyar parasztot, hanem életét is éltek. Benedek Péterre, Süli Andrásra, Győri Elekre és társaikra gondolok, akikről az „öste-hetség” gyanús értékű címkéjét nem tudták, sajnos, olykor nem is akarták leszedni még egyes népi írók sem, és akiket a közelmúltban a „naivok” nem kevésbé kétes értékű jelzőjével fedeztek fel újra. „Talán még húsz-harminc évvel ezelőtt is — írja 1934-es kiállításukról Jajczay — ha egy ilyen kiállításra vetődünk, kurióznak vagy legfeljebb etnográfának nézzük, ma, amikor a grand art-tól is elsősorban érzést kívánunk, eszünkbe se jut a néprajzi furcsaság, csak csodálattal járjuk a helyiségeket és teljes szívvel élvezzük a léleknek drilltől mentes kiünneplését... Nem a hírnév, reklám, nem a pénz, hanem valami titokzatos erő hajtja ezeket a vasárnap délután biciskával farigcsáló napszámosokat, primitív eszközökkel kartonra festő földműveseket, hogy vágvakat, álmokat, az ő világukat, elsősorban önmaguknak realizálják”. S a „grand art”-hoz tartozó művészeknek kijáró elismeréssel méltatja külön-külön a kiállításon felvontatott paraszt festőket és szobrászokat.

A *megszentelt Pest-Buda* című, ugyancsak helytörténeti jellegű könyve (megjelent a Szent István Társulatnál, évszám nélkül) témakörét tekintve útikalauz a főváros templomaihoz. Valójában Jajczay vallomása szülővárosa iránti szeretetéről: „Egy városnak kulturális berendezését talán legjobban — ha szabad ezt a kifejezést használunk — a kővé vált imáról, a templomról olvassuk le... A kulturális művészi rétegződés, a történelem egymásra rakódása Rómán kívül talán sehol úgy le nem olvasható, mint Pest-Budán. Csak ismerni kell a kövek rejtélyes nyelvét.” Az író érti és értetni tudja: hogyan szólnak, mit mondanak a főváros templomai e hely kétezer esztendő történetéről, benne annyi örömteli és tragikus eseményről, a pannóniai vértanúkról, Szent Demeterről, Lirai Szent Antálról, aki Aquincumban, a „miniatűr” Rómában született, majd Szent Gellértől: az ő kápolnájának emlékét őrzi a tabáni templom domborműve és felirata, Szent Erzsébetről (a belvárosi templomban jegyezték el), Juliánról, Boldog Magyarországi Pálról, akik a pesti domonkos templomból indultak el, az egyik az óházát fedezni, a másik vértanú halált halni; Boldog Bánffy Buzádról, aki ugyanitt esett el a tatárok kardcsapásai alatt. Szól a könyv a szentek és boldogok kertjéről, a budaszentiőrinci kolostorról, amely oly hatalmas volt, hogy tíz napig tartott, míg a török seregek félig-meddig lerombolták. Boldog Eskandéli Máté, Boldog

Lőrinc, Remete Szent Pál, Boldog Lőrinc festő, Boldog Dénes szobrász, Boldog Báthory László, Fráter György emléke lebeg e romok fölött —, hogy csak néhányat említsünk a sok közül. Hoszsan ismerteti ezután Szent Margit emlékeit. Megemlékezik Magyarországi Mihályról, Temesvári Pelbátról, Váasarhelyi Andrásról, aki a pesti ferences templomban énekelte el először *Angyaloknak nagyságos asszonya* kezdetű himnuszát és innen indult meghalni a mohácsi csatába. Szinte a legújabb korig követi a szellemek vonulását, akik az európai kultúra egyik gazdag forrás helyévé avatták az ősi dunai átjáró környékét. Ma is tanulságos olvasmány ez a könyv, amely még a témakör ismerőinek is tud érdekeset mondani.

Budapest múltbeli életét, annak figuráit, érdekességeit úgy ismertette, mint a legnevesebb fővárosi helytörténészek közül is kevesen. Amikor mesélni kezdett ezekről, nem lehetett elszakadni tőle. Egyébként egy kötetre való helytörténeti írása kéziratban maradt fenn.

Nagykorúságra nevelő könyv Karácsony művészetéről

Értékes tanulmányokkal gyarapította Jajczay János a magyarországi ikonográfiai irodalmat. A róla szóló kurta megemlékezések legjelentősebb és legértékesebb műveként említik. *Karácsony a művészetben* című monográfiáját kiadta a Magyar Könyvbarátok számára a Kir. Magyar Egyetemi Nyomda 1942-ben, második kiadása a Corvinánál látott napvilágot több idegen nyelven 1972-ben pompás köntösben, gazdag színes képanyaggal.

Jézus születése azok közé a témák közé tartozik, amelyek könnyen csábítják édeskés lirizálásra a hozzá nem értőt. Jajczay egy pillanatig sem enged a csabításnak. Nemcsak hatalmas tárgyismerete óvja meg könyvét a sekélyes hitbuzgalmi lirizálástól, hanem modern művészi hitvallása is. „A vallásos művészet nem jelent stílust — vallja — csak tartalmat. A kereszténység mindig is ehhez az elvhez ragaszkodott... Ez a lelki rugalmasság magyarázta annak, hogy minden idő más-más stílusában a kereszténység korszerűen ki tudja, de ki is akarja fejezni az örök gondolatot. A kereszténység minden korszakban talált módot, hogy gondolatait a kor nyelvén nyilvánítsa.” — „A kereszténység idő, hely, stílus, valamint népek felett áll. Sohasem írta elő, hogy a költő miként verseljen s így nem parancsolt a szobrászra, hogyan mintázzon, s a festőre, hogy mi módon tartsa kezében ecsetjét, ha vallásos tárgyú alkotást akart létrehozni.” Ezért is tudott az egyházművészet a XIX. századig mindig korszerű maradni, a vallásos témák keretében a maga korát is ábrázolni, az európai szellem, a társadalmi eszmék fejlődését is tükrözi.

Kezdetben a Jézus születését ábrázoló keresztény művészek az antik művészet eszközeivel elvont jelképekben az ünnep és a misztérium teológiai magvát, a megtestesülés misztériumát, az evangéliumi csillag felragyogását akarják érzékeltetni. Ezeknek az ábrázolásoknak főszereplői: a Kisdéd, akiben megjelenik a Megváltó, s a napkeleti bölcsek, akik előtt az isteni bölcsesség fénye feltündöklök. Még Mária is passzív résztvevője itt a betlehemi jelenetnek: fekvő gyermekágyas asszony. Ahogyan a keresztény humanizmus egyre mélyebben itatja át az európai szellemet, a művészetét is, úgy válik egyre gazdagabbá, egyre több jelképet hordozóvá Jézus születésének ábrázolása. Mária a passzív gyermekágyas asszonyból, ha vallásos tárgyú alkotást akart létrehozni. Ezért is tudott az egyházművészet a XIX. századig mindig korszerű maradni, a vallásos témák keretében a maga korát is ábrázolni, az európai szellem, a társadalmi eszmék fejlődését is tükrözi.

Kezdetben a Jézus születését ábrázoló keresztény művészek az antik művészet eszközeivel elvont jelképekben az ünnep és a misztérium teológiai magvát, a megtestesülés misztériumát, az evangéliumi csillag felragyogását akarják érzékeltetni. Ezeknek az ábrázolásoknak főszereplői: a Kisdéd, akiben megjelenik a Megváltó, s a napkeleti bölcsek, akik előtt az isteni bölcsesség fénye feltündöklök. Még Mária is passzív résztvevője itt a betlehemi jelenetnek: fekvő gyermekágyas asszony. Ahogyan a keresztény humanizmus egyre mélyebben itatja át az európai szellemet, a művészetét is, úgy válik egyre gazdagabbá, egyre több jelképet hordozóvá Jézus születésének ábrázolása. Mária a passzív gyermekágyas asszonyból, ha vallásos tárgyú alkotást akart létrehozni. Ezért is tudott az egyházművészet a XIX. századig mindig korszerű maradni, a vallásos témák keretében a maga korát is ábrázolni, az európai szellem, a társadalmi eszmék fejlődését is tükrözi.

Kezdetben a Jézus születését ábrázoló keresztény művészek az antik művészet eszközeivel elvont jelképekben az ünnep és a misztérium teológiai magvát, a megtestesülés misztériumát, az evangéliumi csillag felragyogását akarják érzékeltetni. Ezeknek az ábrázolásoknak főszereplői: a Kisdéd, akiben megjelenik a Megváltó, s a napkeleti bölcsek, akik előtt az isteni bölcsesség fénye feltündöklök. Még Mária is passzív résztvevője itt a betlehemi jelenetnek: fekvő gyermekágyas asszony. Ahogyan a keresztény humanizmus egyre mélyebben itatja át az európai szellemet, a művészetét is, úgy válik egyre gazdagabbá, egyre több jelképet hordozóvá Jézus születésének ábrázolása. Mária a passzív gyermekágyas asszonyból, ha vallásos tárgyú alkotást akart létrehozni. Ezért is tudott az egyházművészet a XIX. századig mindig korszerű maradni, a vallásos témák keretében a maga korát is ábrázolni, az európai szellem, a társadalmi eszmék fejlődését is tükrözi.

Azon túlmenően, hogy nagyszabású kultúrtörténeti áttekintés — vagy talán éppen ezáltal — a hitbeli nagykorúságot mivelő olvasmány is Jajczay könyve. Kimutatva, mi, mikor, hogyan került századról századra újabb és újabb dí-

szító elemként, jelképként a megtestesítés, a születés ábrázolásaiba, arra indít, hogy fölébe emelkedjünk minden — bármennyire is kedves és költői — gyermeki és népies elképzelésnek, a költők, szónokok és képzőművészek képzeletéből kivirágzott legendás elemeknek és felnőtt módra, megrendülten csodálkozunk rá újra és újra az evangéliumok jegyzőkönyv-szerűen szűkszavú és józan közléseiből elővillogó titokra.

Másik nagyobb terjedelmű ikonográfiai tanulmánya, *Árpád-házi Szent Margit hétszázéves arculata* (Szent István Társulat kiadása, 1943) ugyanúgy széles történelmi távlatba állítja be kedves szentünk ábrázolásait. Miután áttekinti a Margittal foglalkozó irodalmi alkotásokat, elbeszéléseket és költeményeket, részletesen ismerteti képzőművészeti ábrázolásait. A legnagyobb teret az Olaszországban található Margit-képeknek és freskóknak biztosítja. Róma, Firenze Assisi, Bologna, Perugia, Milano, Ferrara, Nápoly templomai tanúskodnak róla, milyen nagy volt Margit tisztelete az egyházművészet szívében, Itáliában. (Nápolyban egyébként a Santa Maria di Donna Regina templomban az Árpád-házi szentek egész galériáját megtaláljuk.) Szól természetesen a magyarországi Margit-ábrázolásokról is. Ezek többségét sajnos olyasfajta sors érte, mint a pozsonyi klarissza templomban őrzött ezüst Margit-szobrot, amelyet II. József emberei Bécsbe hurcoltak s ott beolvasztották pénznek.

A XIX. század kritikája — a XX. század okulására

Egyházművészeti hitvallását és az egyházművészet jelenlegi állapotáról szóló kritikáját azonban a *Mai magyar egyházművészet* című könyvében fogalmazta meg (Révai kiadó, 1941). Az egyházművészet — vallja — szolgálat. „Az egyházművészet nem öncélú, hanem alárendelt.” — „A vallásos művészet csak út és nem végső cél... *via sacra*, amely a hívőt el akarja vezetni az oltárhoz, ahol közel kétezer év óta ismétlődik és az idők végezetéig fog ismétlődni a legnagyobb dráma.” E könyvében még erőteljesebben hangsúlyozza a korszerűség parancsát, mint a karácsonyról szóló monográfiájában. „Az egyházművészet közel ezer év óta folyton fejlődött és alakult... Az Egyház, mert él, nem engedte holtá merevedni a művészetét; nemcsak hogy a kor igényeihez alkalmazkodott, amikor magáévá tett, szolgálatába állított egy-egy stílust, hanem ezen túl, a korai középkortól fogva gyakran maga teremtett új művészeti irányt.” A korszerűség mellett alapvető lörvény: az őszinteség, hitelesség: „A jó egyházművészet feltétele először a technikai készség, másodsor — és ennek az előbbivel egyensúlyban kell lennie — az eszmékben való hit. Csak a lélekből fakadó, tisztelettel áthatott, formailag tökéletes művészet teljesítheti rendeltetését.”

E szempontok alapján mond kritikát a XIX. század egyházművészetéről, olyan módon, hogy megállapításai napjaink egyházművészeti tömegízlésére is érvényesek. „Az egyházművészet sorsát a XIX. század pecsételte meg. Az egész korszak csak külsőleg vette föl az egyházi jelleget.” A különböző „neo”-stílusokról ez a véleménye: „A XIX. század kapcsolata a múlthoz csak látszólagos. Nem a klasszikust, a románt vagy a gótikát, hanem a kor epigon ideológiáját kristályosította ki. „Sötét”-nek nevezi a középkort, és mégis románt és csúcsívet akár építeni. Vajon akad-e olyan rossz szemű szemlélő, aki a XIX. század hamis ókeresztény bazilikáját, neo-román és gótikus templomát, neo-reneszánszt és neo-barokkját összetéveszteni mondjuk a római Santa Sabinával, a jáki templommal vagy a trasbourgi dómmal? A XIX. századnak nincs olyan egyházművészeti alkotása, amelyet odaállíthatnánk akármelyik régebbi vagy akár a már dekadens XVIII. századi mű mellé...”

A hanyatlásért elsősorban a művészeket okolja: „A vallásos művészet elvesztette rangját, mert többnyire önmagukat is ámitó közömbös lelkek csinálták, akik hittek a történelmi hazugságokban, az anyaghalmozás szépségeiben és főleg a hamis anyag megtestesítő képességében. Az eklektikusok hirdették, hogy elvek nélkül is lehet valami szép. Hitték, hogy a felület a fontos. Fizikai elményé akarták a művészetet alacsonyítani. Elgondolásuk az egyházművészetre vonatkoztatva kész lehetetlenség. Az egyházművészet azonban abban a korban harmadrangú kérdés volt és legtöbbször jámbor templomfestők és műveletlen aranyozók prédája. Virágzik a műmárványban, a stukkósobrászat, a malterhomlokzat. Értéktelen, élettelen és céltalan külső architektúrát építenek, »mindent a látszatnak, a kirakatnak« jelszóval. Egy kávéház berendezése nagyobb gonddal történik, mint akármelyik templom belső díszítése. Vajon melyik mulató, orfeum

készült olyan silány, szegényes bronzírozott berendezéssel, mint ugyanannak a kornak sok temploma? A börze, a bank, vágóhíd, pályaudvar, színház, minisztériumok vagy parlament nem is hasonlíthatók össze az egyházi épületekkel. A lelkiekben oly szegényes időt csak a templomok és a tömeglakások, sőt udvarú, gangos házak leplezik le... A nyolcszázas évek vallásos művészete azért rossz, felületes és henye, mert az alkotókból legtöbbször hiányzott a meggyőződéses hit. A közelmúlt gipsz-szentjeinél sokkal nagyobb gonddal készültek a divatüzletek felöltöztetett reklámbáui. Gondoljunk csak a barokkos, élmélyítően édeskés Jézus Szíve szobrokra, a haloványkék köpenyes, íves szemöldökű, rózsaszín körmű Máriákra, amelyeket milliószámra gyártottak s az ízlést rontva a közönségre zúdtítottak. Hát lehetett ilyen a Krisztus király és a szenvedéstől meggyötört Boldogságos Szűz Mária? Vajon olyan puha, édeskés ember volt a kerges kezű Szent József, az aszkéta Szent Antal, mint ahogy igen sok templomban láthatjuk a gipszöntők jóvoltából? Nem, nekünk nem ideálunk a pincékben gyártott liliosos Szent József, sem az égre meresztett szemű, vértelen Kis Terézke, mint ahogy elfordulunk az ízléstelen öntött stációktól is. Ez a szobrászat még a tömegízlést sem elégíti ki. Pedig, sajnos, még ma is divat."

Kemény kritika ez, amelyet Jajczay — mint a végén kiderül — a XIX. századnak címezve a XX. századról is mond. Hozzátenni csupán annyit lehet, hogy kizárólag a művészeket okolni egyoldalúság volna: minden kornak olyan az egyházművészete, amelyet a papok és hívek közössége pártfogol. A kerti törpék szintjére alacsonyított „szent” szobrokért nemcsak azok felelősek, akik a pincékben gyártják, hanem azok is, akik a kegytárgyüzletekben és búcsúik alkalmával a sátrakban megvásárolják és akik az ilyesmit a templomdiszító iparostól megrendelik.

Tisztában volt ezzel Jajczay is. Ezért is tartja a művészettörténész és elsősorban a saját feladatának, hogy a hívő közönség esztétikai kultúráját növelje, a valóban tehetséges művészekkel megismertesse azokat is, akik a múltban alkottak, de a jelenben alkotókat, új utakat keresőket is. Mert, mint mondja: „1900 óta javult a helyzet, itt-ott azonban ma is kísért az ízléstelenség. Az új művészet ezért kénytelen harcolni különös módon előre is, hátra is.”

Az új egyházművészet legfontosabb jellemzőinek a józanságot, becsületességet és egyszerűséget tekinti. „Az egyszerűsége való törekvésnek elsősorban lélektani oka van. Egész korunk erre vágyódik. A tiszta nagy forma, sima felület, monumentalitás tágtítja a lelket.” Az új magyar művészgárdában biztosítékot lát, hogy megteremtí a monumentális igényű művészetet. Nemcsak itt ismertetett könyvében tesz hitvallást mellette, hanem cikkei, bírálati hosszú sorában is, amelyeket elsősorban az Életben közölt 1934-1944 között egy évtizeden át.

Rövid írásai éppúgy nem veszítették el máig se érdekességüket és frissességüket, mint a könyvei. Több kötetet lehetne összeállítani ízlésformáló és közönségnevelő riportjaiból, régi és új művészekről rajzolt portréiből, tárcáiból. Könnyedén odavetett vázlatoknak tűnnek ezek a művészi arcképek, de néhány szóval, egy-egy anekdotával nemcsak pontos, de megszerettető képet adnak.

Közönségnevelő és tudományos munkája a negyvenes években új területtel is bővült: meghívott előadóként művészettörténeti előadásokat tartott a kolozsvári, majd a szegedi egyetemen. Balesete azonban megtörte lendületét. Tulajdonképpen gyermekkorra óta betegeskedett: akkor beleesett a Dunába és a jeges vízben áthűlt. Egész életében nehezen mozgott. Egyszer úgy elesett, hogy teljes bénulás fenyegette. Feleségének köszönhetette, hogy nem hullt ki véglegesen kezéből a toll. Csodálatra méltó gyöngédséggel és tapintattal segítette, ápolta őt ez az apró termetű, de nagylelkű asszony, aki, mint említettük, maga is kitűnő szakember és művészeti író volt. Halála — 1972-ben — megtörte a beteg férfi életkedvét. Két nagyobb tanulmánya jelent meg még: 1973-ban egy kis monográfia, a XIII—XIV. század fordulóján élt sienai mesterről, Duccio-ról; 1975-ben pedig a Tudományos Akadémia idegen nyelvű művészettörténeti folyóiratában (*Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Tomus XXI.*) szöveg-történeti tanulmánya, „Symbolism of the oriental carpet” (A keleti szőnyeg jelképrendszere) címmel.

Halála előtt néhány évvel említette egy beszélgetésünkben, hogy jókora halom kéziratot, jegyzetet hagy maga után feldolgozatlanul. Sajnos, olyan kusza írással, hogy abban csak a szerető hitves gyakorlott szeme tudott eligazodni.

VITA DÜRER SZÁRMAZÁSÁRÓL

Az a magaslát, amelyet a német irodalomban Goethe vagy a zenében J. Sebastian Bach képvisel, a német képzőművészetben Dürer. Alkotásainak csodálatánál ma is nagy barátjával, Erasmusszal szólunk: „Ő élénk varázsolja a szenvedélyeket, az emberből sugárzó lelket, szinte az áradó beszédet”. Magyar eredete ma már elfogadott tény. De a probléma a magyar történeti és művészettörténeti kutatásnak is nagy kérdése volt. Erdemes visszagondolni és összefoglalni, miként alakultak a tények a származása körüli kutatásban.

Az erre vonatkozó viták körülbelül kétszáz évvel ezelőtt indultak meg nálunk Magyarországon. Dürerről a Familien Chronik-ból tudták, saját feljegyzései igazolták, hogy származása magyar. Naplója egyszerű, őszinte, gyermekesen naiv, igen érdekes olvasmány, régies nyelvezetében is. Ebben azt írja: „Albrecht Dürer der älter, ist aus ein Geschlecht geboren in Königreich zu Hungern, nit ferr von einen kleinen Städtlein, genannt Jula (Gyula), acht Meil Wegs weit unter Wardein, aus ein Dörflein zunächst darbei gelegen, mit Namen Eytas, und sein Geschlecht haben sich genährt der Ochsen und Pferd”. A Familien-chronik szerint Dürer apja még Magyarországon született, nem messze Gyulától, nyolc mérföldnyire Nagyvárad előtt. A művész nagyapja őseinek foglalkozását, az állattenyésztést elcseréli a művésziparral. Antal egy aranyműveshez áll be és ötvössé lesz. (Igen érdekes bizonyosága annak, hogy a nemesség és az ipar, vagy akár a művészet nem volt hazánkban sem összeférhetetlen a XV században.) Felszabadulva mester lesz, majd megnősül és négy gyermeke közül a legidősebbet Albert névre keresztelteti. Ez, apja foglalkozását követve, szintén ötvösnek készül. „Legény” korában vándorbotl a kezében Németalföldön is jár és szedi magába a szükséges tudást és gyakorlatot. 1455-ben a német művészet fészkeben, Nürnbergben telepszik meg. A magyar ötvösöket ebben az időben szerették külföldön. Holper mesternél dolgozik. Igen megbecsülhette magát, mert ennek leányát vehette feleségül. Borbála asszonytól 18 gyermeke születik. A harmadik szülött apja nevét kapta; ez lesz a nagy festő. Testvérei korán elhalhattak; ezt abból következtethetjük, hogy naplójában csak kettőről beszél: Andrásról, aki ugyancsak ötvös, és a Lengyelországban élő udvari festőről: Jánosról. Apjának testvére, László, az ifjú Dürer Albert nagybátyja. Ennek fia ugyan-csak Magyarországon született és ötvös volt, Kölnben telepedett le és itt Nicklass Unger (Magyar Miklós) néven szerepel. Tudjuk, hogy Dürer András gyermekeivel a familiának magva szakad.

A Familienchronik egy érdekes adatot említ, amely ma is megoldatlan: igen sok historikusnak okozott fejtörést. Dürer nagybátyja, apjának egyik öccse, János nagyváradi plébános. Csodálatos, hogy, egy ilyen okmányokat kiállító ember neve sehol sem maradt fenn. Erre vonatkozó kutatás a múzeumok és könyvtárak szorgos átnézése dacára is meddő.

Dürer származásának problémájával már Ráday Gedeon (1713—1792) is foglalkozott. Magyarának mondja Dürert, sőt elfogadja azt a merész feltevést, hogy Dürer eredeti neve Száraz volt. (Dürr szárazt jelent.) Érdekes, hogy a fiatal Kazinczy ez ellen érvel. Ennek dacára, jóval később gr. Teleky Sámuel, de még Bajza is az Új Plutarchban Dürerről, mint Száraz Albertről beszél. Mulatságos Ponori Thewrewk József felháborodása az 1844-ben Pozsonyban megjelent „Dürer Albert 1510-ik évi mesterműve Pozsonyban, melyet eddig sem kül-, sem beföldi írók nem említene” című kis könyvecskéjében, ahol egy lexikon (*Közhasznú ismeretek tára*) szerkesztőjét támadja — „aki álmában sem álmodá, hogy Dürernek eredeti vezetékneve „Száraz” vala s azzá csak a nürnbergi németajkúak közötti születése, meg lakása miatt változott németté, aki már (ti. a szerkesztő) a sok külföldi fa miatt a honi erdőt sem látja. A kis Albertet nemzője anyanyelvére és művészetére tanítá. Kába az, aki nem látja hogy az öreg Száraz, ezt honvágyból teszi” — fűzi hozzá naivan. (Akadt olyan kulató, aki Dürer eredeti nevét Dóri-nek gondolta.)

Márki Sándor kiváló történetírónk „Eytas” cím alatt a Századok 1871-iki évfolyamában értekezik a Dürer név eredete felől. A rokon hangzásra támaszkodva a Bihar megyei „Atyásfalva”-t gondolja „Eytas”-nak, mert ez nyolc mér-

földnyire fekszik Nagyváradtól, mint ahogy naplójában Dürer is mondja: „acht Meil Vegs weit unter Wardein”. — A sok vitába, melynek nem volt semmi kézzel fogható eredménye, a fiatalon elhunyt Eötvös Lajos múzeumi könyvtárosa is beleszól. Munkáiban: *Dürer Albert eredetéről* (Századok, 1871) és *Adalékok a Dürer család történetéhez* (Századok, 1871) annak a véleménynek ad kifejezést, hogy „Eytas” nem volt más, mint a Gyula szomszédságában egykor fekvő „Ajtós” falu; Gyula közelében még ma is létezik az ún. Ajtós puszta. Ez a gondolat sok kutatóban érdeklődést keltett.

Hahn Lajos tüzetesen foglalkozott e kérdéssel. Az ő eredményeit nem méltányolták kellően, legalábbis belföldön nem. Így joggal mondhatta Márki Sándor akadémiai emlékbeszédében: „A tudomány emberei napirendre térnek, de csabai sírján még mindig nyílnak az emlékezet és hála virágai.” Hahn Lajos a problémával sokszor foglalkozik, élete feladatának tartja a Dürer-kérdés tisztázását, könyvekben, folyóiratokban jobbra-balra reflektál. Munkái közül fontosabbak e vonatkozásban: *Békés vármegye hajdána*, Pest 1870. — *Még egy szó Dürer Albert családi nevééről és családjának származási helyéről*, Békéscsaba 1878. — Ez a munkája németül is megjelent. Leközi továbbá az általa felfedezett, az Ajtós családra vonatkozó okmányokat a Hazai Okmánytár 5. kötetében. Munkásságára a német történettudomány is felfigyel.

Hahn mindenekelőtt elfogadja, hogy Eytas azonos az Ajtóssal. A Dürer családnak a neve németre fordítva Thürrer; vagyis a familia előbb fordította le a nevét és csak később alakította Dürerre. Tudjuk, hogy a német — következett Hahn — gyakran felcserélte és olykor még ma is cseréli a „th”-t „d”-vel; például Donau-Thonau, theutsch-deutsch, stb. Így történt az Thürrernél is. Ha a művész neve Magyarországon Száraz lett volna, úgy nem Dürerre változtatja. Nürnbergben cserélte fel nevét a család.

Az *Archeológiai Értesítő* névvel nem jelzett pár soros cikkében így ír: A schlettestaedti Wimfeling 1505-ben kiadott német birodalmi történetében a Dürer név Thürrernekné van írva: „Albertus Türer auch ein Deutscher ist zu unser Zeit der Ausgezeichnete und malt zu Nürnberg vollkommene Bilder, die von dem Kaufleute nach Italien verführt werden”. Hahn legfőbb érdeme, hogy kimutatta a Gyula melletti Ajtós pusztát, feltárta a hajdani Ajtós községet, és azt is kimutatta az okmányokból, hogy a helység a XV. század végéig virágzott. Levéltári kutatásai során feltárja azt a hét okmányt, amely az Ajtós család létezését a XVI. századig kétségtelenné teszi. Közli az ajtói Dürerek beszédes címerét, melyről Thausing Móríc így ír: „Haahn beschreibet und Bilder Wappen, deren von Ajtós ab; es ist offenbar dasselbe, welches nicht blos Dürer, sondern bereits sein Vater geführt hat. Letztere Tatsache ergibt sich daraus, dass Dürer dieses Wappen bereits im Jahre 1440 auf die Rückseite des Bildnisses sein Vaters in den Uffizen in Florenze gemalt hat.”

Igen, Hahn bizonyította az ellenvetésekkel szemben, hogy Dürer 1490-ben, amikor apja képét festette, még német nemességet nem szerezhett, mert a portré keletkezésekor mindössze 14 éves volt és így nagyságát még nem is ismerhették el. Tehát német címere sem lehetett. Erről a képről a német műtörténészek, ha leírást adnak, azt mondják: „Dürers Vater in dunklen gelben Kleide mit einem Ungarischen Kappe”, magyar sapkával a fején.

Maszlaghgy Ferenc *Ajtósi Ajtós volt-e Dürer?* című rövid tanulmányában (Századok, 1873) Dürer származásával foglalkozik, főleg ennek címerével. De foglalkozik e témával egyéb cikkeiben is. A nyitott ajtó Aitósit hirdeti. (A sisak feletti szárnyak közt lévő szerezcsen alakja a keresztes háborúban való részvételre utal.) A hármas halom a címerben feltételezi magyar származását; de labilis térre is téved, és mind a fiatal, mind az öreg Dürer arcából magyar vonásokat olvas le. Bizonyítéknak veszi „Van Eye” leírását, aki azt mondja, hogy Dürer első tekintetre ősi magyar jellegű. Valljuk meg, az „ősi magyar” jelleget alig ismerjük fel egy tucat önarcképén. Az első, tükörből rajzolt portréja 13 éves korában készült (a bécsi Albertina tulajdona). Ezen egy kedves, riadtnak tűnő fiúgyermek arcocskáját látjuk. Semmi magyar vonást nem fedezhetünk fel a rajzon. A továbbiak során nagy arcképei közül a Louvre-ban levő festményen (1493) mint valóságos Adoniszt ábrázolja önmagát. Bogáncsot tart a kezében (ez a férfihűség jelképe). Boldogságot sugárzik az arca (hiszen völégény), de hogy magyar arc volna, nem tudjuk leolvasni. A madridi Pradóban levő önarcképén (1500) ugyancsak idealizálta magát. Ez már abból is kitűnik, hogy „a gentiluomo”-nak szokták ezt a művét nevezni. A müncheni Pináothekában

levő önportréján (1500?) egy kis belemagyarázással felfedezhetünk valami magyaros jelleget arcvonásain, de nehezíti ezt, hogy öltözeke, magatartása idegen ízlést mutat. Utolsónak említett képen még a kigöndörített paróka is zavaró körülmény. Ha magyar vonást akarunk felfedezni, akkor erlangeni (1492) és a leuebergi (1493) tollrajzán és egyéb képeire mellékesen festett portréin lehet nyomát találni ennek a jellegnek. Így a Jabachsen oltáron a dobosban (1500), azután a Rózsafüzér ünnepét ábrázoló festményén (1506), a Mindszentek bemutatató képén (1511) és a „Tízezer vértanú” festményén bő köpenyben (1508) némi magyarost látunk. Még inkább a weimari akt-tanulmányán (1507), a brémai „Fájdalmak férfiai” rajzán (1522) felismerhetjük a magyaros jelleget. De a valóban magyar arcot többé-kevésbé jól sejteti egy színes tollrajza, amelyet utolsó éveiben rajzolt és orvosának küldött, hogy az diagnózist készíthessen róla. Ennek a kis képek felírása: „Ahol a sárga folt van és amelyre ujjammal mutatok, ott fáj nekem.”

Hahn kutatásai mellett a legszámottevőbb munkásságot Szendrey János fejtette ki ebben az irányban, aki mind magyar, mind német nyelvű publikációiban foglalkozik a művész származásával. Először hívja fel a figyelmet arra, hogy Dürernek vannak kapcsolatai a művészetében is a magyarsággal. Szendrey ugyan elveti a sulykot néha és a Dürer-hagyományoknak túlságos sokat tulajdonít: „A misztikus keleti reminiszenciákat ősei hazájának népies motívumaiból merítette”. Itt azokat az úgynevezett csomókat értette, melyeket szerinte apjának vázlatkönyveiből vett az ifjabb Dürer. Mielőtt az öregebb Alibert elhagyta volna Magyarországot, rajzokat készített, melyeket fel akart használni ötvösmunkáiban és melyek a békéscsabai sujtásokra emlékeztetnek. Ebben a vázlatkönyvben volt (lehetett) többek közt — Szendrey szerint — a Schedel Krónika budai képe is, amelyet fia metszett fába, amikor Wolgemut festőműhelyében tanult. És valóban a világkrónika vedutái szinte mind hamisak (a német fametszeteken kívül). Legfeljebb leírások alapján készültek; a budai azonban hűséges. A vár valóban ilyen volt Mátyás király idejében. Az id. Dürer Albert rajzolta le, amikor ide vetődött. Ez a rajz lehetett az alapja a budai vár xilográfiájának.

A német irodalom régtől fogva szerette azt állítani, hogy Dürer Magyarországra vándorolt német gyarmatosok sarja. A kitérő magyar művészettörténeti kutatómunkásság eredménye, hogy a német műtörténet revideálta ezt a nézetét úgy, hogy a Thaüssing Móríc munkájának második kiadásában már Hahn álláspontját fogadja el. Térey Gábor, majd Felvinczi Takács Zoltán monográfiája (1908) a magyar Dürer irodátúra csúcspontja volt. Ő tett pontot a származás kérdésére.

Sok tudósunkat érdekelte Dürer. Folyóiratokban is igen sűrűn találkozunk róla írt kisebb-nagyobb tanulmányokkal. A kutatás gerince mindig a származás körül forog, és a magyar tudománynak megfejtendő feladata volt. Ez persze nem azt jelenti, hogy ki akartuk sajátítani az izzig-vérig német nagyságot, akinek alkotásaiban legfőképpen csak halvány nyomok sejtetik ősei magyarságát. A magyar tudomány csak objektív akart lenni a származás titkainak fellebbentésében, hogy így fokozhassa az érdeklődést és megértést Dürer művészeire, amelyet barátja, Pirkheimer oly jól jellemzett Dürer ephitáphiumán: Quid quid Alberti Dureri mortale fuit, sub hoc tumulo conditur. (Az, ami Dürer Albertben halandó, e kő alatt fekszik.)

A SZERKESZTŐSÉG KÖZLI: Kérjük kedves munkatársainkat, hogy a jövőben lapunknak szánt kézírataikat *két példányban* (egy másolattal) és a szabványnak megfelelő gépeléssel (kettős sorközzel, megfelelő margóval) küldjék be, mert ezzel egyrészt megkönnyítik a nyomdal korrektúra munkáját, másrészt megkímélik a szerkesztőséget a kéziratmásolás többlet-költségeitől.

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

A SZAKRÁLIS TÉR ESZTÉTIKÁJÁHOZ

„EGÉSZ MOZGÓ TESTEMMEL OLVASOM...” Mielőtt a „szent tér” vizsgálatába kezdenénk, érdemes meggondolnunk, mit is jelent a tér esztétikája. Hogy „miért szép” (vagy miért jó) egy vers, egy elbeszélés, azt gondos és értékes tanulmányok elemzik — a tudomány és a népszerűsítés szintjén egyaránt. Egyre több okos szó esik a *látvány* esztétikájáról is, de ilyenkor látványon többnyire képet (festményt, fényképet, filmet) értenek. Az épületekről inkább csak művészettörténeti tudnivalókat közöl az iskola s a népszerűsítés. Megismerteti egy-egy korszak stílusjegyeit a fölismerés és az azonosítás érdekében. Itt már nemigen vetődik föl a „miért szép” (miért jó) kérdése, és szinte egyáltalán nem tudatosul az értő megközelítés módszertana. A legtöbb ember meg is marad a naiv észlelés szintjén, meg sem próbálja tudatosítani magában azokat az elemi jelentéshordozó tényezőket, amelyekből egy-egy épület jelentéstartalma és esztétikuma összetevődik.

Ha mégis megpróbáljuk földeríteni az észlelés módszerét s az épületek esztétikai hatásának titkát, hasznos elővennünk olyan költői megnyilatkozásokat, amelyek építészeti alkotásokra vonatkozó élményt rögzítenek, az épület esztétikumát szavakkal tolmácsolják. Ilyen költemény például Illyés Gyulának feledhetetlen szép verse *Széchenyi hídjáról*.¹ Hadd idézzem az első felét!

„Hány könyvet írt! És valamennyinél / többet ér / ez a híd. Hogy él! // Egy mondandón, mit nem papírlapokra / bízott, ki észbe fogta / és létre hozta, / egy derék eszmén járok át naponta. // Napi öröömöm ez a jó / anyagba burtolt közölnivaló. / Vigaszom / lépnem a szép értelmű sok vason. / Egész mozgó testemmel ovasom.”

Ebből a költői beszámolóból elsősorban az derül ki, hogy Illyés Gyula számára a Lánchíd nem pusztán gyakorlati hasznú alkotmány. *Derék eszmének* nevezi, könyvekhez méri, s azt állítja róla, *mondandója* van, amit — akárcsak a könyvek szövegét — *olvasni* lehet. Csak azt ne higgye valaki, hogy ezt a közlő feladatot úgy tölti be a híd, hogy közben gyakorlati, közhasznú szerepe háttérbe szorul. A Lánchíd a költő számára nem válik pusztá látvánnyá, nem is a part-ról vagy Gellért-hegyről méregeti, hanem éppen használja, át- meg átjár rajta Pestről Budára, Budáról Pestre, s a benne kifejeződő eszmét használata közben mozgó testével olvassa.

A szemiotikusok írnak, beszélnek arról, hogy az építész, miközben gyakorlati hasznú alkotásokat: hidat, lakóházat, színházat, templomot tervez, valamit *közöl* is, s az építészet maga jelrendszer, majdhogynem sajátos *nyelv*. Mojzer Miklós nemrég kitűnő könyvet írt *Torony, kupola, kolonnád* címen,² s ebben jórészt hazai épületek elemzésével az építészeti „nyelv” néhány jelentős „szavának” jeleltéstartalmát tárta föl, sőt bevilágított az építészet „nyelvtanának” szabályai közé is. Ő szögezi le: „A ... pusztán gyakorlati célú építkezés nem építőművészet, amint a hang vagy zöreje sem zene még. Az épület művészi volta-hoz a gyakorlati cél fölötti többlet kell, mégpedig az, hogy az építő az épület segítségével közöljön valamit. A közlés annyit jelent, hogy az építményt valamilyen gondolat hordozójává kell tenni. Ez az építészeti téren való, azaz formákkal történő »fogalmazás«, amely némely tekintetben az irodalmi közléshez hasonló. Az építészeti nyelv formákkal szól, és a beszédhez hasonlóan föltételezi, hogy a formáknak hasonló megértőire talál, mint ahogy a beszéd a szavak ismeretére épül. A közlés célját szolgáló forma azért több, mint valamilyen alak vagy alakzat.”

A tudós és a költő ugyanazt állapítja meg, s mondandójuk részben megegyezik a megfogalmazatlan közmeggyőződéssel, részben azonban valami váratlan dolgot jelent ki. Azt mindenki sejti, hogy az épület esztétikuma: *többlet* a hasznossághoz viszonyítva, de ezt a többletet az „utca embere” hajlandó volna mérőben *formai dakszésségekben* keresni, abban, hogy egyik-másik épület föl akar tűnni, tetszeni akar. Úgy látszik, ennél jóval mélyebbre kell hatolnunk, s az esztétikum forrását *másutt* kell keresnünk. A formai gazdagság itt sem önérték, csak akkor és annyiban vált ki valóban esztétikai hatást, ha hiteles eszmei tartalmat hordoz.

Érdekes mindkét „nyilatkozatban” az építészet és a (költői) nyelv összevetése. Ezen a ponton szívesen kérdeznénk tovább. Mi a föltétele annak, hogy mindenkinek sikerüljön az, amiről Illyés verse beszámol: az építészeti alkotás „elolvasása”, dekódolása? Úgy kell megtanulnunk az építészet nyelvét, mint ahogyan a beszéd szavai, grammatikai szabályai közt tájékozódunk? Talán nem járunk messze az igazságtól, ha arra gondolunk, hogy az építészet jelentéshordozó tényezői közelebb vannak a térre, felületekre vonatkozó őstapasztalatainkhoz, mint a nyelvi jelek az általuk megragadott valósághoz. A nyelvi jelek majdnem teljesen önkényesek, valamiféle közmegegyezés, egy-egy nép hagyománya szentesíti őket. Az építészetben a „fölfelé” és a „lefelé” jelentése, egy kupolatér tágassága vagy az épület belső terébe beáradó világosság s a többi „elemi jel” a beszélt nyelvben használatos indulatszavakhoz vagy hangutánzó és hangfestő szavakhoz hasonlít. Ezért van az, hogy többnyire tanulás nélkül, ösztönösen is eligazodunk közöttük, s hogy a különböző művelődési korszakok, hagyományok építészeti kifejezésrendszerei között közel sincs akkora különbség, mint a nyelvek között. Tolmács nélkül is „olvasni” tudjuk az idegen „nyelven” írt üzenetet, vagy legalább nem vagyunk vele szemben teljesen tehetetlenek.

Ami kockázat e tekintetben fölmerül, az inkább a figyelem tompaságából s a mégiscsak adódó értelmezési föladatok meg nem látásából fakad. E. T. Hall „proxemikai” kutatásai például nemrég fényt derítettek arra a sajátos tényre, hogy mégiscsak van valamilyen különbség az európai, az amerikai, az arab vagy a japáni ember tér-élménye s -érzékelése közt, sőt hogy még egy angol, német vagy francia sem egyformán teremt kapcsolatot a térrel, s épp ezért ezek a különböző hagyományok között nevelkedett emberek különböző igényeket támasztanak az épületekkel, az épületek belső berendezésével vagy a belőlük összeálló településekkel szemben. Az építészeti „nyelvek” tehát rokonai egymásnak, de teljesen nem azonosak, s épp hasonlóságuk miatt kísért a félreértés lehetősége.³

Még nagyobb veszedelem azonban, hogy nemcsak a kifejezési formák különbségének, hanem egyáltalán az építészeti közlendők észlelésének képessége is ijesztően tompul a modern emberben. Ma a legtöbb ember keveset mozog. A hidakon járművek szállítanak át, az épületek emeletére, tornyokba lift röpit. Nem érezzük izmainkban a járás, a kapaszkodás fáradtságát, s megfelelő mozgásemlékek híján már a szemünk is pusztán látványként méregeti a tornyot vagy az épületet. Az európai ember többnyire tüíságosan tartózkodó, illedelmes. Ha belép egy terembe, megáll, legfőljebb körülnéz, s az eléje nyíló tér mint látvány érdekli. A turisták közmondásos tolakodása nem innen, hanem túl van ezen az egykedvűségen, közönyön. Ezek a turisták elsősorban a terem falára akasztott képekre, a teremben elhelyezett tárlókra kíváncsiak, s ide-oda hullámzó csoportjaik többnyire nem az épület sajátos mozgás-követelményeihez igazodnak. Egy terembe vagy egy tágas lépcsőházba úgy kellene belépünk, ahogyan a gyermek belép: át kellene ölelnünk az oszlopokat, el kellene bújnunk a szögletekben, föl kellene kapaszkodnunk a lépcsőkökön, ki kellene tárnunk az ablakokat. Persze a szemlélő-használó érzéketlensége hat az alkotóra is: a beruházók a foghatóbb szükségletekre figyelnek, s még az építésznek is könnyen elmegy a kedvük attól, hogy olyan épületet emeljenek, amely a belépőt ennyi mindenre fölszólítaná.

Fülep Lajos szerint a klasszicizmus óta „az építészet kivonult eddigi szellemi hazájából, átköltözött a merőben praktikusba”.⁴ László Gyula⁵ pedig Victor Hugo esperesét idézi, aki „A párizsi Notre Dame” híres jelenetében jobbával az asztalán heverő nyomtatott könyvre, baljával a katedrálisra mutat, s elsőhajtja az emlékezetes jóslatot: „Ceci tuera cela — ez itt megöli amazt!” Ki mondhatja meg, mi kezdődött előbb: az építészet „barbarizálódása” vagy az „egész testemmel olvasom” érzékenységének eltompulása? A két folyamat egymást erősítette, bár mindkettőnek megvolt a maga külön magyarázata is. Azt az érzékenységet, amellyel az építészeti alkotás jelentésére kellene figyelünk, restségünkön túl bizonyára az is koptatta, hogy minden figyelmünket a leírt, lenyomtatott betűre, esetleg a kimondott szóra fordítottuk, s lassanként egyetlen információs csatornáunkká vált az írás, a beszéd. Így van ez a templomban is: a hívek ma elsősorban a miséző vagy prédikáló pap szavát akarják meghallani, nehezen vállalták a csendet, s éppen nem tudnak mit kezdeni a várakozás, az irányítatlan csend idejével. A régi nemzedékek számára, úgy látszik, sokkal

többet jelentett a templom maga, álltak, nézelődtek, mozogtak benne, „tes-tükkel olvasták” a köveibe burkolt mondanivalót, s bizonyára ezért tudtak együtt imádkozni a pappal akkor is, ha a latinul mondott liturgikus szövegeket nem értették.)

IGAZSÁG ÉS HAZUGSÁG. Egyébként azt, hogy az épületek valóban jelen-tést hordoznak, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy hazudni is lehet velük. Ady az Országházról írta *Dal a Hazugság-házról* című költeményét, s ebben a büszke épületet „ékes kövekbe fölburkolt Hazugság” gyanánt emlegette. Illyés Gyula nyilván Ady soraira emlékezett, amikor így írt a *Franciaországi változatok*-ban: „Vannak épületek, amelyek láttán az ember nem tud szabadulni attól a gondolattól, hogy ezen a helyen valaki valamikor véletlenül kimondott egy óriási hazugságot, s azt büntetésből az istenek azon nyomban kőbe dermesz-tették. Ilyen például a budapesti Parlament.”

A közmondás szerint — a hazug embert könnyebb utólrá, mint a sánta kutyát. — A szavakkal kimondott hazugság többnyire valóban szétpukkan: a hazug vers életképtelennek bizonyul, s ha ideig-óráig népszerű volt, egykettőre kiszorul a köztudat peremére, hamarosan el is felejtik. Bár a szavak is prosti-tuálódnak, s a szótértéshez szükséges bizalom sem sérthetetlen. Steiner szerint a német irodalom évtizedekig nem tudott megszólalni a második világháború hazugságai után.

Keservesebb a helyzet az építészet hazugságaival. A hazug épület nem dől össze, anyagi, használati értéke miatt lehetetlen lebontani, s épp ezért látszólag igazolja az idő. Hazugságait információs rendszerüknek olyan zónájában jut-tatja el hozzánk, ahol nem szoktuk kritikusán ellenőrizni önmagunkat. Ezek a hazugságok annál pusztítóbbak. A hazug épületek sora, vagy az építészet foly-tonos hazudozása bizalmatlanságra neveli az embereket, mindenképpen rombol ha mást nem az építészet hitelét.

Ha templomokhoz közelítünk az igazság-hazugság mértékével, föl kell tűn-nie, mekkora igazságuk van általában a régi templomoknak. Jékely Zoltán verset írt *Zsámbék romjairól*. A „dült domboldalon elszórt törmelék, a csonkult kőrözsza és az apszis „ékes kövei” pusztulásukban is valami jelenlétet hordoznak. A költő így búcsúzik a romoktól: „Ott hagytam szürke estben / az Egyedül-valót, / reá gyolcsot se tettem, / nem vontam takarót. / Most hordom homlo-komban / a szent, csodás romot, / megóvó csont-tokomban / ez alabástromot; / mint drága régi csipkét / védő üveg alatt, / mint szép oltár kincsét / ládá-ban óvja pap.”⁶ Sajnos, elég sok templomunk — Fülep Lajos terminológiája szerint — az „építészet halála utáni” korban épült, s ha a barbarizmust kerülni akarta, a hazugság kísértései ellen nem mindig tudott védekezni.

MITŐL TEMPLOM A TEMPLOM? Az építészet szemiotikájával foglalkozó M. Krampen kidolgozott és a stuttgarti egyetem hallgatóival végigjátszott egy érdekes vizsgálati tesztet. Ilyen kérdéseket tett föl a vizsgálati csoport tagjai-nak: „Mi tesz egy gyárat gyárrá, egy irodaházat irodaházzá, egy családi házat családi házzá?” Ő maga így számol be kísérletéről: „A hallgatók a vizsgálati személyeknek véletlenszerűen kiválasztott épületekről készült képeket mutattak, s arra kérték őket, adják meg, milyen rendeltetésű épületekről van szó, vala-mint azt, hogy mely jegyeket használtak fel az azonosításhoz. Jelek gazdag repertoárjára tettünk így szert; a jelek részint az épület környezetéből, részint az épület külső burkából, építőelemeiből, homlokzatából, kiterjedéséből stb. származnak. Ezt a „szótárt” hamarosan publikálni fogjuk.” Ugyancsak M. Kram-pen javasolta azt is, hogy alkalmazzák az építészet-szemiotikában a pszichológiából ismert R-technikát. Ez azt jelentené, hogy a kísérlet-ben részt vevők egy sereg képet kapnak, s azokat elrendezik, például a „nagyon gyárszerű”-től az „egyáltalán nem gyárszerű”-ig terjedő skálán.

Ezeknek a kísérleteknek nyilvánvalóan vannak hiányosságai: képek nézege-tésével aligha lehet kielégítően megítélni egy épületet, különféle emberek vé-leményébe bizonyára beleszól sok olyasfajta tényező, amit jobb volna kiszűrni a vizsgálatból stb. Azért mégsem volna érdektelen legalább gondolatban temp-lomokkal kapcsolatban is elvégezni hasonló kísérleteket. „Mi tesz egy templomot templommá, miről ismerem föl, ha közeledem hozzá, ha benne találom magam?” Vagy másfelől: mi tesz némelykor templomszerűvé olyan épületeket is, amelyek nem templomok (pl. Pesten a Nemzeti Múzeumot), s alig vagy egyáltalán nem templomszerűvé nem egy templomot?

Egy ilyenfajta kísérlet először bizonyára azokat a jellegzetességeket ugratná ki, amelyeket a történelem tett hagyományossá, majd nem kötelezővé, s amelyek között épp ezért „tanult” biztonsággal igazodunk el. A templomra manapság első sorban a tornyáról ismerünk rá, a katolikus templom belső terét a szentély és a hajó elkülönülése, a kitüntetett helyen álló oltár és szószék teszi fölismerhetővé. De mi történik akkor, ha ezek a hagyományos, sőt szokványossá üresedett ismertető jegyek hiányoznak? Késmárkon az evangélikusok az ellenreformáció idején csak torony nélkül építhették föl híres fatemplomukat, mégsem haboznánk „templomszerűnek” ítélni. Máskor viszont tornyos és szokványos belső tértagozású épületeket „alig” vagy „éppen nem templomszerűnek” minősítünk — behatóbb szemléltetés után. Úgy látszik, van valami mélyebb építészeti jelzőrendszer, amely „templomszerűvé” vagy használjuk inkább ezt a szót — „szakrális jellegűvé” tesz egy-egy épületet.

A modern templomok építői gyakran szándékosan kielégítetlenül hagyják a templommal kapcsolatos tanult s szokványokhoz igazodó elvárásainkat. Miért? Némelykor bizonyára azért is, mert kényszerhelyzetben vannak, az anyag, a környezet vagy épp a legújabb liturgikus követelmények miatt. Vezetheti őket az a szándék is, hogy mást csináljanak, mint elődeik, vagy hogy a templomot, amelyet megépítenek, a ma épülő egyéb épületektől ne szakítsák olyan messzire. De legfőképpen mégis az az igyekezetük, hogy a szokványossá üresedett jelrendszer mögött leássanak ahhoz az ősibbhez, amely nem tanult jelentéskapcsolatra támaszkodik, hanem elemi erővel indít áhítatra. A templom-építők nem pusztán az a célja, hogy olyan épületet emeljen, amelyről nyomban tudni lehet, hogy templom, inkább olyan épületet próbál építeni, amelyben kedve támad embernek ahhoz, hogy imádkozni kezdjen. Ne feledjük: azok az építészeti elemek, amelyek ma a templomnak vagy a katolikus templomnak értelemmel megragadható ismertetőjegyei, maguk is úgy váltak szokványossá, hogy előbb egy szabad, alkotó, sőt korábbi szokványokat tagadó lelemény megformálta őket. Joggal tőrekedhetünk tehát arra, hogy ennek ihletéhez visszaterjünk, s így fölkutassuk, mozgósítsuk azt az emberi képességet, amely nem ráismer a templomra, hanem akár egy soha nem látott elemekből szerkesztett épületben is fölfedezi a szentet.

Itt aztán — túl az épületszemiotikai vizsgálódásokon — egy mélyebb kutatási lehetőség nyílik meg előttünk. Századunk egyik legjelentősebb protestáns teológusa, Paul Tillich írta a következőket: „Az a tény, hogy tizennégy éves koromig apám parókiáján éltem, pontosan szemben egy tízenötödik századbeli gótikus templommal, Kelet-Németország egyik kisvárosában, igen nagy mértékben hozzájárult ahhoz az elhatározásomhoz, hogy teológussá lettem, sőt befolyásolta teológiai szemléletem alapvonásait is.”⁸ Lám: egy jól megépített templom nemcsak messziről fölismerhető, s nem is csak pusztán imádkozásra indítja az éppen belépőt. Életirányító hatása lehet. S ne feledjük: Paul Tillich teológiájának alap gondolata épp Isten szentségének eszméje.

ÚJÍTÁS ÉS HAGYOMÁNYÖRZÉS. Naponta halljuk, ismételtetjük, hogy korrunk egyfelől hagyományok összeomlásának, másfelől a keresésnek és a születésnek százada. Így van ez az építészetben s a szakrális építészetben is. Persze, itt sem az élő omlik össze, hanem az, aminek már régóta csak látszatélete volt. De bizonyos, hogy ebben a gyorsan átalakuló korban két dolgot semmiképpen sem szabad számításra kívül hagynunk.

Az egyik az, hogy ha újat keresünk, azért még nem kell programszerűen fölleltünk a régi értékekkel való kapcsolatunkat. Gót és barokk templomtereket ma épülő templomok aligha utánozhatnak hitelesen. Ebből még nem következik, hogy ki kell vonulnunk gót és barokk templomainkból, vagy hogy meg kell tagadnunk őket. Kereszténységünknek akkor lehet jelent alakító, jövőt építő ereje, ha vállaljuk a múltját, nemcsak múzeumként, hanem a ma élő élet otthonaként is. S talán első sorban: mérceként. Ha valaki kimondja: „A régi jobb volt”, azzal még nem akarja visszafelé forgatni a történelmet. Egyszerűen csak attól óv, hogy korán megálljunk s megelégedjünk azzal, amit az érettebb megfontolás előbb-utóbb úgyszólván, üresnek talál majd.

A másik megfontolni való, hogy épp a szentet illetőleg az ember szükség szerűen konzervatív. Még akkor is, ha a szentet nem holt eszmének tartja, hanem élő, leleményt szikráztató főhívásnak. A gyertyafény „szentebb” a villanyfénynél, a kő és a fa „szentebb” a műanyagnál. Ezért épp a szakrális

építészetben ügyelni kell arra, hogy ami új, ha mégoly merészen új és szokványokat tagadó is, legyen ugyanakkor elszántan és őszintén hagyományörző. A dunaújfalusi templom falába beleépült egy kő abból a kolostorból, amely valaha a most épülő templom helyétől néhány száz méternyire állt, s amelyet egykori lakói a mohácsi vész idején hagytak el. Jelképes gesztus ez: a szakrális építészetnek egyszerre hagyományörzőnek s újítónak kell lennie: nyilván nem egy-egy régi kő beépítésével. Hiszen a hagyományt nem az őrzi, aki utánozza s megmerevíti a régít, hanem az, aki elevenen továbbgondolja, talán vitatkozik is vele, de tisztelettel visszautal rá, s nem rúgja el „dupla talppal” maga alól.

A keresztény szakrális építészetet egyébként is páratlan változatosság és megújulási készség jellemzi: ha valahol, hát itt bizonyára lehetséges az újításnak és hagyományörzésnek ez a találékony és gazdag egymásba fonódása. A keresztény templomépítés nem viták nélkül, de lenyűgöző elevenséggel tudott alkalmazkodni egymást váltó építészeti stílusok követelményeihez. Sőt nemegyszer épp a szakrális építészetben született meg egy-egy új stílus. Nemcsak s nem elsősorban a technikai föltételek megváltozásának következményeként, hanem azért, mert a szentre vonatkozó fölfogás kapott új arnyalatot az Egyház hitében. Milyen hatalmas építészeti forradalmat nyitott meg például a cisztercita lelkiség: Szent Bernát nélkül szinte elképzelhetetlen a gótika kibontakozása, művészettörténeti könyvek idézik híres levelét, amelyben megírta, milyennek kell lennie egy cisztercita templomnak, s miért. Lucien Hervé *Építészet és fénykép*⁹ című könyvében ír azokról a tapasztalatokról, amelyeket a thoronet-i cisztercita apát-ság fényképezése közben szerzett. „Az ember hiába hitetlen, s hiába csak emberi célkitűzések nagyszerűségét méri le, nem tudja elfojtani csodálatának kitörését, amikor a tiszta és mélységes hit végső kifejeződése tárul fel előtte a cisztercita mesterek e lenyűgöző építészeti brutalizmusában...” Azután Guillaume de Saint-Thierry egykorú mondatát idézi: „Azok, akik az odabentvalók miatt megvetik és elhanyagolják az odakintvalókat, építkezzenek a szegények módján.” Egy művészettörténet nyugati képrombolásként emlegeti a ciszterciták képzőművészeti reformját. De ami a legfontosabb: ez a reform a hit megújulásából fakadt, s ugyanegy renden, stíluson belül sem stílusépületeket termelt, hanem egymást sohasem ismétlő egyedi remekműveket. S végül Bernát említett levele is hirdeti, hogy az egyszerű hívek használatára szánt plébániatemplomnak másnak kell lennie, mint a szerzetesek számára épült templomoknak. A ciszterciták lelkisége s építészete nélkül elképzelhetetlen a gótika. De a Notre Dame és Amiens vagy a kolduló rendek gótikája milyen váratlan leleménnyel lép tovább onnan, ahol Bernát reformja megszületett! S mi lett ebből az egész építészetből, amikor ki-gyűrűzött Franciaországból!

Am a gótika „példája” csak egy — tán a legragyogóbb — a sok közül. A Zodiaque-kötetekben egy-egy megyényi táj román kori falusi templomait ismerheti meg az ámuló tekintet. Mint egy-egy emberi arc: mindegyik templomnak saját személyisége van, s közben mind ugyanannak a Szentnek ki nem méríthető gazdagságáról tanúskodnak. „Milyen képtelen gondolat — mondta egy kitűnő barátom az egyik ilyen kötet csodálkozó nézegetése közben —, hogy azok az emberek, akik ezeket a templomokat építették, s akik ezekben imádkoztak, közben mást se tettek, mint idegesen várták, hogy végre elmúljon a középkor!”

Eltűnődhetünk azon, hogy vajon egy görög vagy egy indiai ember ugyanilyen változatosnak találja-e a maga kultúrájába tartozó templomokat. Talán nem tévedünk, ha épp a keresztény templomépítészeti sajátosságának gondoljuk ezt a gazdagságot, változatosságra, megújulásra, nemegyszer önmaga megtagadására való képességet, amely azonban paradox módon mégis a múlthoz való rendíthetetlen hűséggel párosul.

ÖRÖKÖS ÖRÖKSÉG. Lehetetlen most akár röviden is számba vennünk, mi marad meg minden változás között a keresztény templomépítés gyakorlatában, mik azok az örökérvényű tényezők, amelyek miatt a huszadik századi ember otthon érzi magát ezeréves keresztény templomokban is. Csak mutatóban néhány a legegyszerűbb s valóban szinte maguktól értetődő mozzanatok közül:

Először is megfontolást igényel maga az a tény, hogy az Egyháznak kezdettől fogva *igénye* egy szakrális tér kialakítása. Különbséget tesz *kinn* és *benn* között, szertartásait, elsősorban a szentmisét, egy szorosan erre a célra rendelt épület belső térében tartja meg. Igaz, az utolsó vacsorát magánház ebédlőjében rendezte Jézus. Keresztthalála a kapun kívül, a szabad ég alatt játszódtott le. Az

első keresztények „házanként” végezték a kenyértörést. De az Egyház, amint lehetett, templomokat épített, s ez nem önfeledt alkalmazkodás volt a pogányság korábbi gyakorlatahoz. Hogy mennyire nem, abból is látszik, hogy a keresztény templomépítés szakított a görög-római szakrális építéssel hagyományaival. A pogány templomnak csak a papságot kellett befogadnia, a keresztény templomban kell, hogy helye legyen az egész közösségnek, hiszen minden megkeresztelt hívő részese Krisztus papságának. De azért mégsem miséztek tereken vagy erdei tisztásokon! Tudták, hogy a szentmisében lezajló cselekmény nem magától értődő, az oltár körül fölhangzó szavak sajátos akusztikát kívánnak, teremtenek, szükségszerűen **kiemelkednek az élet köznapi szövevényéből**. Nem mintha nem volna közük mindenhez, ami emberi. A hegyen álló ember is kilát városra, szántóföldre, de kitáruul körülötte a látóhatár, közel kerülnek hozzá a szomszédos hegycsúcsok, és egész ívében fölé nyílik az ég. Aki szentmisére igyekszik: **templomba megy**. Nem kell elfelejtenie az otthonát, a munkahelyét, de föl kell készülnie arra, hogy most másfajta figyelemre lesz szüksége, mint odakinn, a világban. Kell, hogy fölelevenedjenek benne emlékek, amelyek máskor lecsavart lánggal égnek, visszahúzódnak szíve legbelsejébe, különben nem, értheti meg, nem vonatkoztathatja magára az evangéliumot, a prédikáció és a liturgikus imádság szavait. Az oltár jelenléte minden evangéliumi mondat mögé odanyitja a soha nem feledhető: hogy ennek a mondatnak Jézus halála ad fedezetet. De a házasságkötés alkalmával kimondott mondat is: „szeretlek, szeretetből veszek feleségül” itt kapja meg a maga „értelmezési tartományát”, Jézusnak beteljesedésig hű szeretetében.

A templomban emberekkel találkozunk, ha magányos imádságra térünk be, akkor is körülvesz a kezük munkája, életük, imádságuk emléke. Az „ünnepnapi misét becsületesen” törvényéhez hozzátartozik, hogy nyilvános templomban kell vásár- és ünnepnap szentmisén részt vennünk. Lehet sodróbb erejű egy kis közösség (sit venia verbo) ól-melegében végzett imádság, az Egyház áldozata mégis tágasságot kíván és szívbeli nyíltságot, amely kész arra, hogy örömmel befogadja a „más köntöst viselőt”: a más korosztályhoz, műveltségi szinthez vagy épp a hívő öntudat más fokozatához tartozót. A nyilvános és közös templomnak köszönhető, hogy az utasember eltalál a helyi egyházközséghez, részt vállal annak gondjában-örömeiben, s hogy folytonos a kapcsolat a századok között is, nemzedékek hite, Krisztus-keresése lebbenésre készen, mégis valóságosan megtapad s szinte tapinthatóvá válik a kőből rakott falak közt.

Ez a templomtér hagyományosan **tágas** is, nemcsak akkora, hogy az épp együtt imádkozó közösséget magába fogadja. Nem gőgből nagy, nem kíván hamis látszatot teremteni, de arra igyekszik lehetőséget adni, hogy a jelenlevőknek ne kelljen összezsúfolódnuk, hogy a nagyobb közösséggel ki-ki saját belső állapotának megfelelően találjon kapcsolatot: hívogat, de nem kényszerít, tiszteli azok tartózkodását, akik az evangéliumi város megilletődésével lépnek be. Paul Claudel a Notre Dame-nak egyik oszlopa mellett húzódott meg akkor, amikor a Magnificat hallatára egyszer csak eláradt benne a hit boldogító bizonyossága. A templom nem fél az ürességtől sem. A természetre lehet jellemző a horror vacui, a templom mintha figyelmeztetne üres és „fölösleges” légköbméreteivel, hogy teret kell nyitnunk magunkban a kegyelemnek, különben hiába imádkozunk. A keresztény templom tágassága nem egészen egyértelmű a monumentalitással: az lehet embertelen is. Még kevésbé válhat a templom belső tere **holt** térré. Mer üres lenni, sokszor akár úgy is, hogy csupaszon hagy hatalmas falfelületeket, de azért nem olyan, mint a színház- vagy mozi terem, ahonnan hazaindulunk, amikor vége az előadásnak. Arra biztat, hogy otthon legyünk benne, hogy „egész mozgó testünkkel” olvassuk: fölvonulások, lassú és jelentőségteljes mozdulatok emléke él benne.

Az is érdekes, hogy az Egyház ösödők óta **maradandóságra** törekedett templomainak megalkotásakor. Vannak (mindig voltak is) ideiglenes ünnepi épületek: például egy majális sátrai. Ideiglenesség jellemzi a színház díszleteit is. A templom még az otthonok maradandóságán is túl akar tenni. Vályogból, fából emelt házak között kőből, téglából épült, két-három nemzedékre tervezett betonépületek csoportjából is messzebb századokra néz. Nem göggel teszi ezt: nagyon sok templomot elsodort már a történelem. De azért nem egynapos létre számít: nem igyekszik minden mondanivalóját rögtön elmondani. A templom ráér. Titkai vannak, azokat nem rejtegeti, de nem is kínálja kiabálva. Ezekbe a titkokba lassanként nyerhetnek beavatást a hűségesek, akik téiben, nyárban, esőben, nap-

sütésben, gyászban és lakodalmi örömben újra meg újra megnyitják a kapuját. Amint a versek vagy a szöveges imádságok abban nőnek meg igazán, aki megtanulja, és egy életen át ismetelgeti őket.

A kinn és benn szembeállítás, a maradandóság igénye mindig arra vall, hogy a keresztény templom hívogató, de nem könnyű „olvasnivaló”. Időt, elmélyedést igényel attól, aki igazán meg akar ismerkedni vele: valójában nem is csak órákat, napokat, hanem egy egész életidőt. A templomnak, a legegyszerűbbnek is rétegei vannak, amelyeket lassan, türelmesen lehet föllejteni. Rejtőző mélységei nélkül üres és hazug volna az, amivel első látásra fogad. Itt jutottunk el oda hogy a keresztény szakrális építészet is vonzódik ahhoz, ami *diszes*, ami guztagon megmunkált, sőt ami anyagában ritka, drága. A mai ember szemében ezek a vonzalmak kétes értékűek. Sok hazug, szemfényvesztő, olcsó dísszel találkozunk, szeretjük azt, ami nyers és egyszerű. A képrombólók és a Bernátok kritikai érzékét közelebb érezzük magunkhoz, mint a barokk pompáját, vagy akár a román kori díszességet. A szemfényvesztő és hazug parádé ellen joggal tiltakozhatunk, de azért kár volna elveszteniünk érzékünket az igazi gazdagság iránt: ami nem az erszény, hanem a szív gazdagsága. Gondoljunk a népművészetre! A parasztleány guztagon kifaragta azokat a szövő-fűző szerszámokat, amelyekkel kedvesét, menyasszonyát megajándékozta. Nemcsak ügyességének bizonyítéka volt egy-egy szépen faragott guzsaly, hanem szerelmi zálog is: amíg faragta, nyilván mindvégig arra gondolt, aki majd naponta dolgozik vele. Üzenet hordozója lett a faragott fa, a fonal sodrása közben vele találkozó ujj, rá-rávetődő tekintet megtehetett a szerelem emlékeivel. Ugyanígy űrzi s közvetíti egy gondosan kikovácsolt vagy megfaragott szentélyrács a kézműves mester áhítatát, egy drágán aranyozott oltár azokét, akiknek jó szívvel félrerakott filléreiből valaha fölépült. Ezért ébreszt megilletődést, figyelmet a közeledőben is. A „cifra” holmit nehéz tisztán tartani. De hátha *imádkozik* az, aki idejét nem kímélve órákon át törölget az oltár körül? Akkor már nem bosszúságnak s nem is henyé dísznek van kifaragva kő és fa. A szentmisében az áldozati adományok bemutatásakor együtt említjük a kenyérrel és borral kapcsolatban Isten ajándékozó bőkezűségét, a földet, a szőlőtvet meg az emberi munkát. Ezek összesimulását tanúsítja a templom is, ha valóban szépen megmunkált környezetbe vezet, amelyben azonban az emberi munka nem hivalkodik, mint diadalmas pompa vagy versengő virtuozitás, hanem a magakellettő fetszelgésről lemondva a titok szolgálatába szegődik. Egy diák mondta nemrég, amikor az amlens-i katedrális képeit lapozta: ez olyasféle teljesítménye a középkornak, mint a korunknak az űrhajók! Igen: a templom teljesítmény is, egy városé, egy közösségé. Így is jelentéshordozó, vonatkozási központ.

A MA ÉS A HOLNAP TEMPLOMA. Már utaltunk az anyag és a munkamódszerek stílusmeghatározó szerepére. Betonból, előregyártott elemekből vették volna a régi templomok formáit imitálni, ezt a szakrális érzék említett konzervativizmusa sem indokolja s mentheti. Az meg lehetetlen, hogy épp a templomépítés terén göröcsösen ragaszkodjunk a régi anyagokhoz és munkamódszerekhez. Sietve hozzá kell azonban tennünk, hogy az új anyagok technikai lehetőségének ügyes fölhasználása csak akkor vezethet valódi megújuláshoz, ha az anyagi, formai mozzanatok mögé odazárkóznak a modern tartalmi igények. Valóban értékes és élő modern templom akkor születik, ha a szentre vonatkozó mai keresztény „tapasztalat” kapcsolatba kerül azokkal a formákkal, amelyeket a modern építőanyagok és építészeti eljárások megteremtene. Mégpedig lehetőleg nem alkalmi, esetleges kapcsolatba, hanem szinte szükségszerűbe, amint például a gótika születésekor az új technikai lehetőségek szervesen összekapcsolódtak a szentre vonatkozó keresztény tapasztalat korszerű tartalmi vonatkozásaival.

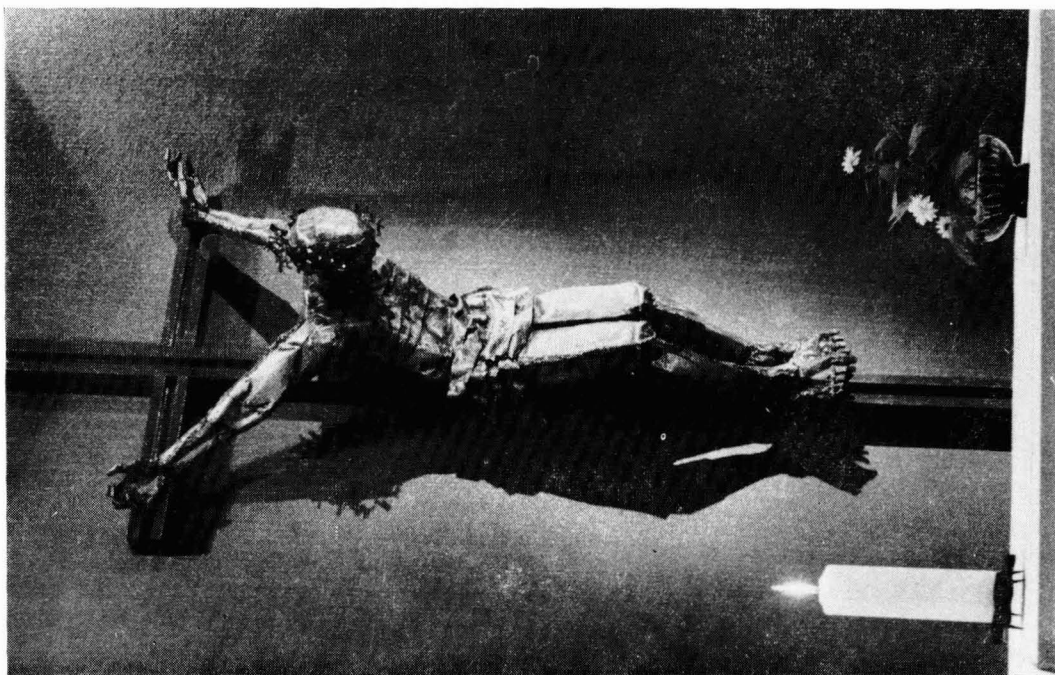
Természetesen nagy kérdés, hol, kik között fogalmazódnak meg ezek az új tartalmi igények. Graham Greene mondata az építészetre s a templonépítésre is érvényes: „Rosszul szolgál, aki kiszolgál”. Aki nem akar *szolgálni*, az né válla'kozzék templomépítésre. De aki kiszolgál, az giccset épít, nem művészi alkotást, és rossz szolgálatot tesz, súlyosan becsapja a közösséget, amelynek dolgozik. Az építésznek nem kullognia kell a közösség igényei mögött, hanem az a dolga és felelős hivatása, hogy elébe járjon, s ne csak azt „fordítsa le” az építészet „nyelvére”, amit már mindenki tud, hanem azt fejezze ki, ami az emberek szívében érik, s aminek megérlelődését az új templom is elősegíti majd.

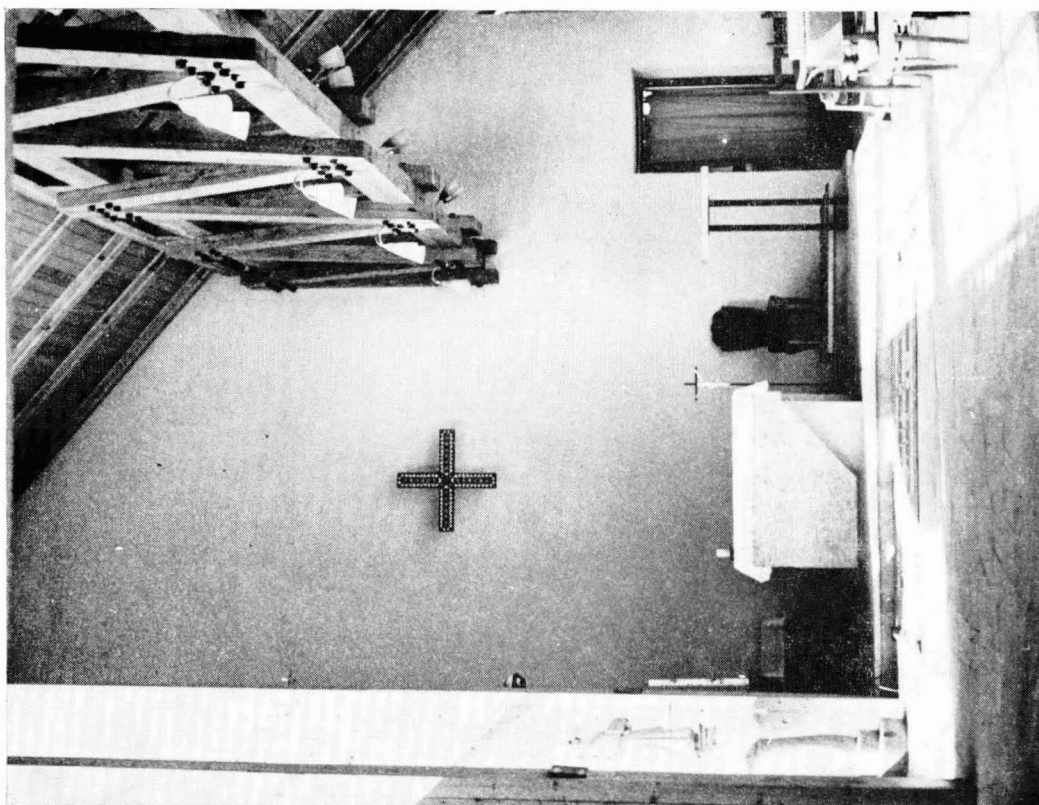
A debreceni Svetits leánygimnázium kápolnája

A fonyódligeti templom oltára

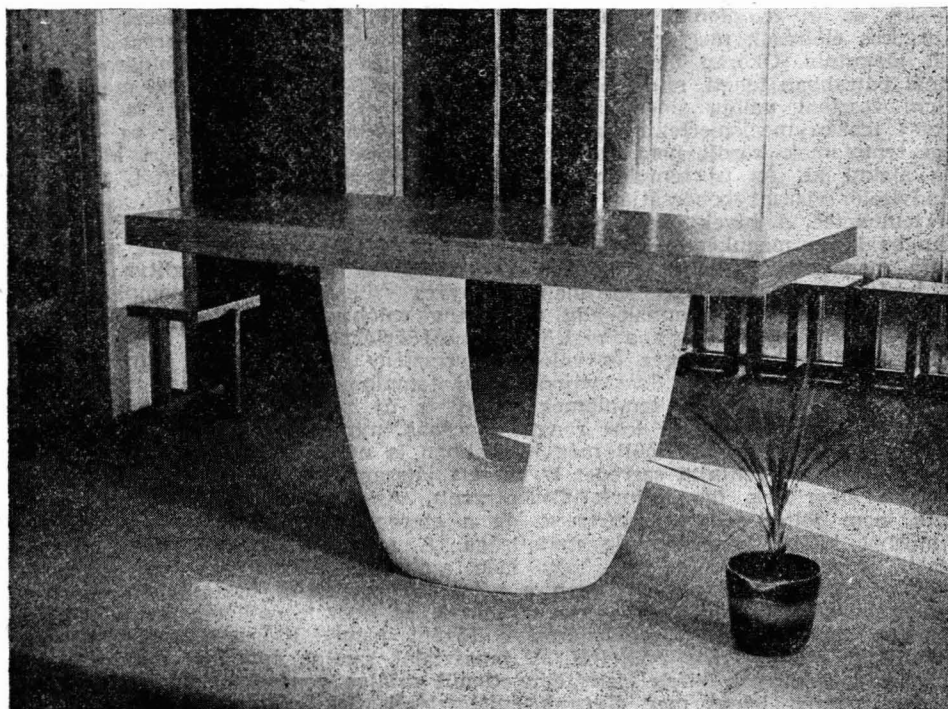
A Svetits-kápolna corpuse

A dunafalvai templom

Nyilvánvaló, hogy a huszadik század szakrális művészetében a szent közösségre vonatkozó új tapasztalatnak hatalmas erővel meg kell nyilatkoznia. Azelőtt századokon át egy olyan *ekklézia* befogadására épültek a templomok, amelyet „odakint” is közösséggé szervezett a falu, az emberméretű város. Ezek az emberek többnyire kicsiny, javarészt szegényes házakból indultak el a templom felé. S bár oda „mezítláb is szabad” volt a bejárás, mégis elvárták, hogy maga a templomtér a nagyság és a pompa fölemelő örömeivel ajándékozza meg őket. Ezek az egyébként is összetartozó emberek az ünnepben jókedvűen tudatosították összetartozásukat és Istenhez tartozásukat, s az életük „megnőtt” ennek átélésében. A mai ember blokkházakban él, gyárak, hatalmas középületek között. A templomtól nem azt várja, hogy ezekkel nagyságban versenyezzen. Az anonimitásból lép a templomba, jónéven veszi, ha ott néven szólítják. A ma ekkléziája a templomban szerveződik (ha szerveződik) közösséggé, bensőséget vár a szakrális tértől, bár nem a polgárotthonok kényelmét, szűkre záruló meghittségét. Fűtés, világítás, hangerősítés, párnás ülőhely nem csalogató propagandaeszköz ebben a templomban, nem is az üzletfél előzékeny kiszolgálása, hanem — ha eltalálják a helyes arányt keménység és gyöngédség között — olt-hontéremtő tényező.

Arató Miklós *A liturgikus térről* állapítja meg, hogy annak kialakításában az egyházi közösségre s az eucharisziára vonatkozó „zsinat utáni” szemléletnek kell megnyilatkoznia, s csak ez biztosíthatja a térrendezésre vonatkozó liturgikus előírások megvalósulását, hiszen azok is ebből a szemléletből fakadnak.¹⁰ Ez mindenképpen érvényes az új templomok egész építészeti megoldására is. A *funkcionalizmus* kísértését azonban meg kell haladnia a templomépítésnek (ahogyan kinőtte a Bauhaus után fölvirágzó új építészet is). A templom közösségszervező szerepe, az igehirdetésnek és az eucharisztikus kenyér asztalának funkcionális jelentősége valóban lényeges, de mindez nem vezethet magának a kereszténységnek funkcionális értelmezéséhez. R. Spaemann mondatai jutnak

Oltár az alsózsolcai templomban

eszünkbe: „Aki megpróbálja az isteneszmét funkcionálisan értelmezni, vagyis csak az után érdeklődik, hogy mire jó az Isten, az kioltja az isteneszmét. ... Igaz, hogy az embernek szüksége van Istenre, de épp mint valami olyanra, aki önmagának elegendő boldogságban él, akinek a maga részéről az emberre nincsen szüksége; s akinek teremtő szeretete túlaradó fölösleg, nem hiány vagy kiegészülést óhajtó vágyakozás. Természetesen nem kerülhetjük ki a funkcionalista és az antropológiai megközelítést azzal, hogy egy salto mortale árán fejest ugjunk a naivitásba. De be kell látnunk, hogy a funkcionalista szemlélet önmagát oltja ki nyomban, amint valóban Istenről kezd beszélni: mert Isten funkciója épp az, hogy őt nem lehet valamilyen funkcióval definiálni, vagyis hogy fölcserélhetetlen. S a rá irányuló szükségletünk azt jelenti: szükségünk van valamire, amit nem lehet szükségleteink korrelátumaként definiálni.”¹¹ A templomra vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy bármennyire az „egyház otthona” a templom, mégis ki kell fejeznie, hogy nem egymásnak építettük, hanem elsősorban azért, hogy (minden ember számára) az Istennel való találkozás helye legyen Krisztusban.

Akik ma templomba járnak, vagy akik holnap templomba fognak járni (a két világháború után, az urbanizáció, a hírközlő eszközök forradalma és a marxi megfreudi valláskritika után), azok nem múltból maradt istenhitüket őrzik konokabban, mint a többiek, hanem eljutottak Isten szentségének valami egészen újszerű megragadásáig. Az Őszövetségben Asszíria és Babilon támadására összeomlott Izrael, majd Juda állami léte, leomlott végül a templom is. De erre a megrendülésre Isten szentségének újszerű föltáráásával feleltek a próféták — Izaia és Ezekiél. Ez történik napjainkban is. Nem egyszerűen a keresztény közösség bensőségét, emberi lehetőségeit fedezzük föl, hanem Istennek azt a szentségét, amely a háborús pusztításokra, a lágerekre és az elidegenedésnek, a magánynak meg a jövő kódében fölrémli sok más veszedelemnek tényére a nagypéntek és a húsvét titkával felel.

Még két kérdésre szeretnénk röviden választ keresni. Az egyik: mi lesz a viszony az új templomok s a régiek között? Ne feledjük: ha másért nem, a liturgikus előírások megtartása kedvéért, a régi templomok belső terének is újjá kell alakulnia. Okosan úgy, ha vállalja a modern formákat, megoldásokat (ezt annál bátrabban teheti, minél értékesebb: akkor van miben bízni; ha meg értéktelen, veszteni valója sincs). Vagyis befogadja azt, amit kiérlelni s a hívek között igazán megismertetni az új templomok tudnak. Ilyenformán az új és a régi templomok között nem verseny és ellenségesség, hanem testvéri kölcsönösség alakul ki. Az új templomok építői tanulnak a régi mesterektől, a régiek gondviselői viszont bebocsátják templomukba a modern oltárt, *legit*ét, a modern térszemléletet. A hívek pedig nem a választás idegesítő kényszerében élnek, hanem boldogan magukénak tudhatják a régit is, az újat is: igazán csak az mondhatja magáénak a régit, aki otthon van az újban is, és megfordítva. Egy-egy új lakótelepnek vagy épp városnak bizonyára szüksége lesz új templomra, de ami az országot illeti, annak alig egynéhány valóban művészi értékű új templom elegendő ahhoz, hogy a régiekben is új értékek táruljanak föl, s hogy a hívek templom-képzele igaz és valóban keresztény emberhez illő legyen.

A másik kérdés: mi lesz vajon az új templomok kapcsolata a világi építészettel, mi lesz az új templomok helye az új városképben? Bizonyos, hogy az Egyház egyhamar nem lesz rangos mecénás, mint valaha volt: ez a helyzet világszerte megváltozott. Épült még legújabbban is néhány olyan templom, amelynek építésében ilyenfajta szerepet igyekezett játszani, de ezek meglepő módon — kevésbé sikerültek (gondoljunk Coventryre!). A modern templomhoz hozzátartozik, nem föltétlenül a szegénység, de a szerénység mindenesetre: a triumfalizmusból kilépő kereszténység nyitottsága. A modern templom: ház a házak között. Azzal is számot vet, hogy még szakrális építménynek sem egyetlen, mert a szakrális jelleg — jogosan s néha lélegzetelállító tisztaságban — megjelenik egyetemek, bíróságok, akár színházak és operák épületén is. A modern templom nem igyekszik mindenáron s főként nem külsőséges vonásokban — különbözni minden más épülettől. A tapasztalat szerint épp így. Majdnem önkéntelenül mégiscsak kiérlel ismételtelenül sajátos vonásokat. Vámoossy Ferenc könyve nemrég jelent meg *Korunk építészetéről*. Sok, meglepően sok templom szerepel ebben a könyvben, a világnak majd minden tájáról. Tanúsítva, hogy a modern templomépítész az egyházak anyagi bázisainak s hatalmi szerepének megszűkülése idején is és merőben művészi értékkel mérve is jelentős alko-

tásokkal gazdagította az emberiséget. Nyilván jel ez is: annak jele, hogy az Egyház nemcsak bebocsátást kér az emberek közé, s nem riadtan erőlködik, hogy valamitől el ne maradjon, hanem együtt él az emberiséggel, s adni akar és tud is valamit, amitől mindenki gazdagabb lesz.

Jegyzetek: Yves Congar két tanulmánya németül került a kezembe: Überlegungen über den geistigen Aspekt der Erbauung des Hauses Gottes, „Nicht das Gebäude aus Mauern, sondern die Glaubigen bilden die Kirche“ in: Priester und Laien im Dienst am Evangelium, Herder, 1965. Ugyancsak P. Regamey összefoglaló műve: Kirche und Kunst im XX. Jahrhundert, Styria, 1964. és L. Bouyer: Mensch und Ritus, Matthias-Grünwald-Vlg., Mainz, 1964. (Egyik fejezete: Der sakrale Raum.) — A szövegben a következő művekre utaltunk: 1. Ilyés Gyula: Kézfogások, 1956. — 2. Művészettörténeti Füzetek, 1, Akadémiai Kiadó, Bp., 1971. — 3. Edward T. Hall: Rejtett dimenziók, Gondolat, Bp., 1975. — 4. Célszerűség és művészet az építészetben, 1944. Legújabbban a Művészet és világnézet című kötetben, Magvető, Bp., 1976. — 5. Levelek a régészetről, Tiszatáj, 1976/9, 42–43. — 6. Jékely Zoltán: Lidérc-űző, Magvető, Bp., 1964. — 7. Az építészet szemiotikája; A jel tudománya c. kötetben, Gondolat, Bp., 1975. Az építészet szemiotikai megközelítéséhez lásd még: U. Eco: A nyitott mű, Gondolat, Bp., 1976. és Miklós Pál: Vizuális kultúra, Magvető, Bp., 1976. — 8. Honnétet és sens du Sacré (La Maison-Dieu, N° 96), 8 p. — 9. Az Architektura sorozatban, Akadémiai Kiadó, Bp., 1968. (15. lap). — 10. Templomaink liturgikus tere, Teológiai évkönyv 1975. Szent István Társulat, Bp. — 11. Die Frage nach der Bedeutung des Wortes „Gott“ — Theologisches Jahrbuch, 1975; St. Benno, Leipzig (217. lap).

VASADI PÉTER

ÖT TEMPLOM—ÖT TÉR

Az alábbiakban bemutatjuk öt templom új, vagy újjá rendezett liturgikus terét, liturgikus berendezéseit. Ez a kifejezés: öt tér, elgondolkoztató. Csakugyan különböző terek ezek? Liturgikus terek; nem jelenti ez azt, hogy térfölötti terek? Idő-fölötti idővel? Mindenesetre Jézus Krisztus terei. Ő teszi őket mássá, kicsiségük ellenére is hatalmassá, imádság-beszédűvé, szakrálissá, csöndessé. Nem hasonlítanak a varázsló tűll-sátrához; valóságos köveken járunk, fabútorok között, márványlap mögött, s gyertyaláng világít elénk.

Nemes tér. Benne nem a dilettantizmusnak, hanem a képzőművészetnek és az építészetnek van helye. Tiszta stílusú lakberendezésnek. Mértani szimmetriának és aszimmetriának. Áhítatnak, szentségnek.

A farkasréti kápolna. A Farkasréti temető temploma a második világháborúban súlyos sérüléseket szenvedett. A Hegyalja út 139. számú lakóház alagsorában helyettesítette, amíg bírta; sötét volt, egészségtelen és kicsi. A fölötté levő épület omladozott, építészeti hibái életveszélyessé is tették. Éppen ideje volt megkezdeni a kápolna felújítását, korszerű építészeti elvek szerint, a liturgikus reform szellemében.

Ha kívülről közeledünk a Mindenszentekről elnevezett kápolna felé, lépcsőzetesen emelkedő taréjú, egymással párhuzamos bejáratú falakat látunk. Mellettük szabadon leng a harang. Nagy, ablaktalan falfelületek magasodnak előttünk, amelyeket az illeszkedő béltestest-téglák ritmusa kiemel az egyhangúságból. A nyersbeton falak színe szürke. A földem bejárata magas, széles nyílása fölé fut, másutt ablakokkal szegett, lapos tetőt alkot, majd a nyeregvetés szerkezetben föl- s lefelé irányul, épületrendszernek mutatva azt, ami tulajdonképpen egyetlen épület. Játékos és komoly, egységes, mégis változatosan hullámzó ez a monolit vasbeton földem, mely az alatta levő épületben a modern otthont, a templomot és a színházat egyesíti. A magasban a felülvilágító ablak, lent a függőleges fényrések, meg egy nagy ablakfal igen szép üvegeknek ad helyet.

A bejáratról lépcsősor visz föl a fedett előcsarnokba, amelynek vaskeretbe foglalt ajtója a templomtérbe nyílnak. Ugyancsak lépcsősor vezet le a földszinti plébániába. Kívül, a falak mellett járkálva már ízeletgetjük, ami bent vár bennünket, de még a leleményeknél tartunk: fölfelé ki lehet jutni a lapos tetőre,

a teraszra, amelynek forgó, vaskeretes ablakain át belátunk a szentmisére. Az igazi meglepetés a templomtér. Tudjuk, hogy nem nagy, de a magassága, az üvegképeken átszűrődő színes fény, meg a nyitatlan falfelületek optikailag oly „akusztikusak”, hogy a valóságosnál sokkal tágasabb teret érzünk. Ahogy belépünk, jobb kéz felől van a sekrestye s két gyóntató szoba, amelyben fülbe is, beszélgetve is lehet gyónni. A sarokba épített liturgikus tér felé sorakoznak a padok, vele szemben és oldalról közelednek hozzá. A padok háromszemélyesek, vasvázon állnak.

A liturgikus térről be lehet látni az egész templomteret. Kissé ferdén, háttal a saroknak emelkedik az oltár, vaslábazonon egy nagy, súlyos márványlap. Tőle balra van az ambó, vörös díszteglából képezték ki, vaskos vasmellvéddel látták el. Jobbra egy vasfeszület áll, korpusz nélkül, függőleges ágának alsó felébe építették a vastabernákulumot, színes üvegképes ajtóval. Közel az oltárhoz helyezték el a keresztelőként márványtábláját, márványlábakon, mellette, félig a falba építve látjuk a régi oltár márvány tabernákulumát, sárgaréz domborműves ajtajával; most benne tárolják a keresztelési eszközöket. Hátral, a padok mögött foglal helyet a kórus meg egy harmónium.

A liturgikus tér minden oldalról jól látható, az előtérből éppen úgy, mint a magasból. A kápolna egyszerű külső megjelenése és belső céltudatossága azt mutatja, hogy a tervező a szentmise lényegére, az áldozat bemutatására irányított minden figyelmet. Nincs sehol semmi sallang, semmi hamis gazdagság, állványok, művirág, hímzett terítők, amik — csaknem mindig — önmutogatók, elkülönülők. Minden az áldozat felé fordul, hozzá igyekszik, érette van. Nem forgácsolják szét a figyelmünket az üvegképek sem; ezek ablakok, tehát — bár van önálló értékük — funkciót teljesítenek. Mi jellemző rájuk?

Az, hogy szobrokat helyettesítenek: jelen vannak rajtuk az apostolok és Jézus, a Szűzanya és a kis Jézus, Szent József, a Fájdalmak Férfia és a Fájdalmas Anya, a szentek csapata és sajátos hit-szimbólumok. Alkotójuk látás- és ábrázolásmódján talán a misztikum „mértana” uralkodik. Mellőzi a természeti formák lágyágát, szögletes elemekből álló, realiztikus struktúrákat ad. A tabernákulum vaskeretbe foglalt üvegképe olyan, mintha egy vastálcába olvadt üveget öntöttek volna s az hirtelen megmereedt. Így jeges púpok, apró völgyek és vonulatok keletkeztek, melyekből kihajlik egy rézszalag, Krisztus testformáját sejtelve; mintha megfagyott tengerre feszítették volna föl s most vérrel vízalatti mélységeket fest meg, az alsó fekte mezők fölé úszik-emelkedik, maga fölött ezüst-kék eget teremtvé. Vagy látjuk azt a nagy kezet, mely vastag ujjjaival egy mély, barna szemet tart föl vagy őriz, mintha a figyelem titokzatos fontosságát igazolná, vagy talán a Kozmosz tekint ránk így, offertóriumkor? „Akinak van szeme...”, lásson.

Vagy a szentek népes csapata az ablakfalon. Alig vagy egyáltalán nem ismerjük föl őket. Nem is nagyon szükséges az, elég, ha annyit tudunk róluk, hogy szentek: emberségüknek ez a lényege. Volt, van s lesz mindig valaki, aki majd — glóriával vagy glóriátlanul — melléjük lép. Az utolsó vacsora képén, fönt, kétszer hat apostol áll Krisztus szimbóluma körül. Az értetlen apostolok ajkuk alatt felejtett kézzel álmélkodnak. Nézik a két hatalmas tenvér vörös sebtét; a vérből nő ki a kalász, a kenyér növénye, meg a szőlő, a bor növénye. Az igazság „mély bordóját” nem tudja elhalványítani a naiv jószándék „halványárságája”. ...Élénk színű képek ezek. Tűzvörös, zöld és narancs üveglapokból rajzolódik ki a szentcsalád, kék, barna és sárga üveg falevelekből megkülönböztet, merev, alázatos alakok. Elvontak? Talán a szentségük jele ez. Mégis a földből vannak? Persze, az elemek keltek bennük életre. A halott Krisztus fehér teste körül a vér vörös törmelékeit látjuk; a fájdalom túlnő a test határain.

Átlátunk a vasvázak hézagaiban, a padok között, a földem lebegőnek látszik, sok a fény, de a nyílás nélküli falak mellett mélyek az árnyékok is. A kápolna kőből, betonból, üvegből s vashálóból van: nagyon súlyos, nagyon biztonságos. De akit szolgál, az az egyetem Legtörékenyebbje. (A kápolnát és a képeket tervezte és készítette, az építést ellenőrizte és levezette: Szabó István, többszörös művelődési építész.)

A Svetits leánygimnázium kápolnája. A Debrecenben levő katolikus gimnázium szerzetes-iskola, a Miasszonyunk szerzetes nővérek vezetik. Az iskola, az internátus és a szerzetes-ház egy épületben van, tehát a kápolna a tanító testület, a szerzetes nővérek és a környékbeli fiatalok lelki életét szolgálja. A régi ká-

polna a mai, átalakítottal azonos helyen volt, egy hosszú, padsorokkal berendezett, háromablakos teremben. A terem végén falhoz simul oltár állott, fölötté volt egy nagy, nem értékes feszület. Az oltár magas, barna faépítményét vékony arany lécek tagolták mezőkre, menzája előtt háttal misézett a pap. A terem lassanként szűknek bizonyult. Az átalakítást összhanglva kellett hozni különböző követelményekkel: a szemlélődés bensőségét meg kellett őrizni, sőt az új liturgikus reform szellemében és új építészeti fölfogásban el kellett mélyíteni; az eddignél több helyre volt szükség; a szembemisézéssel, az új liturgikus térformálással az egyenkénti misehallgatókból egy áldozati közösség lehetőségét kellett megteremteni.

A tervező a kitűzött célokat bravúros egyszerűséggel érte el: a hosszú terem végében lévő oltárhelyet áttette a háromablakos hosszanti falra, ezzel hatalmas szárnyakat nyitott nemcsak az oltárnak, hanem a liturgikus cselekményeknek is. Ami mozdulatának útjába állt, elgondolásának erényévé avatta: az utcára nyíló három ablakról van szó. Ezeket üvegfüggönnyel letakarta, a középső ablak elé pedig egy finoman befelé hajló, szerzetes csuha-barna lemezfalat épített, a szembemiséző oltár, a liturgikus tér háttéréül. A befelé hajló lemezfal mintegy a „kezdődő ölelés” állapotát mutatja; erre ráfelel a majdnem teljes félkörűt alkotó padok „záró ölelése”, ahogy körülveszik a liturgikus teret, három nagy tömbben, keskeny utakkal elválasztva. Az üvegfüggöny fehér üveglapokból áll, ezek négy sorban helyezkednek el, kissé ferdén beillesztve fába vájt árkokcskáikba, egymás mellett párhuzamosan. Így az egész hosszanti fal — fényforrásként — állandó derengő fényt bocsát be a templomtérbe.

A félkörívű padokban mindenki az áldozattal szemben ül. A háttérlemez két főszereplőjét látja: az úgótikus élményt ébresztő, fehér falemezekből összeállított tabernákulumot, benne vagy rajta az oltárszentséggel és szomszédját, egy korpuszos feszületet. Mind az oltár és az ambó, mind a padok azt mutatják, hogy tervezőjük vasbetonban, vasbetonelemben gondolkodott, s ez előnye is, hátránya is e daraboknak. Előnyük talán az, hogy a padok szükséges, de nem bőséges helyet adnak az ülőknek; imádságos könyveknek alkalmas rekeszeket, az ülőkék között szabad felületeket nyújtanak. Hátrányuk talán esztétikai, mert a faanyag fában való gondolkodást követel, tehát másfajta megoldások juttat el: föloldott tömbökig, játékos vonalakig, növényi vagy egyéb természeti utalásokig. Az oltár és az ambó újszerű, de nem jelentős darab.

Három rézmetszet díszíti a liturgikus berendezést. Ezek bibliai jeleneteket ábrázolnak s előkészítik a liturgikus tér legszebb alkotását, a korpuszos feszületet, melynek jelentőségét a mennyezeti világítás is hangsúlyozza. Korszerű, változtatható fényerejű lámpák világítják meg a liturgikus teret, külön lámpák égnek a imádsásra kitett oltárszentség fölött, s elmélkedéskor egyetlen szűrőfényű égő irányul a korpuszra. A majdnem embernagyságú korpusz fasín keresztben, helyesebben keresztiről függ s hegesztett, hajlított féniemezből készült. Anatómiailag nem kifogástalan ez a fémszobor, de a belőle sugárzó lelkiség messze fölülmúlja fogyatékoságait. A keresztfáról már-már lecsúszó, halott test végtelenül tehetetlen. Van valami sejtésünk, hogy épp akkor érte a halál, amikor legnagyobb volt a kísértése, hogy mégis köztünk maradjon. De mennie kellett és értünk kellett mennie. Megadó és alázatos mozdulata nem maradt a szoborban, kisüt belőle, mintha napot rejtegetne szívében; halálba megállapodó szenvedése a szemünk előtt alakul át kifogyhatatlan szeretetté. Ezért ébreszt viszontszeretetet a szemlélőben is. Sokáig kell néznünk a föld megvetett, „átkozott” szerelmesét. A rászegezett fény higgadt tárgyilagossággal bizonyít: íme, az egyetlen büntetlen. Fém teste sárgásan, ezüstös rézbarnán csillog. Az odaszögezett lábfejek felé nyomódnak a térdek, a térdek felé torlódik a test, az átvert csuklók meg visszafeszítik a karokat a fára. A kifordult vállak közül előre bukik a töviskoszorús fej; kissé oldalra hajló nyakának s leeresztett fejének van a legmegindítóbb hatása.

A kápolna egészére mondhatjuk, hogy tervezője mélyen átgondolt ellenhatásokat tudott benne megvalósítani. Nemcsak fényt és árnyékot, fényt és még erősebb fényt, hanem amikor — az ablakok lefödésével — a kápolnát zárttá tette, egyszersmind át is törte ezt a zárttságot; kívülről gyöngé zaj, utcai lármá, géphangok hatolnak be; akart-akaratlan figyelmeztetést kapunk így a világról, mellyel most szembe kerültünk, teljes szélességben. A függő korpusz háta mögül jön hozzánk a világ, nem letudva, kihagyva, elfelejtve, hanem közegként: a belőle kilépő Krisztus e világ — felejthetetlen és fájdalmas — emlékeivel ér-

kezik ide; hozza magával mindazt, amit gyöngébb pillanatainkban „külvilágnak” szoktunk mondani. (A kápolnát és a berendezést tervezte, részt vett a kivitelezésben, a grafikát és a feszületet készítette: Perczel Dénes építészmérnök.)

A fonyódligeti kápolna. A balatoni országútról lekanyarodva, a bokrokka szegelt kavicsos úton megérkezünk a templomterre. Nagy fák között áll egy szépen tatarozott kápolna. Ereit szilvakék, tömör fakapuja van. Ahogy belép az ember, megpillantja az ugyanilyen kékre festett régi támlásszékeket és lócákat. Ezek az ülő alkalmatosságok biztosak, és nem túl kényelmesek ahhoz, hogy kellőképpen figyelni lehessen. Egyikről a másikra siklik a tekintet, s megáll a szentély rendkívül szép, új berendezésén. Mitől szép ez a berendezés?

Először is attól, hogy maga a szentély kínálja neki a helyet és a hátteret. Előre futó műkölépcsővel megnagyobbították az alapterületét és beborították mustársárga faltól falig szőnyeggel. A szentély három kis ablakkal megosztott, homorú falfelületét fehérre meszelték. A két tiszta, minta nélküli tónus egymást növeli, nem túl erős kontrasztban egymás jelentőségét emeli ki. A fal a tárgyakat szinte egyenként „átvilágítja”, a szőnyeg meg egységbe foglalja.

Másodszor, a szentély mögött vándorló nap átsüt a halványsárga ablaküvegen, a szőnyeggel harmonizáló fényt bocsát be, éppen csak annyit, hogy a szentélyt otthonossá tegye. Ilyen alapra és háttérre került a baloldalt álló fa szentségház (pasztofórium), középtűt a faoltár, háttérben a szertartó papi szék (sedilia), elől, jobboldalt a fölölvasó állvány (ambó), s kétoldalt a három-három kék támlásszék; a határozott vonalú szediliával szemben éppen színnel előfűdött stílustalanságukban van szolgáló alázatuk.

Az új bútorok az oltár körül csoportosulnak, sőt a tér középpontja, az oltáron lévő kehely és a paténa — a liturgikus középpont — körül, beleértve a diadalívről befüggő, tűzzománc keresztet is. Az új bútorok legfőbb, közös stílusjegye a lábszerkezeten látszik; ezt vastag, széles falapból fölfelé karcsúsodó ágak alkotják, mintha nagy lapp szarvasbikák lefelé fordított agancsai lennének, összeillesztve. Fölülről nézve a lábszerkezet csillag alakú, a lábak között címer formájú, üres hézag keletkezik. A lábak áttört vonalaival ellentétben állnak a bútorok dísztelen, famintás, négyszögletes felső részei. A liturgikus térben csak az edények csillognak, egy szál gyertya ég a menzán (asztallap, oltárlap), egy nagy kerámia vázában virágcsokor pompázik. Ez a három pont szimbolikus; Krisztus áldozatának fensége, langja és illata van. Minden más fölösleges, és nem is emelhető az áldozat rangjára. Az uralkodó két szín is az áldozatot jellemzi, mert a kék és a sárga az ősi ellentét színei.

A bútorok anyaga tölgyfa. A menza furnérozott, oldala tömör tölgyfából van. A lábszerkezetet faanyagból kifűrészték, majd a hajlás vonalában megfaragták. A bútorok lábszerkezetének arányai különbözők, mert különbözőnek magasságaik is. Méreteik az átlagos magasságú ember léptékéhez igazodnak. A bútorok felületét matt fényű műanyag lakkal kezelték. Ezek a tárgyak a fehér fal, a sárga szőnyeg és a kék lócák, székek együttesében natúr tölgy színűek.

A szentmisére kész szentély szépségéhez hozzá kell számítanunk a frissen mosott és vasalt fehér oltárterítőt, amely letakarja a menzát, de nem lép túl a kerületén. Érdemes még megemlíteni a szertartó papi széket és a tűzzománc keresztet. A széklábak egyenesek, korrektek, a szék támlája keskeny és szigorú; a határozott vonalak az elmélyedés felelősségét hangsúlyozzák. Az ülőke előrefelé kiszélesedik, alapos; legyezőszerűen oldja fel a támla komolyságát.

A tűzzománc liturgikus kereszt a magasban összefoglalja és védelmezi a liturgikus cselekményt: az átváltoztatás nem absztrakció, hanem valóság, de titokzatos valóság.

Az alsózsoltai templom oltára és pasztofórium. Alsózsoltán új templom épült. A mennyezet nyílt fagerendázata és a szemben lévő fa-fal, amelyből kilép és szétárul a liturgikus tér, fából készült berendezést kívánt. Ebből a legjelentősebbnek a szembemiséző oltárt és a pasztofóriumot érezzük.

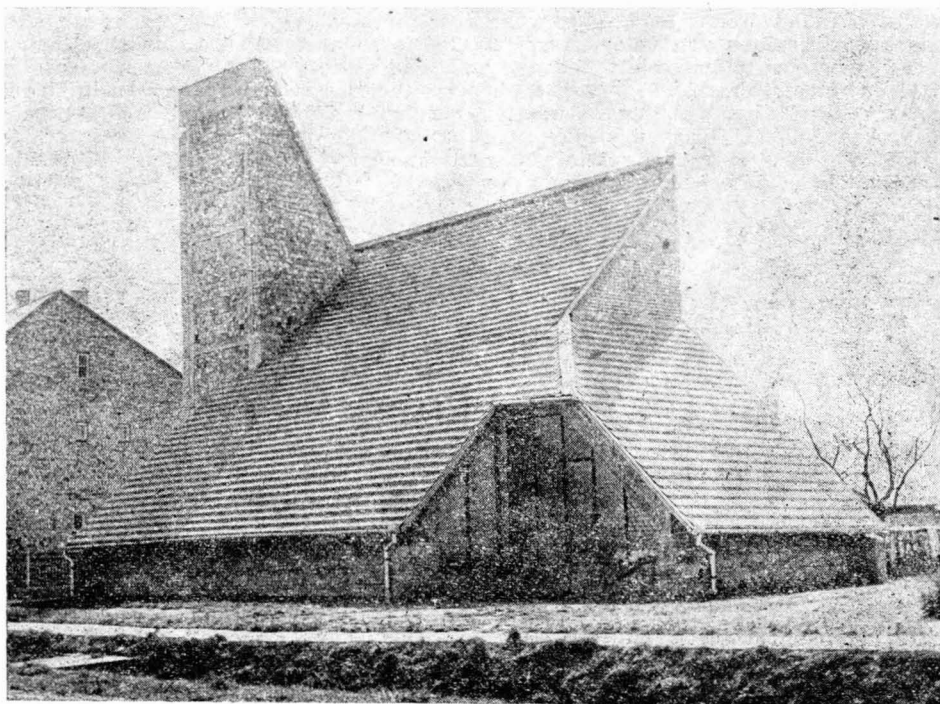
Az oltár lábazata igen szép szerkezet. Mintha egy ember nagyságú, nagv O betűt középen, vízszintesen elvágtak volna, így megmaradt egy nagy U betűhöz hasonló, tömzsi és formás alakzat, amelynek kissé kihajlanak az ágai, tehát a közöttük lévő hézag a menza felé szélesedik. Az ágak keresztmetszete nem kör, hanem egyenlő oldalú háromszöget alkot, ennek az oldalai kifelé hasasodnak; jól látható szemben, a lábazon végigfutó él. A lábszerkezet ovális alapon áll, a hajlásszögben nyereg alakúra van kiképezve; mind a belső, mind a külső ol-

dalt finomra lesimították. Erőt, szépséget, teherbíró egyensúlyt sugároz a fehér márványzuzalékból és fehér cementből, negatív gipszformába öntött kő aljzat.

Az elmetszett két szár nagy felületére tapad az oltárlap, amely selyemfényű lakkal behúzott, matt natúrszínű tölgyfából van. A kő és a fa egyik legmérték-tartóbb, legegyszerűbb darabját sikerült megszerkesztenie a tervezőnek, azok közül, amiket hazánkban az utóbbi időben láthattunk. A vaskos lábazat nem esztétikai „elefántiázisz”; érzékletesen azt sejteti, hogy az oltárlap, vagy ami rajta történik, hozzá mérve kellően súlyos. A felmutatott ostya fehérségével és könnyűségével mély egységben, ugyanakkor kontrasztban van; ez a kontraszt arra tanít, hogy „nehéz” és „könnyű” relatív fogalmak.

A pasztofórium több darabból összeállított faszerkezet, mely olyan hatást kelt, mintha egy darabból „öntötték” volna. Függőleges oldalaihoz — fűnt is, lent is — kifűrészelt rétegeket illesztettek és fokozatosan kiképezték a hajlatokat, ledörzsölték, majd tükörsimára csiszolták. A védettség, az egész, a kezdő-pont faszimbolikája a pasztofórium, felső részében egy ajtaján tűzzománcsal fedett tabernákulummal. A tűzzománc képen mintha az izzó nap karikájában a szürke és zöldesbarna tenger hullámai emelkednének, süllyednének. A kép természeti dinamikáját a nagy nyugalomú fakeret övezi, mintegy jelezve, hogy az oltáriszentség végtelen szerénységében örök élet lappang, mozdulatlansága csupa mozgás. (A fonyódligeti kápolnát tervezte, a fonyódligeti és az alsózsolcai liturgikus teret és a berendezést tervezte és a kivitelezést irányította: Rácz Gábor iparművész.)

Dunafalva új temploma. Dunafalva a mohácsi szigeten fekszik, kb. háromezer lakosa van. Mivel a régi, kis épület, melyben a szentmisét tartották, szűknek bizonyult, új templomot építettek. Külsője attól tetszetős, hogy tetősíkjai, tornya s falai egymást metszik, egymásnak felelgetnek. Az épület a templomtestből és a sekrestyéből áll. A templomteret hatalmas, fél nyeregvető fődí, mely lefelé megközelíti a földet az egyik oldalon, a tűzfal pedig meredeken fut föl a másikon. Ezt a falat nagy ablakokkal áttörték. Éppen ellenkező ritmusban épült

A dunafalvai templom

a torony. Derékszögű háromszög alakú építőkockához hasonlít, amelynek hegyes-szöge fölszúr a magasba. Oldalfalai beékelődnek a templomtér tetőjébe, a torony tetője meg a templomtest oldalfalaiba. A sekrestye fél nyeregterelője lecsillapítja a lendületet, de mértéktartó fal-tető ritmust, ahogy a szentély falához illeszkedik. Így keletkeznek a templom csúcsai, nagy, egyenes és ferde síkjai, amiknek meglepő téralakító hatását a templomtérben tapasztaljuk. A vasbetonszerkezetben hagyományos falazással épített torony homlokfala csupa üveg. A tetőfelületeket halványvörös, kettős cserépsorok borítják. A leereszkedő tetők sarkain könyökös bádoggal vízvezetők csillognak, ezeket földbe ástott esőcsatornába kötötték.

A szorosan egymásba kapcsolódó, hármas fokozatban fölfelé kapaszkodó tetőrendszer alatt tágas terek alakultak ki. Belépve a templomtérbe, bőséges férőhelyet, sok fényt látunk, s fölfelé emelkedő sátor-teret meg natúrszínű falmennyezetet. Előttünk, a szemben lévő liturgikus térig nagy kőlapokkal fedett szabad tér fekszik, tehát a belépő — feje fölött az üvegfalú torony kórusával — rálát a fényben álló szentélyre. A belső teret kettéosztja a magasban keményen hullámzó gerendaszerkezet, amely egy fektetett létrához hasonlít; ez tartja a fodémet. Nyílt, sötét natúrszínű, szépen megmunkált, vaskos gerendáival az erő méltóságát sugallja. Az egyház szimbóluma lehetne, mert sátortartó szerepe az őszövecségi múltat idézi. Hatalmas vascavarok fogják össze a gerendákat, az egy csoportban elhelyezkedő fekete vas anyák tanúsága szerint, biztos szorítással.

A szentély háttérében, a fehér, háromszög alakú falfelületen függ egy kovácsolt vas feszület, melynek egyenlő hosszú ágai vannak. Az ágakon finom, színes berakások. Baloldalt a falba süllyesztették a vörösréz domborítású márványfalú tabernákulumot, jobboldalt két vaslábon áll az ambó, egy márványlap. A liturgikus teret lépcsőfoknyi magas, kőlapokkal borított alapzaton rendezték be. Legszebb darabja az oltár, a tömör, rovátkásra koppantott kötömb. Aló jobb sarkát átlósan, simára lefaragták, az így képződött éles vonal jelentősen merőleges a ferdesíkú nyeregteretőre. A szentély egyszerű, áttekinthető, világos felületeket hordoz s vegyes stílusú bútoraival nincs túlkomponálva. A bejárat, a kórus, a nyílászárókat fedő függönyök, a szentély, a régi székek és az új, sima padok együttesének van valami tervezett, mégis „odavetett”; üres, mégis otthonos; tágas, mégsem túlméretezett jellege, ami emlékeztet: — a korszerű építészet nyelvén megfogalmazott — színre, benépesíthető csarnokra, mert nem hivalkodik csillogó állandósággal; bevallottan ideiglenes. Jobban kedveli a fényt, mint a vaskos falakat. Igazi menedék, mert minden ereje a tetőben van, tartógerendáiban, meg abban az asztalban, amit megterít evésre s ivásra. (A templomot Holczer József építészmérnök tervezte.)

NAGYMIHÁLYI GÉZA

A KELETI TEMPLOM ÉS A KÖZÖSSÉGI MISZTIKA

A megfelelően kialakított külső környezet, a templom és az abban közössé-
gileg végzett, a nép lelkéből kisarjadó liturgia, alkalmas arra, hogy az egyéni
misztika elemeit a liturgikus közösségre átvigye.

A keleti keresztény templom meglátogatása a hozzá nem értőnek is élmény-
számba megy. A rendszerint régi építmény eleve archaikus benyomást tesz a
szemlélőre. A kupola, mint legjellegzetesebb szerkezeti elem, a legnagyobb vál-
tozatosságban tűnik fel, akár csak a konstantinápolyi régi templomok méltóság-
teljes kupolái (Szent Sergius és Bachus, Szent Iréne, Szent András Kriseiben,
Pammacharistos, Szent Teodosia, Szent János Trullóban stb.), vagy a görög ko-
lostortemplomokon és a balkáni egyházak harmonikusan megépített, ékszerdo-
bozka benyomását keltő templomain láthatók (Van Millingen: Byzantine Churches
in Constantinople, 1974). Külön világ az orosz és ukrán hagymakupolás temp-
lomoké (ötféjű templomok), valamint a kaukázusi grúz és az északi vidékek

építészet (Early Russian Architecture, Moszkva). Ha csak építészeti szempontból nézzük, óriásiak a különbségek. A gyökérzet mégis közös, és azt nem az építőmesteri, hanem az a lelki-szellemi hagyomány teszi érzékelhetővé, amely az ívek és kupolák sokféleségén átragyog.

A beavatottnak hamar világos lesz, hogy az építőnek nem a külső, hanem a körülhatárolt tér, a templombelső volt a fontosabb. Legvilágosabb példája ennek a konstantinápolyi Hágia Szofia. Ez a templombelső egyenesen mesészerű benyomást tesz a látogatóra. A dűsan aranyozott ikonosztázion betölti a harmónikus kialakított belső teret, a kupolákon és oldalfalakon egy tenyérnyi hely sincs, amely ne volna freskóval borítva. E belső tér elsődleges célja a befejezettség, a tökéletesség érzésének keltése volt. Mindeh részének határozott funkciója van. A kupola belülről is dominál; Kelet ebben a legváltozatosabban kialakított szerkezetben, amely korszakra és nemzetre is mindig jellemző, hamar és véglegesen megtalálja kifejezési formáját.

A templom mindig három fő részre oszlik. Origenésztől kezdve sokan használják azt a szimbolikus magyarázatot, amely a templom három részét a lelki élet három részéhez hasonlíttja. A narthex (előcsarnok) a purificatio, a hajó az illuminatio, a szentély az unio cselekedeteinek felel meg. Ez pedig Salamon három könyvéből (Proverbium, Ecclesiastes, Cantus Cantorum) veszi eredetét. Az előcsarnoknak tehát a megtisztulás aktív cselekedetét kell kiváltania; a hajó a hívő természetes helye szimbolikus jelentését tekintve is; a szentély felől pedig szüntelenül árad felé a hívás az Istennel való unióra, ami a valódi teológia.

A belső dekorációban természetes az egyensúlyra való törekvés. A freskókon megfelelő súllyal van képviselve az Őszövetség, hogy az üdvöngözdözás egész folyamata felfogható legyen. Remek érzékkel hozzák létre az egyensúlyt az egymásra utaló események között (pl. Ábrahám áldozata — keresztáldozat). Az Athos-hegyi vatopedi kolostorban Arisztotelész és Platón képmása is megtalálható. A freskókon levő szentek alakjának és egyéb ábrázolásoknak (hegyek, épületek) ritmikája irányítja a szemlélőt az ikonosztázion felé.

Sok vád éri az ikonosztáziont, hogy elválasztja a hajótól és láthatatlanná teszi a szentélyt. Pedig az ikonosztázionnak önmagában is van funkciója. Mégpedig nem az, hogy „biblia pauperum” legyen, hanem hogy az ember mindent profanizáló hajlamát megállásra készítve a Titokra hívja fel a figyelmet: arra, hogy itt a Mindenható és a szentek vezetésével az egész szellemi és anyagi világot egységbe fogó liturgia készül. Az átlényegülés pillanataiban az ikonosztázion függőyei is bezárulnak. De a falak között még cseng az ének; és az ikonosztázion csak látszólag választ el, valójában egybeköt, hiszen a liturgia mindkét oldalon aktívan folyik, a nép szakadatlan közreműködésével. A kupola szerepe is itt világosodik meg. Az épített kupola egy szelleminek adja át a helyét, amely mindenkit és mindent összefog, aki és ami Isten felé törekszik.

A hívő közösséget ez a környezet fogadja. A templomban rendszerint székek vagy padok sincsenek, mert bizonyos fokig azok is önálló individuumokra válasszthatják szét a közösséget. Itt viszont az a bevallott cél, hogy a közösség ne csak mint egyének külsőleg összefogott csoportja, hanem a Krisztus-testben feloldódott, „egy szájjal, egy szívvel” cselekvő közösség jelenjék meg. Az individuum a szellemi és anyagi környezet hatására feloldódik. Az itt szerzett tapasztalatokat az egyén később is magával hordozza, ezért alakult ki Keleten az erős hittestvéri érzés és a liturgiához való ösztönös vonzódás. Ez tehát nem holmi dedukció eredménye, hanem az intuícióé, amelyben a hívő nép mint közösség akarja megtapasztalni a transzcendenst, vagyis voltaképpen a harmadik fokozat unióját.

A keleti kereszténynek, mert alapvetően liturgikus lény, természetes ez a környezet. A bonyolult szertartásmenetet és a még bonyolultabb dallamvilágot betéve tudja, mert vitathatatlanul aktív szerepe van bennük, miközben összes érzékei foglalkoztatva vannak. Szeme előtt a súlyos mondanivalót hordozó freskók és ikonok sora: ez a színek és formák teológiája (Trubetskoi: Theology in Color, 1973), melyet a szimbólumokat árasztó épület fogad magába. Hallja és éneklis is az ősi dallamokat, melyek szakadatlanul, percnvi megállás nélkül hullámanak a szertartások folyamán. Az anyag bőséges használata szembetűnő a keleti egyházban; nem csökkenti, hanem ha lehet, még fokozza a dolgok értékét (az egészben hagyott kovászos kenyér és vörös bor a liturgiában, az alámerítés a keresztségben, a gyakori tömiénezés, és minden jóra szánt tárgy megszentelése, stb.). A közösségi misztika ezen alapszik: az anyagot meg ezt a fajta

külső világot és környezetet nem veti és nem is vetheti el: ez élető eleme. Az individuális merevségtől megszabadult, feloldódott közösséggel együtt járja át a szellemi világ ereje mindazt, ami az emberhez tartozik. A követ, amiből templomát építette, művészetét, amivel díszítette, a kenyeret, a bort, a vizet és minden mást, amit ott felhasznál. A közösségi misztikumnak ez az átérzése nem elválaszt, hanem összeköt. Embert emberrel, embert a világgal, és mindent a mindenütt jelenlevő és mindenben átragyogó Örökkévalóval.

PAPI SORS '77 (II)

Irtá SÍKI GÉZA

A község papját nagy szeretettel fogadták. Ennek már tízegynéhány éve. Azóta megszámlálhatatlan alkalommal tettek panaszt ellene a felsőbb hatóságoknál, megfenyegették, hogy elmaradnak a templomból, sértegették, az is előfordult, hogy reggelre kelve fenyegető feliratokat lelt a plébánia vaskos kőkerítésén. Ő azonban makacs kun ember, és a helyén maradt. Behúzta a fejét a vállá közé, összeharapta a száját és várt. Bízott az időben.

1. Allegro furioso

A falucska a völgyben fekszik, szőlők karéjában. Hétköznapi délutánonként egészen elnéptelenedik, aki teheti, igyekszik fel a domboldalba. Errefelé tüzes, jó borok vannak. Azt mesélik, a labancok úgy vesztettek el egy ütközetet, hogy túl sokat időztek előtte a pincékben. Vendéglátómnak is van két hold szőleje. Családjával együtt a szövetkezetben dolgozik, az is a boráról nevezetes leginkább.

Korán jött idén a tavasz. Lent a faluban szinte megreked a por, de itt fönt, a hegyélen metszőn tiszta a levegő. A pince előtt ülünk, összeeszkábált asztal mellett, rogyadozó székeken. A bográcsban pörkölt piroslik, bor alá való. A házigazda olykor megkeveri a paprikás levet, hagymafejeket dobál bele egészben, aztán még a nyelet paprikát, fehér bort is valamelyest.

Házuk a templom melletti utcában van. Innen föntről is jól látni piros cseréptetejét. Könnyen megismerszik, melyik az új, melyik a régi ház. Az újak élénk színekben tarkálnak, a régiek inkább bordók. Építenek szépen, a falu legvége, amit itt némi nagyzólással újtelepnek neveznek, lassacskán felővakodik a hegyre, az új épületek számára le-leharapnak egy darabot a földből. A templom teteje is szép piros, messziről látni, hogy gondot fordítanak rá.

— A templomot nézi? — Házigazdám, úgy látszik, követte tekintetem irányát.

— Szép templom.

— Ez? — Olyan éles a hangja, mint a kés — Ez magának szép? A régi, az igen! De ez... Nem is értem a népeket, hogy tehetik be a lábukat.

— Maga is panaszt tett a papjuk ellen?

— Nekem ez nem papom!

— Panaszt tett?

— Ha akarja tudni, én írtam alá másodiknak a kérelmet. Hogy helyezzék el innen. Mert csúfot űzött az Úristenből!

Békülékenyebben hozzáérti poharát az enyémmhez. De a tekintete kemény marad.

— Kítették a Szűz Mária szobrot. Azt a szép régi szobrot. Karjában tartja a fiát. De olyan aranyosan volt az megcsinálva, hogy szinte gúgyogott. És tessék, kította a templomból! Idehozott valami nagyhajú művészt, mert m'ndjárt látni lehetett az ilyenek, hogy művészember, olyan loboncos nagy haja volt, meg annyi bort ivott, hát az meg, kérem, csinált ide valami szörnyedelmet. Csak néztük, néztük, azt híftük a szemünk is káprázik. A vasárnapi nagymise után beküldtük a Bényt, a világi testület vezetőjét, hogy kérdeje már

meg a papot, mi a szándéka ezzel. Ő meg azt mondja, az oltár fölé szánta. No, ha ő odaszánta, akkor én többet be nem teszem ide a lábam. Nem is mentem azóta templomba.

— És a család?

— A feleségemre keményen rászóltam. „Asszony, ha beteszed a lábad a templomba, letöröm a derekadat!” Bólogatott szaporán, de az a gyanúm, besurran azért, ha nem figyelek.

— Neki tetszik az új szobor?

— Az asszonyok nem értenek az ilyesmihez. Asszony neve hallgass, mikor komoly dologról van szó. Az a régi szobor olyan volt, hogy épp meg nem szólalt. Ez meg? Se eleje, se hátulja. Tisztesség ne essék, de még csak nem is asszony az! Ki látott már ilyen asszonyt? Az arca hosszú. Pedig hát Mária volt a világ legszebb asszonya. Annak biztos kerek arca volt, nem igaz?

— Nagyon jó a bora.

— Ugye jó? Pedig tavaly majdnem elment abba a szörnyű időbe. De ami maradt, az remek. Olyan a színe, mint a napfény!

— A papjuknak is van szőleje?

— Volt neki, de eladta. Képzeld csak, amikor leverték a főoltár fölötti freskót, hogy újat csináljanak, eladta a szőlőt, hogy kifizesse az újat. No aztán mi lett az újból? Nézz csak meg, én nem is mondok magának mást. Menjen le, nézze meg jól alaposan. A püspök úrnak aztán meg is írtuk világosan, hogy ez kérem gyalázat, világ csúfja. A Béni szépen tud fogalmazni, hát ő azt írta, hogy ez istenkáromlás.

— És?

— Mit és?

— Mit válaszolt a püspök?

— Az? Egyik délután szalad ám be az unokám a kertből. „Nagyapa, itt a püspök úr!” No, mondom, azt már megnéztem magam is. Ahogy voltam, hosszú gatyába, kimentem a kertbe, odaálltam a kőkerítés mögé, azt lestem, mit csinál a püspök. Nem csinált az az égvilágon semmit. Kiszállt az autóból, bement a templomba, ott maradt egy ideig, aztán kijött. Mielőtt beszállt a kocsiba, kezét fogott a pappal, meg is csókolta utána. No, mondom az unokámnak, én már nem nézem tovább ezt a gyalázatot. Mérgembe följöttem ide a szőlőbe, aztán jól meghúztam a hébert.

— Mit szóltak az emberek?

— Mit szóltak? Morogtak. Aztán már nem is morogtak. Szép lassan visszazokott a gyengébbje a templomhoz. De én nem! Meg a Béni se! Mert a mi gyomrunk nem vesz be mindent, kérem. Azért mert modern időkben élünk, azért még nem lehet az egyszerű emberrel mindent megetetni. Az a Szűz Mária jó volt az én nagyapámnak, akkor jó nekem is. Azt ne vegye el tőlem senki!

Tűzel az arca a méregtől. Békülékenyen emelem magasra a poharam. Szürcsölünk a borból. Megfőtt a pörkölt, jó nagy adagot mer a fatányérra. Üvegéből ecetes paprika is kerül hozzá. Ezen a vidéken mást nem esznek a friss húshoz.

— Egészségére.

— Isten hozta!

Eszünk. A nap lassan lefelé araszol a hegyhát mögé. A völgyből harangszó úszik fel. Egyébként csend van. Békés, nagy csend.

— Megnézi?

— A templomot? Persze, hogy megnézem! Csak ma este nem akarok már zavarogni.

— Helye van?

— Nincs. Nem számítottam rá, hogy itt maradok éjszakára.

— No, figyeljen! Ha ezen az ösvényen megy itt lefelé, a keresztnél kettéválik az út. Menjen jobbra, aztán az első háznál kiabáljon: Jóska bácsi, az öreg Mihály küldött! Azoknak szép, nagy tiszta szobájuk van. Ott megalhat éjszakára.

— Köszönöm.

Indulok. Még koccintunk egyet, aztán lassan bandukolok lefelé a szűk ösvényen, mely egy helyütt az erdővel határos. Vendéglátómat már nem látom de hangját utánam hozza a szél:

— Ha látta, ne felejtse el visszajönni!

Tölcsért csinálók a kezemből, úgy ordítok vissza:

— Jövök majd!

Még kiált valamit, de a hangot már elviszi a szél.

II. Andante

Kicsit később ébredek a tervezettnél. Már csak a szótalan, kedvetlen öreg-asszony van otthon. Rántottát süt, paprikát szór rá. Reggeli után fizetni akarok, barátságtalanul morog, de nem fogad el pénzt. V.-ben ajándékba kaptam egy kis bányászlámpa utánzatot, fából. Azt mutatom neki. Felcsillan a szeme. Fogatlan szája mosolyra nyílik.

A templom közéről kisebb, mint gondoltam. Az 1800-as években építhették. Ezen a vidéken jó néhány hasonló akad. A bejáratí vasalt kapu engedelmesen nyílik. Bent üvegfal különíti el a belső teret. Rajta remek asztalosmunka: fából készült hirdető tábla, több színben. Jegyesoktatás, hittan a kicsiknek, hittan a nagyobbaknak, gondolatok a hétre, a hét szentjei. A nagy falap sarkában versek, gyöngybetűkkel másolta le valaki Sík Sándor *Mária és Márta* című versének végét:

*A küszöbön ültek,
Átölelve tartották térdüket
És sírtak.
Aztán felálltak,
Az egyik kosarat öltött
És kenyeret tett a kosárba.
A másik korsót vett a kezébe
És olajat öntött a korsóba.
Aztán átkarolva egymást
Elmentek
A názáreti Máriaához.*

Belül minden egyetlen középpontba fut össze. Mintha egy nagy homorú tükör gyújtópontját tervezte volna meg az építész-mérnök. És középen, a sugarak visszaverődésének metszéspontjában áll a szobor. Hosszúak, sápadt arc, mint az ikonokon. Szeme a magasba réved. Ujjait végtelen finom mozdulattal fűzi össze. Egyetlen tömbből faragta ki a művész, csak arra ügyelt, hogy az arc a szem minél kifejezőbb legyen. A test többi része: nyers fa, mely még most is az erdők lélegzetvételét lopja ide.

A főoltár fölött a freskó. Modern alkotás. Hirtelenében nem is találja a szem a főalakot, aztán mégis rátéved a bal sarokban álló megtört emberalakra, s többé már nem tud elszakadni tőle. Krisztus Pilátus előtt? Vagy: Krisztus a főtanács előtt? Vagy: Krisztus az örök emberi ítélőszék előtt? Bármelyik cím találó. Ebben a képen összesűrűsödik mindaz, amit a művészet manapság följegyzett a folytonos ítéletről, az ismétlődő kereszthalálról, a szenvedés megújulásáról. Pilinszky Jánosnak egy ritkábban idézett versét írnám mottóul a freskóhoz:

*Esti mise, téli vecsernye,
éjjeli Úrfölmutatás,
miként a hó hallgat a meglepett
fák alján, ahogyan csupán
téli égbolt, erős, szilárd,
úgy vérzenek jók, rosszak együtt,
bárányok, füvek, farkasok
halálunk monstranciájában.*

(Ahogyan csak)

Nem tudom mennyi idő telt el, mióta beléptem. Vajon meddig ülhettem a padban, mely félkörívben fut a szembemiséző oltár körül. Fél óráig? Óráig?

Kint mellbevág a fény. Káprázva botorkálok lefelé a töredezett kőlépcsőkön.
— Ugye, nem idevalósi?

Nehéz megkülönböztetni az embereket. Fekete ruha, fehér ing, nyakkendő nélkül. Bajusz. Szakállas arcot egyet sem láttam eddig. Ennek a szép szál embernek azonban tekintélyes szakállá van.

— Maga is a templomot nézi, mint a többiek.

Mintha magának beszélne. Nem is vár válasza. Képzeletbeli monológ töredezett félmondatait görgeti föl magából.

— Legalább tetszett?
 — Nagyon.
 — A freskó is?
 — Az talán még jobban.
 — Mert a régi freskót, amit ez a pap leveretett, az én nagyapám festette. Festő volt. Ezen a környéken abban az időben ő festette újra a romló freskókat. Mit lehet erre mondani? Állunk a templom előtti térségen. Az ismeretlen ismerős botjával ábrákat rajzol a porba.

— Maga is haragszik a papra? — kérdezem végre, hogy megtörjem a suta hallgatást.

— Nem haragszom.
 — Tetszik a freskó?

Rám néz, nem válaszol. Szó nélkül sarkon fordul és elindul lefelé, a Fő tér irányába. Ott a kocsmá is. Meg az új élelmiszerbolt, amelyet együtt építtetett a tanács és a termelősövetkezet. Önkéntelenül lódulnék utána, de aztán megakad a szemem néhány gyereken, akik kidobást játszanak a plébánia kertjében. Árnyas, nagy fák borulnak fölük. Ezen a vidéken nem láttam egyebütt olajfát. Két pad is akad, nem olyan sétatéri, finom ülésű. Látszik, hogy kézzel barkácsolta valaki.

Mintha verébcsapat közé csöppentem volna. A gyerekek is olyan egyformák: szőkék, kék szeműek.

— Tetszik a bácsinak ez a pad?
 — Tetszik hát!
 — Az én apukám faragta!
 — Az én apukám pedig segített villanyt szerezni a tisztelendő bácsinak.
 — Mi pedig pénzt adtunk a haranghoz.
 — Az én anyukám minden héten kitakarítja a templomot.
 — Az enyém mossza a terítőket.

Amikor egy pillanatra csend lesz, közbük dobom a bombát. De itt nem robban.

— Nektek tetszik az új freskó?
 — Jaj, nagyon szép!
 — Sokkal szebb, mint a régi!
 — Nagyapáéknak nem tetszik, de a pap azt mondta, nagyon szép.
 — Az én édesapám azt mondta: művészi munka.

Hallgatom a csivitelésüket. Ez a nemzedék fog igazságot szolgáltatni a modern egyházművészetnek. De vajon ki szolgáltat igazságot azoknak a papoknak, akik ezért a modern művészetért küzdöttek? Akiknek kerítésére szitkokat és fenyegetéseket írtak? Akiket el akartak helyeztetni s megtenyegettek?

— A tisztelendő bácsihoz tetszett jönni?
 — Nincs itthon, gyóntatni ment.
 — Mi vigyázunk a házra.
 — Tessék visszajönni egy óra múlva.

III. Allegro. „Sehr lebhaft”

— Nézze, nincs ebben semmi különös. — A plébános széles mozdulatokkal kitárja az ablakot. Bezuhog a délutáni napfény. Ez is szokatlan. A legtöbb papi szoba félhomályos. Ő a fényt szereti. — Én már gyermekkoromban is festettem. Aztán rájöttem, hogy a művészethez nincsen elég tehetségem. De arra talán van, hogy megítéljem, mi a szép és mi a giccses.

— Ön szerint az egyszerű emberek a giccseskedvelik?
 — Attól függ, ki mit szokott meg. Akit a komoly művészethez szoktattak, annak a gyomra nem veszi be az olcsót és az üreset. Sajnos nálunk nem ikonokon nevelkedett az egyszerű emberek többsége, hanem mosolygó gipsz-szobrokon. Tudja milyen rombolás volt ez? Micsoda ízléscím?

— Nem fél, hogy Don Quijote-i harcot vív?
 — Azt hiszem, Németh Lászlót ábrázolja egy karikatúra még a Tanú idejében, amint fejfelé nékiront a szélmalmoknak. No, és manapság kicsoda Németh László? Negyven év kellett hozzá, hogy a Don Quijote-ből nemzeti klasszikussá

legyen. Valahol mindent el kell kezdeni. Rengeteg mindent kell újrakezdenünk nekünk is. Ha nem kezdjük el ma, holnap már szemrehányást tesz a következő nemzedék, hol késlekedtünk.

— Látom, sok verset olvas.

— Nem szoktam. Ezeket a köteteket apránként gyűjtöttem össze, hogy el tudjam magyarázni a versek jelentését a gyerekeknek.

— Az iskolában nem magyarázzák el?

— Az iskolában elmagyarázzák azt, amiről úgy gondolják, hogy nem tudják. De mi mindent nem tudnak! A vízözönt, Noé bárkáját, a paradicsomot, soroljam még? Aki manapság hittanra jár, hamarosan elképesztő előnyben lesz azokkal szemben, akiknek hatalmas utánjárásukba kerül, hogy megértsenek egy magyar verset. Egy húszéves fiatalember volt itt tegnap este. Bent dolgozik a városban, ha jól tudom villanyszerelő. Verseskötetet hozott, olvassam el. Kinyitotta a legszebb versnél, s arra kért, magyarázzam el. Nem vallásos gyerek. De tudta, hogy ennek a magyarázatáért ide kell jönnie.

— Megnézhetem a kötetet?

— Tessék.

Mezei András: *Fehér a fehéren*. Az „inkriminált” költeménynél papírlap van benne.

— Olvassa csak el. Nagyon szép vers! Mostanában nagyon sok szép verset hoznak a gyerekek. No, olvassa!

*Es Jézus akkor visszatért,
míg a kivégző-osztagok
körülvették a zsinagógát —
Nagypénteken a templomot.*

*Es megtörvén a kenyeret
ismét az asztalfőre ült
ott az utolsó vacsorán
vére, húsa megtestesült.*

*Sorolván már a tíz csapást
benn, benn a hamuszín rabbik,
megértették az áldozat
krisztusi körforgásait.*

— Ugye szép? No, most elmondom, mit nem értett belőle a fiatalember. Nyolc általánost végzett, most valami továbbképzőre jár. Nem tudta, mi az a zsinagóga, s nem hallott még nagypéntekről. Semmit nem értett a középső strófából, mely a vers lényegét hordozza. A tíz csapást hírből sem ismerte, és nem tudta, mit jelent a krisztusi áldozat. Szóval, a költő megírt egy nagyon szép verset, s az átlagos közönség nem ért belőle egy mukkot sem. Hát, így vagyunk valahogy ezzel az én freskómmal meg a szobrommal. De ezt már félig-meddig megszerették.

— Úgy vettem észre, az idősebbek...

— Jaj, azok retentő makacsok! Ha egyszer azt mondja, hogy ő nem lép be a templomba, nem jön bizony, ha kényszerítik se! A múltkor az egyiknek az unokáját kereszteltem. Eljött a templomkapuig, aztán leült kint egy padra, s ott pőfékelt. Fél szemmel befelé figyelt, de be nem jött volna a világ minden kincséért sem. Mert mit szólna a sógor, a koma?

— Nem rohant ajtóstól a házba ezekkel a képzőművészeti alkotásokkal?

— Ne haragudjék, nem valami szellemes kérdés. Ugyanígy azt is megkérdezhetné, hogy a zsinat nem rohant-e ajtóstól a házba. Ha mindig csak egy helyben állingálunk, nem lépünk előbbre egy tapodtat sem.

Az ablakból épp a gyerekekre látok. Kidobósoznak rendületesen.

— Jaj, meg sem tudom kínálni. Borom nincs, mióta eladtam a szőlőmet.

— Hallottam. Hogy kifizethesse a freskó árát.

— No, azért ez túlzás. De úgy éreztem, fölösleges egy plébánosnak a szőlő. Művelni nem érek rá, ha meg kiadom részes művelésre, annak olyan kizsákmányolás szaga van. Megvagyok málnaszörpön is. Anyám főzi. Kér?

Finom, édes szörp. Egy-egy szemnek megmaradt a fele.

— No, és tetszett a freskó meg a szobor?

— Gyönyörűek!

— Látja, akkor érdemes volt. Amikor a szobrot felállítottam a templomban, az első vasárnap fele annyi ember volt itt, mint máskor. Éjjel azt írta valaki a plébánia kerítésére: „Reszkess, te istentagadó!” Aláírásokat gyűjtöttek, hogy a püspök úr nevezzen ki mászt a plébánia vezetésére. Aztán szép lassan

kezdték visszaszállingózni. Egy... kettő... három... Ha találkoztunk az utcán, még zavartan félrenéztek, a kalapjukat pödörgették, de a nagymisére már eljöttek. Most már csak négy-öt idősebb gazda marad el, de azt hiszem, ők se végleg.

— Mesélték, hogy fenyegető leveleket is kapott.

— Egész gyűjteményem van belőle. Az a szerencsém, hogy ismerem az írásukat. Este bedobta valaki a levelet a kertbe, másnap odamentem hozzá a piacon, és azt mondtam: Nézze, Jani bácsi, nem kell magának irkálnia, ott a kapu, azon is megtalál. Így aztán lassan elmaradtak a levelek is.

— Sokan járnak ide megcsodálni a templomot?

— Jövégetnek. S tudja, az a legérdekesebb, hogy az emberek kezdenek büszkének lenni rá. „A szobrot keresi? Hát, azt bizony érdemes megnéznie! Vagy: az új freskókra kíváncsi? Bizony, ilyet nem sokat láthat!”

— Új tervei nincsenek?

— Hogyne volnának! Szeretnék keresztet csináltatni a bejárat fölé. Egészen modern keresztet, sima fából.

— Ezt is ellenérzéssel fogadják majd?

— A múltkor itt volt az egyik leghangosabb gazda. Kitétt az asztalra három ötszázast. Azt mondta: Tisztelendő úr, szolt az asszony, hogy keresztet akar csináltatni, de még nincsen elég pénze hozzá. Hát, ilyen szégyen megeshetik A.-n, de nem a mi falunkban. Mondja el vasárnap a szószékről, mennyi pénz hibázik, aztán meglesz.

— Meglesz valóban?

— Persze. Jöjjön el jövőre, nézze csak meg, milyen gyönyörű keresztünk lesz! Éppen lemaradtam a buszról. A következő csak hat óra körül jön, addigra gyalog is beérek a vasúthoz.

A szőlőhegy alatt, már-már túl a falun kiáltást hallok:

— Megnézte?

Kézzel intek, mert a szél viszi a hangot: igen.

— Tetszett?

Megint igent intek.

Mihály bácsi áll egy kicsit a hegytetőn, aztán nagyot legyint. Hiába, nehéz megérteni ezt a világot.

Réti Zoltán: Gyászvár (akvarell)

A kereső Kassák

Elég nekem
furcsa
emberségemet cepelnem
Kassák: Honvág

Kassákot a költőt, a művészt az állandó keresés, kutatás jellemezte, a kifejezés új meg új lehetőségei foglalkoztatták. Kötetről kötetre képes volt gazdagodni, valami újjal, mással jelentkezni, vagy — ha pihentette tollát — a festészet, a képarművészet segítségével felfedezni valami eddig fel nem fedeztet, meg nem oldottat a világból. Nyugtalan, ideges kísérletei a formákkal mindig a tartalom jobb és hatásosabb közvetítése érdekében történtek, a gondolati érték megőrzésére, árnyaltabb kibontására irányultak. Képeinek és verseinek bravúrai egyszerűsödtek, mutavány-számba menő attraktivitása csillapodott, kezdetben szokatlan törekvései egyre természetesebb, egyre lényegre törőbb megfogalmazást kaptak. A kassáki „bonyolultságról” kiderült, hogy valójában szinte evangéliumi egyszerűség, ún. „érthetlensége” tulajdonképpen saját értetlenségünk.

Feleségével, Klárával gyakran játszottak, ki mi lenne, ha lehetne... Ha virág, ha szín, ha zene, ha irodalmi műfaj... — Mit választanál számonra? — kérdezte Kassák. — A zsoldárt. Illene hozzád... Kassák elfogadta az azonosítást. Nemcsak az élete volt súlyos, nehéz veretű, mélységekből kiáltó zsoldár, nemcsak a jelleme állt össze egy tömbből faragott, egy anyagból gyúrt kemény versezetté: „Ha költő lennék most elmesélném életemet, ami fáj / bennem rejtőző mélységét a kimondhatatlan igazságnak / a hiábavaló vágyódásokat s az ösztönöket, melyek az ismeretlen felé hajtanak... / Micsoda ígért vonzolat határokon és esztendőkön át?” —, hanem költészete is ezt az örök emberi hangot szólaltatta meg, képkinca is ezt a drámát tükrözte hasonlatok és jelképek józan nyelvén: „Az idő elmegy a széllel s az ember ittmarad a fekete kút peremén...”; „Ó távolságok, amiket sosem érhetek be, ó boldog termősege a földnek — szomorú, szomorú, ó be szomorú mindez az én könyveim lapjain...”; „Jó angyal / ha őrzöd a vakot / örökös felettem is / aki iránytű nélkül / hajózik a tengeren...”

Lesznai Anna már Kassák korai, naturalista novelláiban felismert egy félszeg, titkolt vonzalmat, amit ő „isten-érzésnek” vél, jóllehet Kassák nem nevezte nevén sehol sem, inkább bújtatja, féltékenyen elrejti az írás szövetébe, mint aki nem kérkedik sem hittel, sem hitetlenséggel, csak türelmesen vár, mi érik

be benne, melyik győzi meg igazáról a másikat. Később puritán technikájú, nemegyszer elégiákká szelődött költeményei látnak napvilágot, melyek elviselt küzdelmekről és túrt fájdalomokról énekelnek. A kamaszos hevületű, dacos prófétalást, a világtól sértett ifjú büszke pózát, indulatos magatartását a férfias magára találás, a befelé révülés, a korai bölcsesség időszakát követi, egy sokat próbált ember szívós magába kapaszkodásának és szigorú magába zárkózásának lassan kifejlődő, összes tüneteivel egy sokat próbált korban, amikor számára még a fajsúlyosabb próbák hátra vannak. „A *hirdetést* szemérmes panaszkodás, zsoltáros, mélyen bűgő hang váltja föl — írja róla *Radnóti Miklós* — ... Valami bibliai népiesség lengi át a sorokat, s az expresszionizmus emlékeitől színes példabeszédek születnek a gazdag emberről s a szegényről, a városról s a házról, a világ egyszerű dolgairól... S e versek gyöngéd áhítatból kicsillan egy-egy meghatóan bölcs, költői mosoly, az istenkeresés, az alkony, a kezdődő öregség keserűsége, a lágyan emlékező hangok összefonódnak a csendes megnyugvásban...” (Nyugat, 1939 július).

Ugyanezek a problémák öltenek ekkortájt — a szó szoros értelmében — testet Kassák képkalkító tevékenységében is; munkáiban a törvény erejét leszögező eszményi rend lényegig lemeztelenített kifejezése vezeti: „*Te szereted a tisztaságot — / én a tisztaság törvényeit keresem*” — ezért fordul a geometriai formákhoz, a tárgyi asszociációk világához segítségért. A reális elemeket specifikus mértani szerkesztményekké alakítja, voltaképpen jelképeket, jelzésrendszereket képez belőlük, hogy a vászonra transzponált törvények hűséges megvallói legyenek. Ez a stilizált látvány, ez a materializmusba ojtott metafizika vagy konstruktív mágia, mely a tárgyi valóságot új térbe, új összefüggésekbe és új illúziókba emeli, a mérnöki rendcsinálás mutatványa. Azé a mesteri mérnöké, aki a világot egyetlen osztatlan Egésznek látja, melyben tökéletes Rend és dialektikus szabályszerűség uralkodik, melyben mindennek helyet és célt készít az Ész, de amelynek pontos művész megragadása szinte mindig a véletlennek múlik és mindig csak töredékesen, haloványan sikerül, mint általában az igazságé. Kassák e gondját bizza Dorogi piktorra, az „Egy lélek keresi magát” (1948) című regényének festő hőisére, akiről ezt olvassuk: „Elméletileg, ha megannyit foglalkozna is a művészet kérdéseivel, mint piktor soha sincsen annyira tisztában magával, hogy pontosabban tudná, mit akar akkor, mikor az első ecsetvonásokat meghúzza, s azt sem tudja pontosan, hogy milyen végső eredményre jutott, mikor a képet befejezetten leemeli az állványról. Mindaz, ami történik, mintha véletlen lenne, s mégis az egész valami megmagyarázhatatlan konstruktív törvény kitapogtatásán és hangsúlyozásán múlik.”

Gyergyai Albert a „Földem Virágom” című Kassák-kötet előszavában (1935) tovább megy: „Ez a hitetlen költő: hisz; ez a materialista: misztikus; hogyan?” — kérdezi. „Oly légkörben s azzal a fejlődéssel, mint aminő a Kassáké, mi sem volna természetesebb — felel is rá egyúttal —, mint a legsivárabb pogányság, vagy pedig, annak takarójául, valami tetszetős és langy panteizmus. E helvett még az oly versben is, mely a pillanat örömet, a meztelen életkedvet énekl, egyszerre, ha csak játékból is, ilyen sorok bukkannak elő: »Ó Isten, ha vagy, tekints le fajtádra, akik gyarló fájdalmukban egyedül vándorolnak ezen a girbe-gurba földön«. Mert a Kassák életérzése sose mállik szét panteizmussá; ő, aki úgy szereti, formálni is akarja és tudja, a maga képére formálni, az anyagot. »Mi emberek — írja egyhelyt — mégiscsak magasabbrendű lények vagyunk a fáknál, madaraknál és köveknél« — s mi más ez, mint a keresztény értéktábla, az, amely az emberi felsőbbség alapul?”

Itt jutunk el az első ellentmondáshoz: vajon kereső volt-e valójában Kassák? Úgy mondják, életében sohasem nyilakozott vallási kérdésekről, igyekezett kerülni a témát pro és kontra is, mint akit a hit és nem-hit konfliktusa közelről nem érint, mint akinek nem okoz különösebb fejtörést vagy lelkiismeret-furdalást sem az egyik, sem a másik oldal állítása. Ugyanakkor a művel telis-tele vannak az istenkeresés nagy rejtvényeivel, eget kémlelő pillantásokkal, ön-leleplezésekkel, amelyek arról árulkodnak, hogy igenis foglalkoztatta a transzcendencia feltevése, a lehetséges válaszok közül az egyik éppoly erős mérlegelés alá esett nála, mint a másik lehetséges válasz. Úgy tűnik, hol a tagadás szorította ki a hitet, hol a hit vetélkedett a tagadással, ám egyik fél sem aratott soha teljes és visszavonhatatlan győzelmet a másik fölött. Örök bírkózást folytattak egymással, a döntő mérkőzés azonban mindig elmaradt. Hit és nem-hit állandóan jelen

voltak, és dialektikus egyensúlyt alkottak benne: „Merre és meddig vándoroljak még? / Uram, Uram, nem ismerlek Téged / s ha ujjam hegyével ajtódon kopogok / nem tekintesz ki hozzám, hogy lecsillapítsd / vergődő szívemet, melyen irdatlan / gyomok és dudvák burjánzanak... Istenem, fáradt halántékaim alá / add a tenyered és csöndes álomba segíts át / a folyón, mely ismeretlen örvénylik alattam” — könyörög „Holló kiált fölöttem” című versében. Szeretné, ha Isten, akit nem ismer, törődne vele; ha megmentené az élet ismeretlenségétől a világ Egyismeretlensége. Másutt viszont: „Nem vagyok senkié / a magamé se vagyok / csak úgy tengek-lengek / egy vén / fügefű ágán / ringat a szél” (A bíró előtt); „Magába fogad a csend / jó hazám / ahol én is része leszek / a semminek” (Honvágy); „Lehet, hogy mások is úgy gyötrődnek mint én de leereszkedésük után vagy felszállásuk előtt / bemennek az üvegépület homályos kápolnájába ahol egy kis Jézus szobor ezüstlik. / Leveszik kalapjukat / térdet hajtanak / az ég kegyelmébe ajánlják lelküket. / Jó nekik / meg tudnak kapaszkodni a semmiben” (Páris repülőterén).

Mintha most kiszikkadni látszanának a hit forrásai, mintha felszívódtak volna lelkében az Isten-nyomok, az élet produkálta forrongásban, szenvedélyben, kavargásban, nemegyszer kétségbeesésben mintha Isten kivonult volna az ember tudatából. De ez Kassáknál korántsem végleges állapot, talán nem is tudatos vállalás. Nem is lehet megnyugtató a számára, mert már egyfajta kötelékkel jelentene, amittől ő kezdettől fogva berzenkedik; ő felette áll a vagy-vagyoknak, se egyiket, se másikat ne bizonyítsák rá, ő ebben is szabad, szuverén és egyedi akar maradni. Világos előtte az is, hogy a „Semmiben” végül is nem lehet hinni, a „Semmi” a reménytelenség atmoszféráját árasztja, a reménytelenség pedig maga az értelmetlen lét. Érzí, tudja, hogy a „Semmiben” nem lehet előre lépni, ott nincs mit szeretni, miért lelkesedni, a reménytől való megfosztottság nem az ő életérzése, az ő eleme a harc, a dac, az életöröm. Ha ebben megrögződne, elvesztené önmagát. Nem hagyhatja. Egy gyerekkori figyelmeztetés jut eszébe, amikor szobája „falán sírt a feszület” (Félelem), mert elfordította a fejét tőle, nem kapta meg időben személyre szóló üzenetét, mert sorsából sosem próbálta kihámozni a reá vonatkozó diagnózist. A mélykék óceánok vándorait, a Genézreti tó messzire vetődött halászeit kéri hát meg, akik „a Gondviselés jeleit látják a távolban” (Két fűszállal kezemben), hogy segítsenek neki kibogozni élet és szerelem sűrű csomóit, segítsenek neki megfejteni önmaga talányát: „...egy távoli fény kardja osztja szét életet / aki vagy, azt nem ismerheted meg soha” (Egy szobrásznak). A deszakralizált világ sem az övé. Azokkal érez együtt, akik „húsvét szombatján / díszes zászlók alatt vonulnak fel tiszta ruhákban és zengő torokkal / virággal hintik be az utcák kövezetét, dús illat leng körülöttük / és olyan szépek és derültek: ilyenkor, mintha egy láthatatlan kéz / kicserélte volna őket önmagukban” (Boldogság ára). Azokhoz vonzódik, akik megnyitják szívüket Istennek, akik számára Isten bizonyosság: húsvétkor „minden dal, minden virág és minden reménység az övék / valamennyien egyggyé válnak Istenben / s könnyű szívvel bal'agnak világunk keservein által”.

És helyrebillen az egyensúly.

Így érkezünk el a második ellentmondáshoz: ha Kassáknak a lapos istentagadás, a vulgarizált nem nem felelt meg, miért nem felelt meg a tételes vallás?

Ennek vizsgálatát a családban, a gyermekkori környezetben kell kezdenünk. Kassák nagyanyja tételesen is vallásos volt, buzgó templombajárónak, rózsafüzért imádkozónak ismerték. Anyja, ahogy Kassák nevezte, a Mutter fiatal kora óta nem hitt, de ez nem akadályozta meg abban, hogy ágya fölé Szűz Mária képet akasszon, mert „az szép, és jó ránézni”. A vallásból való kiábrándulását egy személyes élménye döntően befolyásolta, a szakításig vitte: egyszer egy pénteki napon átküldték a plébániára. A péntek böjti nap, az akkori egyházi e'óírások szerint szigorúan hústiltalmi napnak számított, aminek be nem tartása vétek-számba ment, meg kellett gyónni. A plébánián azonban dúsan terített asztalt talált, húskételekkel megpakolva, gazdag körítésekkel. Olyasféle magyarázatot kapott, hogy a népet fegyelmezni kell valahogy, nem kell mindent komolyan venni, amit az egyház tanít, bár a tömegek érdekében teszi, mert az emberek csak parancsok és büntetések rendszerében tudnak beletörődve, békességben élni, ha nincs tilalomfa, nincs önmegtartóztatás, csökken a normák iránti érzékük, könnyen elvesztik tájékozódó képességüket. Ezt persze később Kassák fogalmazta meg így, kicsit a saját véleményéhez igazítva, hogy szemléltető módon tanúsítsa

idegenkedését a tételes vallásosságtól, amelynek korlátozó-ellenőrző szerepét a maga szempontjából sértőnek és illetéktelen beavatkozásnak tekintette az ember önmeghatározó és szabad döntéseibe. Egyik fő oka lehetett felékezeti különállásának, sőt ellenszenvének. Apja mindenfajta vallási jelenség iránt közömbösen, érdektelenül viselkedett, az Istentől való elhagyatottság olyan belső magányába merült, amely már a nyers érzéketlenséggel volt határos. Mégis, Kassák úgy emlékezik rájuk, mint akik „a Nagyisten árnyékában hervadoztak”, akik — ha nem is leltek megnyugvást Istenben — mégiscsak Isten közelében tanyáztak. „Emlékszik még apjára amint kialudt szivarral a fogai között ott állt a piac-
térén s várta hogy / hajnalonként ráharmatozzanak az Úr harangjai / s emlék-
szik az anyjára ki ott sírdogált a nagy teknők előtt s a nehéz gőzökben néha /
megjelentek az angyalok / fűgét, datolyát és cseresznyét hoztak tiszta ingecs-
kájukban s kövér kezecskéjükkel elsimították / a mosónő szeméből a hajakat”
(35 vers).

Nem hitt úgy Istenben, ahogy azt a vallás és az egyház tanítja. Alapvető meggyőződése volt, hogy a világban teljes rend uralkodik, azok a bűzalmak, katasztrófák és rettenetek, amik megtörténnek, magából az életből, az élet törvényeiből következnek, a természet és a történelem szüleményei. Örökös egyensúlyra törekvés van: a világ nem tarthatná fenn magát, nem létezhetne e nélkül az egyensúly nélkül, amit az ellentétek harca és kiegyenlítődése biztosít. Akkor létezhet a jó, ha létezik a rossz is, az igazságnak csak a hazugsággal szemben támad érvénye, az ember valójában csak drámai helyzetekben tud hű maradni önmagához, ott kell bizonyítani hitelesen embervoltát. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a rosszat úgy, amint van, elfogadjuk, hanem az örökös harcot magát, amely nélkül felborulna az a rend, aminek foglyai és egyben támaszai vagyunk. Ugyanaz a harc folyik az emberi társadalomban, mint a természetben: ami a természetben a létért való küzdelem, az a társadalomban a jóért, a szociális haladásért, az igazságért zajlik; ami a természetben a természetes kiválogatódás, az a társadalomban az értékek szelektálása, az értékek továbbélése: „A jó és a rossz valóság / óhatatlanul összekeveredik” (Budapest ege alatt), de a valóság java mindig újjászületik, a jobb élet nyomul előre, akárcsak „a valóság egyszínűsége a szívben” (Tisztaság könyve), akárcsak „a sugárzó fényesség... az emberemlékezet határán”.

Az anyag is, a gondolat is örökké él, csak átalakult formában. Ahogy az anyag visszatér az anyagba, úgy tér vissza a szellem is a szellembe. Nemcsak az anyag végez körforgást, a szellem is: nem süllyed el, nemvész el a gondolatból se semmi, ha csak pár emberhez szól is, ha csak néhány elmében fogan meg, megmarad, aprópénzre váltódik, tovaterjed, s előbb-utóbb áthatja az emberek kisebb-nagyobb csoportjának gondolkodását. Anyagszeretete sok rokon vonást mutat Teilhard elragadtatásával. Amit Teilhard *Az Anyag himnuszában* ír, többségében Kassák is leírta, minimális tartalmi különbséggel, még stílusában is hasonlóképpen. Ki hinné, hogy ezt a mondatot: az anyag „a létnek és átváltozásnak kimeríthetetlen, átfogó ereje, melyben a kiválasztott lényeg csirázik és felnő”. — Teilhard is, Kassák is szinte ugyanígy vetette papírra? Vagy milyen jellegzetesen kassáki gondolat: „Hogy hozzád hatoljunk, anyag, közösséget vállalva mindazzal, ami itt alatt mozdul, lassankint meg kell éreznünk, mint tűnnek el kezünk közt egyedi formái azoknak, amiket érzékelünk, hogy megragadjuk minden anyagszerűségnek és minden kapcsolatnak az egvedő Lényegét” — pedig Teilhard-tól származik. Nézzünk még egy példát: „Ha birtokolni akarunk téged, Anyag, kénytelenek vagyunk fájdalomban megtisztítani, miután gyönyörrel öleltünk a keblünkre téged” — így Teilhard. És Kassák: „Ha nincs anyag, amit megválthatnánk szerszámainkkal, / emeljük fel izmos karjainkat, mint az igazságtevés fegyvereit!” (Kíáltás a tavaszban). Akár Kassák is írhatta volna az Anyagról: „Te feldobsz és akadályozol, te dacolsz és alkalmazkodol, te romboldsz és felemelsz, te ellenállsz és megszabadítasz” — vajon nem az ő egyensúly-törvényének logikáját követi? Teilhard és Kassák világ-érzése valahol a gyökereknél, az eredőnél azonos táptalajból nőtt ki, amikor Anyagról, Munkáról, Természetről vallanak, ugyanaz a költői hang, ugyanaz a lelkesedés, ugyanaz a gregoriánus ének tör fel belőlük. Egyforma áhítattal, dicsérettel, szeretettel halmozzák el a Természetet, melynek mindketten csaknem gyermeki hódolói.

Kassák ösztönösen és tudatosan, érzelmileg és értelmileg feloldódott a világban, mellyel a természetet keresztül tartott szoros kapcsolatot. Szerinte az

ember a természet elidegeníthetetlen része, a társadalom neveli föl, de a természet tartja el. Valamikor a természetből szakadt ki, a természettel kellene együtt élnie ma is, de nem teszi, sőt egyre távolodik a természettől, a természetes élettől, amiért is fokozatosan konfrontációba kerül vele, s ki tudja, hová és mivé fajul majd ez az ellentét. Feleségétől tudjuk, hogy amikor például horgászott, úgy érezte, a kezében levő horgászbot mint köldökzsinór köti össze a természettel, amelynek tisztasága, egyszerűsége, józansága mindig mélyen és keményen érintette őt. Verseiben is ez a természetélmény visszhangzik: „kiterített tenyerein gabonát, vasat és embert dajkál” — ez ad erőt, lendületet, muzsikát tömör hangulatainak, nyers pontosságának, közvetlen anyagszerűségének, a tárgyat, tájat, élőlényt hamisítatlanul megjelenítő képeinek. „Szóljatok hozzám a madarak boldog nyelvén / vagy úgy, ahogyan a kis forrás csacsogott / megnyitva bánatom, ha sírni készített / szóljatok úgy, mint aki kiérdemelte / a szelíd és gondtalan barátkozás szavait” (A meggyalázott ösvény). De ez a természet nála sohasem terült el üresen, pusztán önmagának. Legtöbbször szakráilis felmagasodott; belelépett az ember, aki ennek a szépségnek a Gazdáját, ennek a Kompozíciónak a titkát kereste: „Köszöntelek, ahogyan csak egy szelíd természetű jakó tehénke / köszönhet Téged, mindenható Úr, aki bernem éppen úgy / jelen vagy, mint a fogaim közé vett fűszálban, az ezüst csillagképekben / és a tarka pillangóban, amely súlytalan ring a levegő hullámain” (Egy buta tehén éneke). Az ember hozzásimult a szenvedésben, megmutatta neki az erejét, vagy éppen gyermeki naivitással csodálta meg. „A szelíd ökör és az igénytelen számára virrasztott / születésed óráján s mégis TE voltál az, aki ledöntötted / a bálványt és korbáccsal léptél a templomba” (Felhőtlen éjszaka); „Élt egy ember / és keresztre feszítették. / Mindenki elfordult tőle / de hajnalonként / halott jobbkarján / egy sárga rigó / fűtyörészett / messzehangzón” (Kegyetlen szépség); „Így múltak el szép nyári estéim / az öregség szelíd kegyelmét borítva rám / és zenélve és dalolva másnak tán hallhatatlanul / s én is csordultig teit szívvel / dicsérem a nagy folyó halait / mivelhogy egy sem tévedt a horgomra” (Hazafelé a folyóparton).

Egy csodálatosan megszerkesztett és fenntartott univerzum szerves, eltephetetlen részének tekintette magát, akire éppúgy érvényesek a múlandóság-múlhatatlanság törvényei, mint az univerzum egészére. Hogy aztán ki állhat e mögött az egzakt Rend mögött, ki alkothatta ezeket a dialektikus törvényeket, amelyek a Világmindenséget működtetik — erről Kassák szemérmesen hallgatott. Hogy a „horgászbot” másik végét ki fogja, ki az indítója s kormányzója az Anyag szüntelen reformálásának, szülője az élet ellenállhatatlan hívásának, ki a birtokosa egyáltalán a létnek — erről sosem kívánt bizalmasan beszélni. A kérdés filozófiai, ismeretelméleti vetülete hidegen hagyta; a probléma mesterkélt, ügyetlen megközelítésének nevezte, amely kiagyalt hipotézisekbe rejté azt, ami emberileg megoldhatatlan. Az ateizmus durva, nihilbe torkolló válfaját elvetette, ezzel nyitva hagyta az ajtót Isten — legalábbis a hit — tendenciája számára. A közömböségtől, a cinizmustól, a semmit-nem-képviseléstől mereven elzárkózott, emberhez méltatlan magatartásnak ítélte, amely céltalan és torz, tehát a természettel szembeszegülő. A hitet, ha azt meggyőző élet hitelesítette, sokra becsülte és imponálónak érezte.

Nála nem a hit vagy a nem-hit pozíciója változik, hanem az Istentől való távolság mértéke. Nem az a kérdés forog fenn, miben és mennyiben hívó, hiszen — mint írja — „egyszerre részese a pokol ostromának és az Úrfelmutatás pillanatainak”, hit és nem-hit többnyire egyszerre, együtt van jelen benne, hanem hogy melyik jut túlsúlyba időnként, milyen jelzésű vonzás-taszítás szabja meg feltételezhetően a belső mérleg egyensúlyi állapotát. A szokásos minősítéssel nem értékelhető: az előbb elkövetett tagadást képes utóbb a visszájára fordítani. Jó példa erre a „Megnőttek és elindulnak” című regényének (1931) egyik jelenete:

„...Egy különös menet kocogott az út közepén. Valami főúri társaság, lóháton férfiak és nők, kettes sorban, előttük és mögöttük egy, egy cifraruhás szolgnéféle lovagolt. Panni még nem látott ilyesmit. Egyszerre, mintha messziről visszatévedt volna a történelemben...

Panni a gázlámpának dűlve álldogált és közvetlen mellette egy asszony szürke, öreg kendőbe bugyolált kisgyerekekkel a karján. Az asszony nézi a lovasokat s mikor elvonultak, odafordult Pannihoz:

— Ezeknek van a legjobb dolguk. Szépen, gondtalanul élnek, talán az Isten is csak ezeket szereti. Az én uram már fél éve munka nélkül van és itt ez a poronty, se kenyerem, se tejem neki. Van úgy, hogy majd elmegy az eszem a nyomorúságtól.

Mások is hallották az asszony panaszait, egy férfi azt mondta:

— Ez se tarthat örökké. Ez így nem lehet Isten rendelése, — belenyúlt a zsebébe s pénzt adott az asszonynak. — Vigyázzon a kicsire, adjon neki sokat enni...”

Ki ez a férfi? Ez a könyörületes adományozó? Fel sem bukkan többé a könyv lapjain. A töprengő olvasó nem tud szabadulni attól a gondolattól, hogy mindössze annyi volt a dolga, hogy cáfolja az előző, az asszony szájából hallott mondatot: „...az Isten is csak ezeket szereti”, illetve hogy megtoldja a másik felével: de „ez így nem lehet Isten rendelése...”

Kassák életében nemegyszer omlott össze véresen és végzetesen a történelmi világ. A háborúk, történelmi kataklizmák — „Ó jaj!... Testvér! Jézuskiszzenvedése!... Márjámányám!” — és társadalmi vajúdasok mindig megrendítették a csontja velejéig. Fizikai és szellemi gyötrelmet okoztak neki, lelki krízishez vezettek. Tudta és mondta — felesége a tanú rá —, hogy a nagy, számára már-már elviselhetetlen csapásokat másoknak, akiknek biztos istenhitük van, könnyebb elviselniük, mert támaszt, vigasztalást és megnyugvást találnak. Irigylük őket, mivel kézenfekvő magyarázatra lelnek transzcendens következtetéseikben, ameddig nincs bátorsága elmerészkedni, nincs elég indítéka hozzá. Mégsem véletlen, hogy éppen ezekben a szélsőséges történelmi-társadalmi helyzetekben, valamint személyes életének többé-kevésbé éles fordulataiban — mintegy határszituációkban — rövidül az Isten és közte feszülő distancia. Metafizikai tapogatózásokba kezd, a tisztelet érzése fogja el, a vallásos pátoz ragadja magával. Az Istenközelítés, az Isten felé nyújtózás ilyen irányára mutatnak főleg az 1915 és 22 közt, a II. világháború idején, különösen a 40-es évek végén, majd a halála körüli években keletkezett öregkori, summázó versei.

„Hát mégis meg kell döglentünk? / Mi a mi megbocsáthatatlan bűnünk?... Megrémült emberállatok fölculcsolták aranymancsaikat: / Irgalom! Irgalom! Irgalom!” — esdekel a „Máglyák énekelnek”-ben „Irgalom legyen velünk” — kiált a „Világanyám”-ban; „Rest árnyéka bennem Jézus ájuló testének: ó Szomorúság” — panaszkodik az „Örömhöz”-ben; bajban vagy, ember, ha „nincs segítő angyalod” — közli az „Így szól a férfi”-ben. Kész az utolsó ítéletre is, a végelszámolás pillanatára, melyet a Szeretet és Jóság ünnepének képzel, ahol nincs büntetés, nincs vád, csak megbocsátás és felmentés: „Karének és gyászfátyalok nélkül / ha eljön a nap / mely a győzelem hírét hozza vállain / kigyúlnak előtte / a lámpák / elhagyott tereken megsohasodik / a nép / tornyok hegyén a Megváltó jelképe / büntetés nélkül / összezárja karjait” (Fényjelek). Nem utolsó ítélet ez, hanem az ember újjászületése, az első ítélet a boldogságra, amitől a Véték megszűnnek, hogy az Erény uralkodjék. Valaminek a kezdete, amiről azt hittük, sosem fog beteljesülni.

Ha fellapozzuk ostromnaplóját, egy helyütt megakad a szemünk az alábbi sorokon: „Akik még emlékeznek a gyönyörű legendára, hogy Jézus számárháton vonult be Jeruzsálembe, hogy a nép mélyen meghajolt előtte, hogy a ligetek lefelé tartottak a hegyoldalból s a folyók kitortek medrükből — akik még emlékeznek a gyönyörű legendára, meghajlták térdüket és magukra vetik a kereszt jelét.” Annál is inkább meglegyünk, mert néhány oldallal arrébb ezt olvassuk: „Van valahol egy fehéren izzó fénypont, ami felé repesőn vágyódik a lélek. A bizonytalanságfészket, amiben előbb-utóbb meg kell fulladnom, idejében el szeretném hagyni. Jobbkezem mutatóját felnújtom a hínárból, mint az Anyaszentegyház tornyát, vagy egy hatalmas gyártelep kéményét, de lássátok, senki sem közeledik felé a kopár, kiégett pusztákon át. Süppedő talajon térdelek és egyedül imádkozom.” Vagy pár lappal odább: „Akik társatalanul maradtak a kegyetlen világban, jól tudom, mind olyanok, mint én s mi, szegények, ki felé fordíthatnók arcunk, ha nem Ő felé, aki az Atyának Fia és a mi édes testvérünk. Ugyanúgy, mint mi, Ő sem szégyenlette kezébe venni a fejszét és a mérőléceket, napestig dolgozott a műhelyben, aztán kiment, hogy szót emeljen értünk s Őt, a nagyszerű ácsot megfeszítették az otrombán összetakolt keresztfán” (Kis könyv haldoklásunk emlékére, 1945). Megint a szokásos kassáki modor: tagadás, aztán a tagadás tagadása, sőt a kettő egymás mellett, összefűzve, mintegy veritas

duplex-ként kezelendő. Előbb még mítosz az, ami kiszáradt valóság, kultikus maradvány, ami később gyógyító ima, képzelet az, ami egyszer csak élet, sőt az élet fölé nő: Krisztus az, aki „készülődve a nagy pillanatra, mikor megnyílik felette a sír s száll majd a magasságokba, hogy helyet foglaljon az Atya jobbja felől”.

Kassák lánya, Etl, Vas István első felesége élete végéig megvetett minden tételekbe öltöztetett hitet. A halálos ágyán, az utolsó órákban azonban azt kérte, imádkoztassák meg, Vas István önéletrajza, az „Elvesztett otthonok” rögzíti a halál előtti megtérés rövid történetét. Ebből idézünk:

„A Miatyánkot mondtam — amit a felsült hittanvizsga óta sem tanult meg, (ti. Etl) ő pedig követett. De amikor odaértünk: »Legyen meg a Te akaratod«, akadozva közbeszólt:

— De csak a jó.

— Hohó, így nem lehet. Vagy-vagy — és megpróbáltam a régi elfogulatlansággal mosolyogni. Ő meg sóhajtott, és engedelmesen folytatta:

— Legyen meg a Te akaratod. — S amikor befejeztem, váratlanul hozzátette: — Az Atyának és Fiúnak és Szentlélek Istennek nevében — kibuggyanó, atavisztikus gyerekes-apácás hagsúllyal. Letérdeltem az ágya elé, nehogy észrevegye, hogy nem tudok nemsírni...”

Kassák, a könyv megjelenése után, a következő levelet küldte Vas István-nak 1957. június 27-én (az ide vonatkozó részt a címzett szíves engedélyével közöljük): „... Örülök neki, hogy ilyen szépen ír Etlről. Valóban nagyszerű ember volt, megérdemli a gazdag és megbecsülő emlékeztetést. Amit utolsó napjairól, óráiról olvastam, nagyon mélyen érintett és gondoltam, mi született szegényemberek végül is vagy öngyilkosok leszünk, vagy börtönbe csuknak bennünket, vagy megtérünk Istenhez, akiben nem hiszünk, de akinek a kegyelmét nagyon igényelnénk. No, mindegy. Hiábavaló lenne még ilyesmit felelt is keseregni...”

Itt is a már ismert kettősséggel találkozunk: nem hisz, de Isten kegyelmében reménykedik, elutasít, de ugyanakkor mintha közeledésre biztatna. Felesége említi, hogy ez csupán a kívülálló szemében tűnhet ellentmondásosnak, Kassákban semmiféle belső nehézséget, konfliktust nem okozott. Nem voltak köznap értelemben vett kételyei, nem kellett világnézeti kérdésekben csatát vívnia magával, mert úgy érezte, egysúly lakozik benne, egyforma terhelkel, amely nem ütközteti a lelkiismeretével, nem zavarja semelyik irányban sem a látását. „Kímondom hangosan / mint a bűnök híján való gyermek / nem a bánat nem a félelem gyötör engem / de fáj hogy nem tudom ki hallja szavam / ki érzi rokonom testem melegét” (Ne táncolj a szakadék felett). Mivel mindig, minden cselekedetével a legjobbat akarta, nem kínozták utólag skrupulusok, önmagának tett szemrehányások. Miközben erejének és adottságainak teljes fegyvertárával szállt harcba, emberi tisztaságra törekedett, úgy vélte, amit ő közöl, mindenki számára elfogadható érvek, amit ő hirdet, csak folt nélkül lehet hirdetni, amit ő tesz, nem károsít meg senkit, éppen ellenkezőleg, csak hasznára válik a világnak. „Egy szem vagyok a testvéri szeretet füzérében... / Tudom jól tiszták a kezeim / nyelvem nem árulja el barátaimat / nem felejttem el halottaikat / s hogy ti másnak láttok engem mint aki vagyok / ám legyen” (Mindenkihez).

Végül az utolsó kérdés, mint az ellentmondások próbaköve: ki volt Kassák számára Krisztus? Mit jelentett az életében? Lakatosinas korában, kamaszos csínyből, idősebb farsa biztatására: — Nem mered megtenni, te gyáva! — kis parittyával szétlőtte egy sír üveggel fedett Krisztus-képét. Eltakarta az arcát: jaj, mi fog történni! Aztán diadallal tekintett föl: ettől még nem fog történni semmi. „Önéletrajzában nemcsak megemlíti, lapokon át taglalja ezt a tettét, nála szokatlan feszélyezettséggel — írja Gyergyai Albert —. Ez a feszélyezettség — túlzás-e, ha büntudatnak hívjuk? — azóta verseiben is visszajár; külföldi vándorlásai közben meglátja s többé el nem felejtí Grünwald megkínzott Krisztusát; s mintha az újvári temető Krisztus-képe meg-meglátogatná írás közben s nagybetűre fogja a kezét, valahányszor Jézusról szól a verseiben... Mert Jézust — mindig nagybetűvel — sűrűn idézgeti Kassák; nemcsak idézi, birkózik vele, hől gúnyosan, hől keserűen, hől látszólag szenvtelenül emlegeti s épp ez az állandó emlék, ez az állandó készenlét bizonyítja, hogy látja, hogy valóságnak érzi, hogy letagadhatatlan része az életének.”

Félreérthetetlen bírálatot mond egy korábbi istenfogalomról, amely hamisan tükrözte Isten alakját és ehhez mérte a hívők vallásgyakorlatát is. Aki egész lényével a múlthoz és az idealizált sablonokhoz tapad, az a veszély fenyegeti, hogy olyannak hagyja a világot, amilyen, esetleg értelmezi, ha tudja, de megváltoztani már nem akarja. Az efféle magatartás elzárkózik a valóságtól, tagadja szerepét az evilági jelen és jövődő formálásában, a világot jobbra tevő, az emberi igazságokért cselekvő magatartás helyett csupán a túlvilág kárpótlására vár. Jézus, az eszkatologikus remény azonban arra buzdít, hogy az ember már most az emberiség jobb jövőjét munkálja. Ki tudna hinni az olyan Istenben, aki „később” majd mindent újjáteremt, ha a benne bízók tetteiből semmi vagy csak kevés jó származik? A keresztények életmódjából ki kell derülnie annak, hogy Isten olyanként nyilatkozik meg, mint aki teljhatalma birtokában képes létrehozni az új holnapot, ha a keresztények már ma segítenek neki ebben.

„Mindegy, hogy ki hogyan képzei el alakját, mit ért meg majd hangja zenéséből. Akár, mint fehérbe öltözött csecsemő tűnik fel előttünk, akár, mint ácslegény mellén bőrköténnyel, kezében szerszámokkal, mindenki tudja: Ő maga az Eszme — az igazság és a tisztaság jelképe. Ezért hódol neki a nép, a dolgozók, nintha tükörbe néznének, önmagukat látják benne s ezért nem tudnak elszakadni tőle. Hozzá hasonlóak szeretnének lenni és boldogok, hogy maguk közül valónak tisztelhetik. Sem az egyház praktikái, sem a politikusok irigykedései nem meríthetik Őt alá. A hegyek kitérnek előle s a vizek megjuhászodnak lépteit alatt...” (Úrnapi).

Kassák szerint mindegy tehát, kiben hogyan él ez a Krisztus, a fontos az, hogy valamiképpen éljen és működjön. Elraktározódjon a lényege: hogy hasonló hozzánk, hogy minket képvisel, értünk jött el. Hatalma van a természet, az értelem és a szív fölött; a természetet nekünk adta ajándékba, elménk és szívünk rejtekébe Ő kívánczik. Kassák számára ez a Krisztus Eszme is — a szépség és a tisztaság mindenkori jelképe. Mi még? A keresztrefeszített ember, aki rettenetesen megszenvedte az életét, de sohasem árulta el az övét. Aki a szegényeké, az elesetteké, a békességeseké, a bűnösöké maradt. „Vannak, akik azt hiszik meghaltál / a keresztfán. Óh, örökeletű testvér / én naponta találkozom veled és szót váltunk / amint kékváson kötényedből magot velsz / az ősi határban vagy lótsz-futsz a nagyvárosok uccáin / és másutt ugyanebben az időben / a názáreti ácsok mesterségét folytatod, / mérőzsinórral és villanó baltával a kezdedben” (Felhőtlen éjszaka). Mindenkiben naponta feltámad újra és újra: a szántóvetőben, a munkásban, a mérnökben, mindenki, aki terem, aki tevékenységét neki ajánlja, akiben nem lohad a vágy erre a találkozásra. Kassák, a költő is megerősíti ezt a kapcsolatot: „Vannak, akik azt hiszik, sebeddel elszálltál / e földről. Óh, Jézus, én a mi örök összetartozásunkról beszéllek... látom, hogy Te is itt ballagsz velem az éjszakában / éppen olyan szegény és elhagyatott vagy, mint én...” Figyeljünk a kassáki ellenpontosításra: Krisztus, az előbb Eszme és Jelkép, voltaképpen eleven ember, mindannyiunk társa, ereje, tisztessége, sőt örökegy testvére lesz, aki mellett nekünk félelemre, aki azért magányos, hogy bárkihez odaszegődhessen, barát és verrokon legyen, aki azt szeretné, ha a mélységet és a magasságot egyszerre birtokolnánk. Ki még? A társadalmi igazságosság. „Kassák a szocializmust is — idézzük ismét *Gyergyai Albert* megállapításait — mint a krisztusi tanoknak fejleményét fogja fel s szemlélete legmélyén a »szenvedő és lázadó«, de mindenképpen személyes Krisztus fénylik.” A szocializmust az emberi társadalmak maximumának képzei el, amely az embert elsősorban morális lényé teszi, valóra váltja azt a kétezer éves törekvést, amelynek Krisztus az elindítója volt. Krisztus a művészet ihlető forrása is: ahogy a történelem méhében megtermékenyíti a valóság-változtató emberi folyamatokat, ahogy inspirálja a társadalmak építőit, hogy az evangéliumi tanítást vakolják bele a társadalom tartóslopaiba, úgy termékenyíti meg a művészetet is, hiszen az Ő ismerete nélkül nincs tetőzete a világnak, az Ő elfogulatlan optimizmusa, feddhetetlensége és metsző egyénisége nélkül, mellyel elválaszt minden össze nem férhető, egymással vegythetetlen, enélkül nem lehetne őszintén és szabadon énekelni szépségről, jóságról, tisztaságról. Krisztus az esztétikai hűség, az etikai példa, a közösségi vezérfonál. Így vall minderről Kassák Lajos:

„A művészet és szocializmus egyenlően egyforma életforma a számomra. S eddig még egyszer sem kerültem meg hasonlításba önmagammal. Így szeretném

végigcsinálni az egész életemet. Amit eddig írtam, azért vállalom a felelősséget, és azért vagyok szocialista, mert nem tudnék más lenni. Kis paraszti városkában nevelkedtem, azt mondhatnám, a templomok árnyékában, hallottam a papok prédikációit, néha, néha belekukkantottam az iskolás hittankönyvekbe, de Jézus Krisztussal nem mint a mi Urunkkal, hanem mint szenvedő és lázadó testvérünkkel ismerkedtem meg. Valószínű, hogy ma is van bennem valami keresztényi, de nem a vallásos formulák, hanem a tiszta emberi etika értelmében. Szocializmusom nem elszakadás ettől az etikától, hanem annak részben következménye, részben szellemi elmélyítése és a gyakorlati megvalósítására való törekvés" (Egy ember élete II., 1935).

Vallásos humanizmusa egyre közelebb és közelebb terelte Istenhez. Hallotta a hívást: „*Valahol hív még valaki / hagyjátok hogy / elinduljak*”. Meg is fogadta: „*Megigérem, ha majd Istenemhez indulok, nem állok rieg félúton*”.

Vajon meddig jutott?

KASSÁK LAJOS LEVELE SÍK SÁNDORHOZ

(*Géptírással, fejléces levélpapíron: Kassák Lajos, Budapest, VI. ker., Bulcsu u. 19. II. 7.)*

Igen Tisztelt Uram,

Egyetemesség és forma című becses tanulmányfüzetét megkaptam, hálásan köszönöm. Valóban érdeklődéssel olvastam végig és majdnem azt mondhatnám, feltűnően sok hasonlóságot találtam kettőnk művészetbölcseleti és kritikai felfogása között. Vajon ez a Katholicizmusban való közössegünkől vagy általános emberi etikai felfogásunkból következik-e így? Én azt hiszem, az utóbbiból s csak annyiban mutat fel katolikus vonásokat, amennyiben a katholicizmusban is benne foglaltatnak azok az általános etikai normák, melyek az én etikai szocializmusom lényegét képezik. De ilyen értelemben kár is lenne osztzkodni. Ön az egyetemesség címet írta tanulmánya fölé és így a napi élet fogyatékoságain túl, olyan nézőpontból tekinti a kérdést, amely minden emberien érző és gondolkodó művész számára elfogadható lehet. Részleteiben azonban nem egészen értem az Ön fejtegetéseit. Ugyanis néhol *kereszténységről* és néhol *katholicizmusról* szól. Úgy érzem, a kettő nem száz százalékosan azonos fogalom. A kereszténység a mindenséget átfogó humanista szemlélet, a katholicizmus inkább dogmatikus és ceremonális vallás. Sokkal inkább időhöz kötöttebb és a gyakorlati élethez alkalmazkodóbb valami, mint a másik. Mondom, a két fogalomnak teljesen egyjelentésű és egyenértékű beállítását nem egészen értem és annyiban érzem a tanulmány bizonyos fogyatékoságát, amennyiben általánosít. De különben részleteiben nagyon közel áll hozzám. Helyenként úgy érzem, csak a katolikus szót kellene a szocializmus szóval helyettesítenem és a definitív részeket akár én is írhattam volna. Ha megengedi felhívom figyelmét a legutóbbi *Nyugatban* megjelent cikkemre, amelyben szintén mondtam az Önéhez hasonló néhány megállapítást. Sajnos ezt nekem a Nyugatban, mint vendégnek kellett elmondanom, mert a szocialista mozgalomnak nálunk nincsen olyan magas színvonalú és szabadszellemű folyóirata, mint a katolikus Vigilia. Furcsán hangzik ez így, de így van. Amíg Ön egy segítő közösséget érezhet maga körül, addig én bizony meglehetősen egyedül érzem magam. De nem folytatom így tovább, még panaszkodás jönne ki a végén.

Értékes tanulmányát még egyszer hálásan köszönve, maradok tisztelő hiva:

Kassák Lajos

Budapest, 1935. VII. 23.

(*Kézírással:*) Ezzel a levéllel egyidőben postára adtam új verseskönyvem, kérem, tekintsen bele, ha ideje megengedi.

„HOLD, HOLD, EGYSZER TE IS MEGHALSZ” (Naplórészletek)

1948 március, Kasi elmúlt hatvan éves. Verset írok.

Maradj velem még tíz esztendeig
akkor már erős leszek és tiszta
mint verseid szavai.
Akkor szépen megmosdatlak, fekete ruhába
öltöztetlek, megcsókolom
két szűrös kék szemedet
kiviszlek kertünk végébe s a virágok közt lefektetlek.
Este letülök hozzád és elaltatlak
hogy altass el te is engemet
s éjjel meghányjam-vessem magamban
mit is mondtál, mit is kell tennem holnapra.
Altass el, mondom majd esténként
kisfiam, egyetlen szerelmem, altass el
s álmomban szégyenkezve suttogom majd meleg
barna füledbe
ugye — jó volt édes?
De addig jöjj haza, akár mérgesen szipogva s
élesen köhögve
jöjj haza s szólj hozzám mérges szavakkal, az
élet szavaival
hogy higgyek, nem benned, nem magamban, de a
világban
mely imbolyog, mint a halálhajó s nem tudom
mit akar, merre tart?
S ha beteg leszel, megfázol s a forró tea sem segít
imádkozni fogok érte, oly forrón, hogy az már
maga egy igaz vers lesz
Keresek egy istent akiben hiszek...
.....
Imádkozni fogok karjaimba veszek
s kérdem:
Élsz még, édes?
Mint Judit kérdezte, amikor anyját lelőtték mellette.
Édes, Téged szeretlek, egyedül csak téged
úgy ahogy egykor anyámat szerettem
Te és Ő eggyé váltatok bennem —
és kérlek még egyszer nagyon szépen
még tíz évig ne halj meg
akkor már úgyis bennem leszel egészen
s ha nagyon muszáj, elmehetsz.

1967 május-augusztus

Az Őr Illésként elviszi mind
Kiket nagyon sújt és szeret.
(Ady)

— Nem kellene mégis orvoshoz menni? — Ez 1967. május 16-án hangzik el óbudai lakásunkban. Kasinak két nap óta négy szívgyörcse van. Mindketten azt hisszük, a szívével van baj és azt gondoljuk — bár erről ő is elvétele tesz csak néha egy-egy megjegyzést, hogy egyszer valamikor ez okozza szelíd halálát. Szentül meg vagyok győződve, 95 éves koráig fog élni. Miért éppen eddig?

Valahogy úgy érzem, tovább lehetetlen. S akkor, mikor már nagyon gyenge leszek — lefekszik, és én fogom a kezét —, ő egyszer csak lecsukja a szemét és a szíve, gyenge szíve megszűnik dobogni.

1967. március 21-én ünnepelték 80 éves születésnapját. A hivatalos ünnepségek lezajlása után, otthon, néhány meghitt barát jelenlétében, 80 gyertyát gyújtok a születésnapjára. A szoba sötét, a gyertyák világítanak, és ő azt mondja: csakugyan nyolcvanéves vagyok? Teste intakt, tekintete, szellemi ereje töretlen. Csakugyan az? Bizonytalan vagyok, de ezt akkor még nem tudom. — A vendégek éjjel után elmennek, és ő azt kérdezi tőlem: — Meddig élhetek még? — 15 évig — mondom határozottan. — 15 év, mi az? — mondja.

Elhatározzuk, hogy orvoshoz megyünk, ahhoz, aki néhány éve szívét, ér-szűkületét kezelte. Az orvos kissé szép fiú, vagy inkább fiúcska, van valami snájdig, sőt bagatellizáló a modorában, de eddig még jó diagnosztának bizonyult.

Összegyűjtjük a tüneteket, mert Kasi még az orvosnak sem akar panaszkodni, kevesebbet mond, mint ami szükséges. Ha otthon éri a szívgörcs, nem enged orvost hívni, nitromintet vesz be, és forróvízes borogatást tesz a bal csuklóján az ütőerére és a szívére. (Ezt valahol olvastam.) Közben kávét főzök. Biztatón beszélek hozzá, s bár sikerül feloldani a görcsöt, testi és lelki oldás miként követik egymást, nem tudom, de néha dührohamok, az „isten haragja” kíséri a szívatlakot. Hogy van ereje, csak az Isten tudja? Ilyenkor tehetetlenül hallgatok. Várom, elmúljon fejünk fölül a veszedelem.

Tehát gyűjtjük a tüneteket. A feje fáj. Soha életében nem volt fejfájása, az utolsó néhány évben azonban egy-egy ritka órán már gyötörte fejfájása. Erre nem figyeltünk fel különösebben, de most a jelenség ijesztő. Nem tud olvasni, oly kínzó ez a fejfájás és a bal szeme is fáj ilyenkor. Az arca sárga, és néha sóhajts és hangosan tör fel belőle: jaj. Ez mind ijesztően új. Most ez a négy szívroham. Fáradt, iszonyúan fáradt. Persze — mondjuk — a születésnap. Három-négy hónapos előkészület, folyóiratok, anyagait összegyűjteni, egy gyötrelmes kiállítás, amelyért két évig kellett harcolnia, szerzői est a Fészekben, rádió-interjúk magnetofonszalagra, amit utál, tv-film, mellyel napokig gyötrik, fotóriporterek; de meg akar mindent csinálni, ha belepusztul is, mert egy világ előtt akarja egy munkás élet mérlegével bebizonyítani és elfogadtatni önmagát. És elfogadják.

Gondolom, hogy ennek a megfeszített munkának és megfeszített izgalomnak iszonyú elfáradás lesz az ára. Tulajdonképpen azt hiszem, hogy ez történt. De valami nyugtalanít. A sóhajlásait nemcsak jajszó kíséri; tehát nem valami megfoghatatlan közérzet következménye, hanem kezét ilyenkor a bal oldalára szorítja, nem a szívére. Azt gondolom, hasi fájdalmai vannak. Észreveszem, hogy vérzik. Nem szólok neki semmit. Hogy közöljem ezt az orvossal, hogy ő ne hallja?

1967. május 18-án megyünk el régi kezelőorvosához. Az orvos végrehajtja a szokásos rutinvizsgálatokat, sztetoszkopos szív és tüdővizsgálat, vérnyomásmérés, erek vizsgálata a lábfejen s a hasát kopogtatja, miért? Csakugyan, mintha kissé nagyobb lenne a szokottnál. De lehet hogy csak képzelődöm. Azt mondja az orvos: nincs itt semmi baj. Férjem megszólal: feleségemnek most kellene Párizsba utaznia. — Maga csak utazzon el nyugodtan — mondja az orvos. Egy szavát sem hiszem, de ezt akkor még nem tudom. És elenged bennünket. Most időt kell nyernem, hogy közöljem vele ijesztő tapasztalatomat. Az ajtóban Kasit előre engedem, az előszobába, én megállok és odasúgom amit tudok.

— Igen, elmegy a vére. — Rémületes a szó: átvillan az agyamon: hát miért nem tesz valamit? És mintha az arcomról leolválna a bennem kavargó felelősségrevonást, megszólal: jöjjének be hétfőn reggel a klinikára, éhgyomorral, a laboratóriumba, teljes vérképet csinálunk. Az eredmény ijesztő: 3.200.000 a vörsvérsejt, magas a süllyedés és minden érték rossz. Mire mindezt megtudjuk, május 25-e van. A napok múlnak, érzem, hogy ez végzetes lehet, de tehetetlen vagyok. Utasítás: heti két 300 gammás B₁₂. Elviszem a leletet, a gyógyszerjavaslatot SZTK-orvosunknak. Azt mondja: — Miért nem viszi kórházba? Megvárja, míg vért fog hányni? — Mire gondol? — A legrosszabbra, de jó, ha gyomorfekéllyel megússza. — Rákra gondol az SZTK-orvos; mégis én honnan tudom ilyen biztosan, hogy nincs rákja? De azt is tudom: nagyon beteg és nem történik semmi a betegség legyőzésére. Hiszen a 300 gammás B₁₂ nem gyógyszer, lábadozó betegek felerősítésére szolgál.

Kezelőorvosa csak egyszer egy héten rendel. Megint várni kell tehát. Vizsgálatok, a szöveg ugyanaz. Az ajtóban ismét visszafordulok, hogy odasúgjam az SZTK-orvos véleményét, és akkor azt mondja: — 80 éves, tudok minden. — Egy más arcában olvasunk. Mostmár kötelezőnek érzi, hogy berendelje a klinikára, röntgenre.

És most elkezdődik a vizsgálatok sorozata. Röntgen és röntgen és újra röntgen. Szemészetre küldik, mert lehetséges, hogy a fej- és szemfájás glaukoma eredetű, vagy éppen agytumor. Minden vizsgálat negatív. Nem tudja az orvosa kimutatni a rosszindulatú daganatot. Nem tud mit kezdeni vele.

Nem tudom elfelejteni az orvos legelső megjegyzését: elmegy a vére. Érzem, minden nap, minden óra végzetes lehet. Kasi nem érzékeli állapota súlyosságát; önvédelemből, hogy a hipochondriától megóvja magát, nem foglalkozott soha orvosi, egészségi problémákkal. Saját gyógyszerei nevét is alig ismeri: nem akar odafigyelni.

Most: gyengeség, gyengeség, fáradtság, a szívgyörcsök nem ismétlődnek, a fejfájás, szemfájás — ha nem olvas, nem néz televíziót, és mindez egyre ritkább időtöltés számára — alig-alig jelenkezik, mindezt viseli, de életerejé és valódi hite önmagában nem hagyja cserben. Megtalálja gyengesége magyarázatát: a születésnapja körüli erőfeszítések, melyek szellemi erejét, fizikai idejét és energiáját felőrölték, a mérhetetlen igénybevétel — állapota ennek a reakciója. Alig fogyott, rosszul eszik, de sohasem volt rajongója a gasztronómiai élvezeteknek, ez szinte biztossá tesz abban, hogy nincs tumora — de egyre sápadtabb. Ezt azonban ő nem tudja.

Úgy látszik, mintha életkörülményeiben semmi változás, vagy legalábbis semmi lényeges változás nem állt volna be. Mert a változásokon belüli fokozatok — bár rövid idő alatt zajlanak le — csak árnyalatnyiak. Heti kétszeri találkozója festőbarátaival a Malomtóban — ez elmarad.

— Menjünk le a presszóba — mondja, ha éppen nem vagyunk orvosi vizsgálaton. De ez a presszó félсарoknyira van tőlünk. Az ember mindent lát, tiszták az összefüggések, és nem akarja kimondani, megfogalmazni önmagának sem. Lát és nem lát. Annyiszor tévedett, az ok és okozati összefüggést annyszor nem látta világosan, hogy nem hisz a szemének, nem hisz a tényeknek, nem hisz önmagának. Így hanyódom én is a bizonyosság és a teljes hiszékenység állapota között.

Lemegyünk néha sétálni is a kis fásoros utcácskába, beszélgetünk, sőt vitatkozunk. De ez utóbbi veszedelmes. Nem szükséges ellentmondás, ellenvélemény, hanem részemről saját megjegyzéseit kiegészítendő megjegyzés — gyakran egész váratlan vulkánikus kitörést okoz. Nem lehet kitérni előle, sem hallgatással, sem magyarázkodással. A vulkannak ki kell törnie és én eljátszom a rám kiosztott szerepet. Gyakran nagyon rosszul. Nem akarom tudomásul venni, hogy helyzete súlyos, hogy úgy kell bánnom vele, mint halálos beteggel. Én is zaklatott vagyok, csupa bizonytalanság; egyetlen elkövetkező nappal sem akarok igazán szembenézni.

Különös, a robbanás után nagy nyugalom szállja meg, és egy negyedóra múlva már nem is emlékszik, miért kellett oly rettenetesen haragudnia. Ilyenkor egy-két nap nyugalom, de néha csak egy-két óra — biztosítva van.

És ez a földrengés, minden alapot, és minden józan értelem nélküli kitörés nem egészen új. Már három-négy éves. Egyre rosszabb lesz. Magyarázom a folyton erősödő feszültséggel, mely benne él, mert nem akar gyengének látszani. A maga elé tűzött szellemi feladat előtt lámpaláza van, és biztatni kell, hogy meg tudja oldani, be tudja teljesíteni, amit vár önmagától. Miről van szó? Nyilatkozatok, interjúk, egy-egy cikk megírása. Már nem fest, de verset még ír. A festéshez fizikai erő kell, mégpedig nagy. A versírás azonban nem hagyja el élete utolsó pillanatáig. Ez a kegyelem még néhány holdgó órát ad. Szóvá teszem régóta aggodalmaimat öreg háziorvosunk és barátunk előtt. Feltételezek: nehéz élete keserősége most tör ki gáttalan utakon, vagy talán a korral jár ez a jelenség, vagy éppen valami fizikai betegség tünete, de sem választ, sem eredményes gyógykezelést nem kapunk. Közlöm több ízben azt, hogy arc-színe egyik pillanatról a másikra néha ijesztően sárga. Mindez meghallgatásra talál s aztán a válasz: — Hát Istenem...

Van úgy is, hogy elindulunk a presszó felé, de a szemközti pici téren, melynek neve síncs, de néhány árnyat adó, nagy lombú fa alatt padot találni, ki-

vánságára leülünk. Lakásunk és a presszó közti 100 méteres utat meg kell tehát szakítanunk. Leülünk a padra, nézzük az öregeket és a gyerekeket és tervezgetünk: én ismét Párizsba utazom, hogy utolsó, nyolcvanadik születésnapjára rendezett párizsi kiállításának — „Hommage à Lajos Kassák” — elintézetlen kérdéseit eligazítsam. Tudom, hogy magamat csapom be, tudom, hogy nem fogok Párizsba menni, de nem mondom ki magamnak sem az egyre közelgő, lenyegető veszedelmet. Beszélünk a nyolcvanadik születésnapja körüli hazai és külföldi ünnepegekről, újságcikkekről. Ez mind jólesik neki, de igazán a Fényes Adolf teremben rendezett kiállítására büszke. Ennek az elérése volt élete egyik legnagyobb küzdelme és győzelme. Ilyenkor boldog, mint egy gyerek. De megjegyzi: — Ebbe tönkrementem. — És máskor: — Hatvan évig kalapálták a fejem, azt kibírtam, most az egyszer valaki az ölémbe emelt, ebbe belehalok. — De a halál szóval, mert hiszen költő, annyit játszott egész életében, hogy most nem tudom, költészet-e, amit mond, vagy valóság, amivel szembenéz. Sokszor feküdt már súlyos betegen kórházban, és kimászott a bajokból. Most is, reménykedünk, így lesz.

A pihenő után vagy betérünk még az eszpresszóba, vagy úgy döntünk, elég volt, otthon iszunk kávét.

Látom a fokokatokat, visszatekintek közös múltunkra, és kísértetiesen, mint az óramutató, figyelmeztet a halál közeledtére esti kimaradásaink ritkulása, rövidülése.

Harminc évvel ezelőtt éjjel két óráig, azaz záróráig a Lidó kávéházból ki, az Ilkovits vendéglőbe be, a felszabadulás után Békásmegyeren éltünk, éjjelleg trécseltünk ott lakó művészbarátainkkal, a Fő utcán sétálva, vagy, ha az időjárás nem engedte, a mi otthonunkban. Budapestre visszaköltözve naponta, mintha hivatalba mennénk, esteinket kilenc órától — de már csak kapuzárásig a Casino, később a Luxor kávéházban töltöttük, azután, mert ez az út már hosszúnak tűnt, az óbudai Malomtőbe és tíz órára már otthon voltunk, majd következett a sarki presszó, de csak nappal, és végül már csak a szemközti pad a téren.

Egyre jobban ragaszkodik otthonához, már csak ott bolyong, a három szoba hallos lakásban, és ha nagy meleg van, kimegy az erkélyre.

Ha néha még sétálunk, észreveszem, nehezemre esik lépést tartanom lassú lépteivel. Vigyázok, hogy ez ne legyen feltűnő, és azt hiszem sikerült. Nem szól semmit, de egy nap verset ír.

Veled vagyok

*Előtted megyek
te én előtttem
a koranap aranylánca
csilingel kezemen.*

*Hová mégy — kérdezem
fejeled — nem tudom.
Siettetném lépteim
de te jobban sietsz.*

*Előtted én
te én előtttem.*

Egy kapu előtt mégis megállunk.

*Megcsókolak
te nekem adsz csókot
aztán elindulsz szótlánul
és magaddal viszed életem.*

Hiába magyarázom riadalmamat háziorvosunknak, tömeggyógyszert ír, ami-
ben bizonyára van ráció, de semmi nem változik. Az elviselhetetlen feszültségek,
az indulatkitörések, a gyengülés, és egyre sápadtabb, fehérebb. De most, a kivizs-
gálások során megváltozik, mind szelídebb. Néha a vizsgálatoktól való szorongás
az arcára íródik, de úgy tűnik, bízik életterejében és az orvosában, akinek most
már ellenállás nélkül kezébe tette életét.

Ettől a perctől haláláig élete olyan, mintha az eddig stabilizált és egyen-
letes menetben forgó orsóról a fonal most hirtelen az orsó észveszejtő pergése
miatt esztelenül hullana alá, látom az orsó vékonyodását, mindjárt lefut róla
az utolsó tekerés is, de nem tudom megállítani.

A negatív röntgenvizsgálatok után megkérdezem: — Nem kellene a vér-
képet ellenőrizni? — Jöjjenek be hétfőn a laboratóriumba, ennek az eredményét
telefonon megtudhatja.

Az orvos nem várja be az én hívásomat, magától jelentkezik. Hangjából valami nyugtalanság érződik. — Romlott a vérkép? — Igen, olyan vizsgálatokra van szükség, amelyekhez két napra be kell feküdnie.

Kasi tiltakozás nélkül beleegyezik.

Újabb, de most már fájdalmas röntgenvizsgálatok, tükrözések. A röntgen-főorvos hiába tiltakozik fülem hallatára, hogy az újabb kínzó vizsgálatok feleslegesek, az eddigi röntgenvizsgálatok bebizonyították, tumorja nincs. Hiába, jelenti ki, ha a szervezetben nem fellelhetően megis lappangana valami ilyesmi, idős korban ennek a lefolyása semmi esetre sem rapid. De kezelőorvosunk most már makacs, és végrehajtják az újabb vizsgálatokat. Eredmény: minden negatív.

Most megismétlődik az üres szöveg. Vérszegény, nincs itt semmi baj. Végül megkérdezem, mennyi a vörösvérsejt. — 2 350 000. — És mi a további teendő? — Menjenek haza, és kapja tovább a heti kétszeri 300 gammás B_{12} -t. — Ember, hiszen ez idáig sem használt, és e mellett a kezelés mellett romlott az állapot. „Elmegy a vére”. — De most már magamon kívül ordítok. — Miért olyan nyugtalan? — mondja. — Adjon neki vérátömlesztést, 1000 gammás B_{12} -t, más gyógyszert, mit tudom én mit, csak tegyen valamit. — Bent tudja maga tartani a kórházban? — Mintha kizárólag erről lett volna szó, hogy bent hajlandó-e maradni a kórházban, vagy sem. Ez kötelesség — válaszolom —, úgy látszik az életéről van szó.

Kasi bejön az orvosi szobába, fehér és szelíd. Megadta magát az orvosnak, nekem, a végzetnek. Tudom, most már nekem kell érte harcolnom, rajtam múlik minden.

Bernard Shaw és mások is állították, az ember addig él, ameddig akar. Márai azt írta valahol, az ember addig él, míg más valaki akarja, hogy éljen. En azt hiszem, az ember addig él, míg van, aki harcoljon az életéért.

Két hétig fekszik a kórházban, vérátömlesztéseket kap, vasat, különböző gyógyszereket. Közben tüdőgyulladás lép fel, magas láz, hidegrázás. Az irigoscopia, rectoscopia egy hideg, szeles napon zajlott le, órákon át, ruhátlanul. Kétszer fordul elő, orvosi vizit közben az én jelenlétemben, hogy hirtelen a bal oldalához kap, feljajdul, mint néhányszor már otthon, de most éles, ismeretlen fájdalomról panaszkodik. A vizitáló orvos azt mondja: — Izomrándulás, tessék csak lefeküdni, majd elmúlik. — Valóban, fél óra múlva szűnik a fájdalom és egyetlen orvos sem gondol arra, hogy a lépe...

Szobatársai is látják, milyen súlyos beteg, bár fent jár. Ha feketézni megy a presszóba, vagy kicsit járni az udvarra, lekísérik, vele maradnak, míg én nem jövök. Egy napon az osztályos orvosnak azt mondom: — Átvitelném a Véraló Központba, vagy kihivatunk egy haematológust. — Semmi szükség rá, itt is megkapja ugyanazt, mi is tudjuk azt, amit ők.

Nyolc vérátömlesztés után valamivel jobb lesz a laboratóriumi kép s a közérzete is javul. Hazaengedik azzal, hogy otthon heti egy 1000 gammás B_{12} -t kap. Kezet fogok búcsúzásul ápolónőjével, akit keménysége, ridegsége miatt Kasi nem nagyon kedvelt és riadtan látom, könnyes a szeme. — Tessék rá nagyon vigyázni. — Mit tudhat? — kérdezem magamtól, de azután elhárítom a sötét gondolatokat. Két sűrűn leírt oldal a zárójelentés, melynek utolsó mondata: „az aetasra való tekintettel bizonyos vizsgálatokat nem hajtottunk végre”. Papíron tehát mindent megtettek, amit kellett, amit lehetett.

Újságíró látogatta meg. — Emlékszik még az indián versre, amit maga hozott nekem a bécsi MÁhoz? „Hold, hold, egyszer te is meghalsz”. Lehet, hogy így lesz, de én még élek — mondja neki.

Azt reméljük, beállt a javulás. Ismét sétálunk, padon üldögélünk, beszélgetünk, eszpresszóba megyünk, szeretném elhitetni magammal: minden jóra fordul. De Kasi nem tud olvasni, rádiót hallgatni, nem képes televíziót nézni. Egy este, amikor mechanikus mozdulattal, mindenről elfeledkezve kinyitom a tévét, kétségbeesetten kiált fel: — Mit csinál, hát nem látja, milyen beteg vagyok? — Döbbenet nézek rá. Hát mégis tudja? Arca felejthetetlen: maga a meggyötört szépség, amelyet a szenvedés még nemesebbé tett, és szemei, kék szemei még megtörtén is akarattól, szellemi tisztaságtól lángolnak. Úgy érzem, elvesztetem. De nem adhatom fel a harcot.

Nagy hőség van, június elején 30 fok fölötti a nappali hőmérséklet. Teste verejtékben ázik. Hajnalonként felkelek, mezítláb megállok a két szobánk közötti

nyitott ajtóban a szőnyegen és onnan nézem, nincs-e kitakarva, nem fázik-e meg a hajnali lehülésben? Néha betakarom, anélkül, hogy észrevenné. Egyik hajnalon, ahogy a szőnyegre lépek, kinyitja a szemét és int, hogy menjek oda. Már az ágy szélén ül s mint vágyakozó, de bűnbeesni nem akaró szerelmesek öleljük egymást, míg végül megnyugodva ismét lefekszik, betakargatom, mint egy rosszalkodó beteg gyereket s megyek vissza a szobámba. Tudom, hogy bűcsúztunk, hogy soha többé meg nem ölelhet.

Kasi nem introvertált típus, nem elemzi, mit miért tesz, mélységes és harmonikus érzelmei irányítják cselekedeteit, melyek a szükséges pillanatban mindig az ész kontrollja alá kerülnek. Reggel mosolyogva annyit mond: — Miféle ördög bűjt belém, nem tudom? — Boldog mosollyal nyugtázom az óriási életét, ami még most is árad belőle, és ettől jókedvűen büszke lesz. De ezen a napon már a térre sem akar kimenni, csak háziköpenyben üldögél az erkélyen. Limonádét és feketét iszik felváltva. Megbékéltnek látszik, örül otthonunknak s megelégszik a levegővel, a fakkal, az emberek, járművek és madarak alattunk és felettünk zajló életével. Este mégis azt mondja: — Nem tetszik nekem ez az egész. Majd úgy fogok meghalni, mint Bartók. És amilyen nehéz volt az életem, olyan nehéz lesz a halálom. — A kontrollt sürgősnek érzem, mégis egy hét telik bele, míg valóra válik. Újabb romlás.

Úgy látom, más kezekbe kell kerülnie, és megbeszéljük, olyan kórházba megy, ahol jobbak a körülmények, jobb a koszt, különben a gyógyszerek és főleg: konzíliumra kihívhatjuk azt az orvost, akit akarunk. Újabb gyötő kivizsgálásokra nem fog sor kerülni, hiszen minden lezajlott a másik kórházban, részletes zárójelentést tudok felmutatni, most már tehát betegségét, a súlyos vérszegénységét fogják gyógyítani. Így ajánlják barátaink.

A formáságokat hamar elintézem, és ő megnyugodva fekszik be a szép kórház különszobájába.

Reménységgel, bizalommal kezdődött és nyolc nap alatt mindennek vége lett. Széles folyosók, hall, kényelmes ülőbútorokkal, csend, különszoba, mindez egy bizonyos mértékig lefokozza a kiszolgáltatottság érzését. Az osztályos orvosnő vesz át bennünket. Rutinvizsgálatok még ezen a napon s a leletek hétfőre készek.

Megállapodásunk a főorvossal is és az osztályos orvossal is az, hogy elfogadják a klinikai vizsgálatok eredményét és kezelni fogják. Tehát anaemia. Az orvosnő dísztelen, egyszerű jelenség, mosolya megnyugtató. Az aznapi vizsgálatok jelentéktelenek, nem fájdalmasak, vérkép, vérnyomás, elektrokardiogramm stb. inkább ellenőrzés jellegű: mi a helyzet ma, július 14-én? A szoba kicsi, de tiszta, csendes, az ablaka virágos kertre néz. Mindketten megkönnyebbülünk, azt hisszük, minden a legnagyobb rendben megy.

Szombat: Kasi közli velem, hogy hétfőn csontvelővizsgálatot fognak végezni. A szegycsontból szívják ki a velőt egy hosszú tű segítségével. Az a'orvosnő mindkettőnket megnyugtató: nem fog fájni. Magabiztos mosolya van a doktornőnek, elhiszük neki. Beleegyezzünk, mert ez a vizsgálat a klinikán nem történt meg. Ügylátszik, erre vonatkozott a zárójelentés utolsó mondata: az aetasra való tekintettel bizonyos vizsgálatoktól eltekintettünk. — Ugyanezen a napon a doktornő bekéri a zárójelentést is.

Szorongva várom a hétfőt. — Kasi, nem tudom, gondol-e rá, ha igen, akkor is valamiféle kis fájdalomtól tarthat, semmi esetre sem az eredménytől.

Hétfő: fájdalmat nem érzett, de belázasodott: 37.5 fok. Átadom a zárójelentést. — Ő — mondja az alorvosnő, ez oly részletes, hogy igazán nincs szükség az újabb vizsgálatokra. — És a csontvelő? — Nem termel vörösvérsejtet. — Nem egészen értem ennek a jelentőségét, de az orvosnő arcáról azt olvasom le, hogy ez nem ok az aggodalomra.

Liften lemegyünk a földszintre, iszunk egy feketét, a presszóban, s onnan jó néhány lépcsőn le a parkba. Júliusi meleg. Kasi könnyű köpenyben, fehér arccal, lassan lépked, jobb kezével a vállamra támaszkodik, de néhány lépcső után érzem, súlyosodik a kéz a vállamon. A pad, amelyre leereszkedünk, az útra néz, a járművek ritmusa jóleső, a zaj elviselhető. Az mondja: — Jó, hogy egyedül vagyok a betegszobában, este, ha te elmész, lefekszem s mikor az a puha meleg csönd magába fogad, tudom, hogy most már aludni fogok.

Kedd: Bemegyek a főorvoshoz, most már tud mindent; mit akar tenni? Jelen van az alorvosnő is. — Nem tudok még mondani semmit — mondja a

főorvos —, előbb ki kell vizsgálni. — Az Istenért, mit akar még vizsgálni? Hiszen ott a klinikai zárójelentés, betegsége: anaemia. — Lehet, hogy ez szekunder jelenség, valószínűleg tumorja van. — Kérem, hívjon ki haematológust a Vértadó Központból — és megnevezek két orvosnőt. — A főorvos kezét a mellére teszi és azt mondja: — En felelősséget vállalok Kassák Lajosért. — Nem tudom hirtelenében, mit jelent ez, egyáltalán van-e valami értelme? és folytatja: — Majd kihívok haematológust, de nem azokat — és egy előttem ismeretlen nevet mond — és majd ha csak az összes vizsgálatokkal készen leszünk. És akkor is megmondom, hogy az Ön kívánságára. — Tessék — mondom — és mikor lesznek készen? — A jövő héten körülbelül csütörtökre, azaz július 27-én. — Miért tart ennyi ideig? — Mert lehet, hogy a hasát felnyitjuk. — Most kitör belőlem a sírás. — Nem engedem, mi értelme ennek? Ott marad a műtőasztalon. — Ne tessék nyugtalanodni, olyan a szervezete, mint egy hatvanöt évesnek. — Nem, én tudom, hogy igazam van, azért olyan, mert vigyáztam rá és ő is vigyázott saját magára, vattában kell tartani, olyan törékeny. (Eszembe jut Erika Mann egy mondata apjáról, Thomas Mannról: Tulajdonképpen törékeny szervezet volt és megélt nyolcvan évet.) — Ne tessék sírni, ezt csak mint ultima rációt mondom. — Az orvosnő: — Nem kell látnia, hogy sírt. — Természetesen nem fogja látni. — Ebéd utáni pihenés közben nyitok be, már mosolyogva, a szobájába. Főle hajlok, nyitott kék szemek kitekintenek fehér arcából, de nem tudom, engem néznek-e, vagy rajtam keresztül valahova nésszire. — Milyen jó lenne, ha egy óriási angyal lennék, óriási szárnyakkal, két hatalmas karomba zárnálak és elszállhatnék veled innen... Mert már nincs hatalmam végzete felett... Most halvány mosoly jelenik meg tekintetében, bólint és azt mondja: — Az bizony jó lenne. — Hová vigyem, mit csinálnak? Tehetetlen vagyok.

Szerda: Megkérdem, volt-e újabb vérvétel? — Nem — mondja —, azóta sem. Vagyis július 14-én, mikor befeküdt, az volt az első és utolsó is. Az akkori eredmény: 3.200.000. Nagyon kevés de nem életveszélyes. De ha a csontvelő nem termel további vörösvérsejtet, „elapad a vére”, miért nem ellenőrzik, miért nem pótolják, miért nem kap gyógyszert? — Milyen gyógyszereket kapsz? — Oda van írva a táblára. Semmit: görcsoldóként No-Spa, nyugtatót és este altatót. — Megyek az orvosnőhöz, elmondom aggályaimat. Azt mondja: — Nem baj, ha száz, kétszáz ezerrel kevesebb lesz a vörösvérsejtek száma. Nézze meg — mondja —, de úgy, hogy ő ne vegye észre, a lába tele van apró vér-aláfutásokkal. Ez azt jelenti, hogy a vér trombocita lemezeit elfogytak és a székletben is van vér. — És? — Majd ha kivizsgáljuk, akkor tudunk valamit mondani. — De hiszen azt ígérték, elfogadják a klinikai leleteket. — Az hiányos. — Ez nem igaz. Megismétlik ugyanazokat a vizsgálatokat, melyeken oly nagy kinnal már átesett az előző kórházban.

Mikor benyitok hozzá, az ágy szélén ül. Nézem tehetetlenül. Odaülök mellé, átkarolom és azt mondom: Szeretlek — úgy, ahogy már rég nem hangzott el. Mintha varázsszó lenne, mintha segítenék ezzel. De nem, utolsó vallomás ez.

Csütörtök: Nyugtalanul közli velem, hogy a doktornő szabarlságra ment, az új osztályos orvosnő pedig be sem néz hozzá. — Most látom először nyugtalanlannak. — És holnap megint azt a kását itatják velem a röntgen miatt. — Iratódik tőle, próbálom megnyugtítani. — Hiszen az nem fáj. — De ő tudja, ismeri a szervezetét, érzi, mit bír el. — Néha sóhaj, úgy, ahogyan csak ez istenverte betegség idején sóhajtozott.

Megkeresem a folyosón az új doktornőt, fekete, energikus nőnek látszik. — Kérem, olyan nyugtalan a férjem, úgy érzi magára hagyták. Jöjjön be hozzá. — Csak előbb átnézem a kóranyagát. — Rövid idő múlva bejön. Beszélgetünk, Kasi valamelyest megnyugszik. Azt kérdi a doktornő: nem érte-e valami megrázkódtatás az utóbbi időben? Mert ez a betegség attól is származhat. — De — mondja ő, és elbeszéli a kétéves küzdelmet, amit folytatnia kellett azért, hogy nyolcvanadik születésnapjára egy kis Rákóczi úti helyiségben kiállíthasson, ő, akinek 60 éves pionír munkáját egy világ ismerte el. Mint mindig, most is a lényegre tapintott. A szó szoros értelmében, a „vért, velőt szívták ki belőle”. Az önmagát elfogadtatni akarás és az erkölcsi felháborodás túl nagy erőpróba volt nyolcvan évének.

Most megint azt gondolom, a baj valóban „csak” azért van, átmeneti, de már tennének valamit. Mikor elmegy a doktornő, azt mondom: — Ha itt fel-

erősítenek, elvisznek Svájcba, abba a fiatalító intézetbe. (Van valami ilyen, létezik valami csodagyógyszer, mely az elfáradt szervezet regenerálódását lehetővé teszi.) Hevesen tiltakozik. — Nem, szó sem lehet róla, nem megyek sehová. — Nem akar művi úton életet nyerni.

Szombat: Délután megyek hozzá egy fiatal művészettörténész tisztelőjével. Máskor is szívesen beszélget szakmabeli látogatókkal. Korrekturát viszek be, melyet otthon már elkészítettem egy mondat kivételével, hogy megkérdezhessem: hogy akarja ő? A szöveget felolvasom, ő maga fejfájásai miatt olvasni nem tud, de figyelmesen, tiszta fejjel hallgatja végig és kikorrigálja a meg nem oldott mondatot. Tollat kér, hogy ő maga írja be a javítást, de a toll kicsúszik a kezéből. — Nem is lehet ölben írni — mondom gyorsan, s ezzel le is zárjuk a témát. Még fehérebb, mint máskor és a tekintete még fáradtabb. Oly megne-mesedett szépség árad belőle, hogy a szemem nem tudom róla levenni. Egy kis idő múlva, anélkül, hogy előzetesen gondoltam volna rá, azt mondom a vendégnek, menjen el. Hat óra előtt valamivel. Ketten maradunk. — Ma nem akarsz lemenni a parkba? — Bizony nem. — Rosszul érzed magad? — Fáj a hasam. Pénteken és ma röntgenen voltam. Mindig tönkremegyek attól a kásától, feszíti az egész belsőmet. Közben összenyomkodtak azzal a fával. (Az a fa, olyan mint a döngölőfa, amivel a beteg gyomrot, beleket nyomkodják, hogy az esetleges gyűrődéseket is átvilágítsa a röntgen.) És délelőtt egy óra hosszat szondázták. — Uramisten, miért tették ezt? Vérzik kívülről-belül, ezt orvosai jobban tudják, mint én. Miért tették ezt? Ha egy autó leáll, azzal is kíméletesebben bánták a szerelő, nehogy hibakeresés közben a motort tegye tönkre. Ha egy szövőné elrontja a rábízott szövetet, felelősségre vonják, csak az emberéletért, ezért nem felel senki? Szombat van, hétfő reggelig nincs orvos, sem ápolónő, az inspekción kívül.

Ekkor belép az inspekción orvos. Új arc, fiatal, hetyke, magas kontya van, szenvtelen az arckifejezése. Kasi már fekszik, de hogy a nő belép, felugrik, és leül az ágy szélére. — De most mondj el mindent — és magyarázóan az orvosnő felé. A férjem még az orvosnőnek sem szeret panaszkodni. Megkeseredett arccal mondja: — Összenyomkodták a hasamat — és bizonytalan mozdulatot tesz —, itt fáj. — Majd küldök görcsoldót. — És egy pillanat múlva bent van az ápolónő, egy No-Spat ad át. Beveszi, eligazítom a párnáit, lefekszik, majd megszólal: — És hétfőn újra akarnak csinálni irigoscopiát és a főorvos visszajött a vizit után, fél egykor és azt mondta, felnyitja a hasamat. — (Te magasságos Úristen, kinek a kezében van az életünk?) Nem szólok semmit, hetek óta megtanultam kilúgozott arccal járni, mást mondanai, mint amit szeretnék, mozdulataimat lefékezni. Most is nyugodtan mondom: — ne félj semmit, nem engedem. — Keze ökölbe szorul: — Itt fekszem, az orvosok keze között. — Hat óra tíz perc. Az oldalához kap az utóbbi időben ismert jaj-jal és fojtottan kiált: Orvost, orvost. — Ebben a pillanatban vércsik szívárog a száján, kirohanok. — Nem igaz, nem igaz, segítség — hallok a saját hangom s aztán nem tudom, hogy történik, orvosok, ápolónők vannak a szobájában, a kontyos nő arcizma se rándul, én meg csak a szörnyű jajgatást hallok a folyosón: — Jaj a karom, jaj a hátam. — Fél óra is eltelt, semmi változás, engedélyt kell kérni a kontyostól ahhoz, hogy a főorvost behívathassam. Még egy negyedóra, itt a főorvos: — Mi történt? — Meghal. — Egy idő múlva csend lesz. Az órára nézek. Fél nyolc. Még néhány perc és kijön a főorvos. — Meghalt? — Igen. — Miért? — Trombózis, ekkora darabon — és két ujjával vagy tíz centiméteres szakaszt mutat — vérzett be a szívkoszorúér. — Miért nem adott neki morfiumot? — Nem szabad. — Szólni már nem tudok, a katasztrófa pillanatában fél pohár brómot itat meg velem az ápolónő. Nem nézem meg halottamat, szépséges, szegény meggyalázott testét nem akarom látni. Iszonyúan egyedül vagyok és ennek az orvosnak borulok a nyakába.

Szombat volt, 1967. július 22-e.

Két nap múlva megkapom a boncolási jegyzőkönyvet. A halál oka: „Spontán léprepedés, súlyos vészegénység”. Tumorja nem volt, más említésre méltó betegségére sem.

Uram irgalmazz, és irgalmazz nekem is, hogy az ajkán kifutó vércsíkos arca helyett azt a másikat, az igazít láthassam, amelyet a bensőség, a tisztaság és okosság szépsége világított meg s amelynek harminc éven át foglya voltam.

Öröm a kórház zárójelentését, melyben ez áll: „A beteget nem állt módunkban kivizsgálni”.

1967 október. Baleset ért augusztus 7-én. Iszonyú boldogság zuhant rám: meghalok. Csigolyatöréssel vittek kórházba. Kemény deszkán iekszem. Nincs testem, nem fáj semmi. Agyam egy mondatot zakatol: jó leszek, jó leszek. Verset írok.

Hogy elérjelek
Majd vad lovasként vágatok
Kétfelől rámrohannak a fák
A tisztáson egy fehér bika vár
Zömök szép teste két fehér szarva
Megállítja vad lovam
Ó gyönyörűséges szelíd Jupiterem
Gyengéden a hátadra emelsz
S magaddal ragadsz az égi mezőkre
Ahol most már mindörökre
Szelíd maradsz én egyetlenem
Hogy mindörökre szelíd legyek én te.
Európád az idők végeztéig.

GRAIN ANDRÁS

VERSEK KASSÁK LAJOSNAK

A mestert köszöntjük

tartása példa
a művészetnek
vértettség
gazdag fegyvertár
örökfolyású ér

a ráépült tömbökben
művészeteket ötvöző kovácsok
serény céhe munkálkodik

fémek lágy folyásában
az anyag lelkét vizsgálják
óva nemes tulajdonságait
s öntvényeiket csoportosítják
a formák kelléktárában

a mester intő fegyelme
kiírt táblákon figyelmeztet
az alkotás
szigorú törvényeire

Rövid életrajzom

életre hívtál
s én megszülettem
a tenger fenekén
kerek ikráiból

apám ragadozó fajta
nagy fogai voltak

társaim mind elvesztek
míg a víz színére felúsztam

több testvérem
halva született
a mélyben

Költés után

a pelyhes madár
most rebbenti szárnyát
indul az élet
házamban

a tojások burka meghasadt
és fénylenek a sárga pehelytollak
a költészet szeme az udvarokon
s kimegy a rétre
szállni tanulni.

A nyolcvanadik év

nyolcvanadik év
töretlen küzdelemben

KASSÁK
elég e név
mindent magyaráz
a csillagok állása
március 21
okkal született

akkor
beteg volt a világ
az egyszerű hétköznapi emberek
a munka jobbágysága voltak
a zsírosok tejben fürödtek
csak a küzdők szaggatták
a muszáj rongyait
hogy szebbé tegyék
a földet

foghíjas-szépségét
képmutató romantikával
fátyolozta a kor
s kölcsönvett pózokban
tetszelgett önmagának

a terek
lengő zászlókkal buzdították
a haladásra szomjas ifjakat
hogy a szél hajába fogódzkodjanak

voltak sánták
kik elhagyták mankóikat
még a bénák is repülni vágytak
vakmerő szárnyas titánok zuhantak
a föld véges ingoványaiába
a nagy csodákat
átlépték a bátrak
Kassák is
jó bakancsot öltött
beállt a zendülők sorába
lázasan előretört az élcsapattal
s ma már
utól sem érjük

Ima

élj köztünk
erőt adj

légy mag a földben
légy magad a földben
gyümölcs a fán
fény az égen

légy tavasza
a zsenge ifjúságnak
légy ostora
a dúló indulatnak
légy motorja
a tevékeny köznek
szélben is diadalmas vtrág

LÉGY KÖZTÜNK
ÉLJ KÖZTÜNK
DOBÁLJ MEG KÖVEL MINKET

amen

KASSÁK LAJOS LEVELE GRAIN ANDRÁSHOZ

Kedves Grain András,

megkaptam küldeményét és mindjárt elolvastam verseit. Sajnos megbetegedtem és ezért késtem válaszirásommal. Kéziratait igen figyelemreméltónak találtam, és úgy vélem, van köztük jó néhány közlésre alkalmas darab! Hogy mégis miért nem közlik? Mert szokatlan a hangjuk és általában közel állnak az én költői felfogásomhoz. Engem kényszerűségből elfogadnak, de úgy gondolják, nem kívánatos, hogy követőim is legyenek és éppen ez teszi lehetetlenné, hogy versei elhelyezésében segítségére legyek. Az én ajánlásom, maradj és posztjukat féltékenyen őrző szerkesztőinket még makacsabbá tenné Magával szemben. Versei nem szövegesek, inkább különösek és ezért nehéz az elhelyezésük. De legyen szívós és bízzon a tehetségében. Küldjön folyamatosan kéziratot a szerkesztőségeknek, biztos vagyok benne, hogy előbb-utóbb megtöri az ellenállásukat. Én is sokáig zörgettem a kapukon, míg végre kinyíltak előttem. Úgy látszik, ez minden komoly fiatalnak a sorsa. Gyűjteményének leggyengébb darabjai az árvízről írott versek. Ez a frissen feldolgozott téma híradás maradt és nem lényegült költészeté. Valószínű, hogy később újból hozzányúl ehhez az anyaghoz, mikor az egész már élményemlékké vált s akkor költészet válik belőle. Türelem és szorgalom egyik alapkövetelése a művészi produktumnak. Dolgozzon hát tovább és ne hagyja eltéríteni magát a megkezdett útról.

Jókívánsággal üdvözlí

Kassák Lajos

1966. IV. 24.

DÉVÉNYI IVÁN—SÍK CSABA—VIDOR MIKLÓS

KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS KASSÁK LAJOSRÓL

Dévényi Iván: Vidor Miklós és Sík Csaba, akik eljöttek erre az összejövetelre, azt kérték, hogy lehetőleg ne a „régí” Kassákról beszélgessünk, hanem a II. világháború utáni, tehát az ő általuk ismert íróról, költőről, irodalomszervezőről, szerkesztőről és képzőművészről. Elsőnek Sík Csaba irodalomtörténész, a Magvető Könyvkiadó munkatársát kérném meg, közöljön egy kis „enciklopédikus” vagy „lexikális” összefoglalást Kassák munkásságáról.

* 1975. augusztusában az esztergomi Vármúzeumban kiállítás nyílt Kassák Lajos festményeiből, kollázsaiából és grafikáiból. (A tárlatot Bálint Endre festőművész nyitotta meg.) A kiállítás időtartama alatt — 1975. szeptember 8-án — az esztergomi Babits Mihály Városi Könyvtárban kerekasztalbeszélgetés zajlott le Kassák Lajos munkásságáról. Az eszmecsere résztvevői Vidor Miklós József Attila-díjas író, költő, Sík Csaba irodalomtörténész, kritikus, a Magvető Kiadó munkatársa és Dévényi Iván esztéta voltak. A Városi Könyvtár — a kerekasztal-beszélgetés közönsége részére — kiállítást rendezett első kiadású és dedikált Kassák-kötetéből, a Kassák Lajos által szerkesztett folyóiratokból, valamint az író versei, kézírataiból és leveleiből. (A dokumentumok zömét dr. Szállási Árpád, Kassák munkásságának kiváló ismerője bocsátotta a kiállítás rendelkezésére.) A két kiállítás és a kerekasztal-beszélgetés megrendezésével Esztergom városa tiszteletét kívánta kifejezni Kassák Lajos iránt, aki — egyik írásában — így emlékezett meg Esztergomról: „Szerettem ezt a várost ott élő kultúrált barátaimért, szép múzeumáért, Bazilikájáért, építkezéséért...”

Sík Csaba: Nem emlékszem, pontosan mikor, volt Pesten a Petőfi Irodalmi Múzeumban egy Kassák kiállítás. Megszoktuk, hogy egy irodalmi múzeumban, egy madzaggal elkerített sarokban mindig ott van a mester obligát íróasztala, rajta az utolsó, befejezetlen kézirat. Kassák esetében nem egy kézirat volt az asztalon, hanem a kalapja. Ez a rendkívül jellegzetes, fura, elől két ujjal benyomott kalap, ami minden időjárásban, szélben, viharban megingathatatlanul ült a fején. Talán nem is jogtalanul könyvelték el ezt a ruhadarabot szimbólumként. Ennek ellenére, ahányszor Kassáknál voltam, soha nem láttam kalapját az íróasztalán, egyrészt mert a szimbólumokat nem szerette, másrészt mert a kalapnak fogason a helye. A kiállítás voltaképpen nem ennél a kis szimbolikus játszadozásnál kezdődött, amire egyébként Magyarországon mindig hajlamosak vagyunk, hiszen irodalomtörténetünk bővelkedik az operai vagy operett-finálékban, hanem azoknál a képeknél, melyek a múlt század végi Érsekújvár világát mutatták be. Kassák Érsekújváron született, egy, a lumpenproletáriátus és a proletáriátus között lebegő családból. Egyetlen osztály gimnáziumot végzett, utána inasnak adták. Tulajdonképpen a magyar irodalomban példátlan pályafutás volt: Kassák volt az első olyan írónk, aki nem a polgári neveltetésből, vagy a polgári neveltetés, iskoláztatás után került az irodalomba, akinek világképét nem a polgári radikalizmus eszméje alakította ki, hanem a munkásmozgalom, a munka. A kor műveltségéből a legelemibben sajátította el azt a technikát, melyet kezdetben az önéletírásból is jól ismert kis manufaktúrákban, később pedig a pesti nagyüzemekben tanult meg.

Szellemi érdeklődés volt az, ami útnak indította; s az a szabály, hogy a mesterlegényeknek vándorolni kell. Ez vitte először Párizsba. Az a csodálatos, hogy ez az ember, aki eddig nem olvasott, se módja se lehetősége nem volt erre, franciául nem beszélt, az utcán járkálva fedezte föl azokat a figurákat, akik a század műveltségét, művészetét kialakították, meghatározták. Apollinaire, Picasso, és a vámos Rousseau ismeretével tért haza; azt hiszem, ezekről a nevekről akkor még senki nem tudott.

Első versei, ez talán furcsa paradoxon, de nem természetellenes, olyan versek voltak, mint amik abban az időben polgári szalonokban keletkeztek. Finomak, értelmesek, azokkal a jelzőbokrokkal tele, amik oly jól ismertek a fiatal Kosztolányi, a fiatal Tóth Árpád költészetében. És jellemző módon szonettek. Ezeket a verseket Kassák elküldte a Renaissance című folyóiratnak. Kis lábjegyzettel jelentek meg, ami körülbelül így hangzott: ezeket a verseket egy fiatal vasmunkás írta. Kassák nem megsértődött, hanem elszégyellte magát. Mert ez a minősítés a versek alatt úgy hangzott, mint ahogy a cirkuszi plakátok hirdetik az éneklő kutyát, a számoló pónilovat. A polgárnak azt a meghiökkenését tükrözte a lábjegyzet: hogy jön ahhoz egy fiatal vasmunkás, hogy verseket írjon? Ezek a versek nem Kassákról szóltak, nem Kassák egyéniségéből és Kassák világából fakadtak, hanem abból a pár Juhász Gyula és Kosztolányi versből, amit a szociáldemokrata párt könyvtárában olvasott. Az irodalom egyik legnagyobb és azt hiszem megmagyarázhatatlan titka, hogyan lett ebből az olvasgató és magát kifejezni próbálgató vasmunkásból Kassák Lajos, a költő. A dolog lényegéből rengeteg minden talán mindörökre megmagyarázhatatlan marad, mert első versei, amik ezután 1915-ben, *Eposz Wagner maszkjában* címmel jelentek meg, arra készítetnek, hogy azt, amit mondtam (hogy ti. Kassák miben első a magyar irodalomban), ki kell egészítenem avval, hogy abban is első, hogy az irodalom megújulását nem valamilyen hagyományban, már létezőt kifejezősmód, ábrázolásmód vagy szellem felújításában óhajtotta kezdeni, hanem annak a teljes elutasításával. Korának valamely olyan kifejezését kereste, amely nemcsak Pesten, nemcsak Magyarországon érvényes. Meglepő, hogy ezek a versek, főleg ennek a verseskötetnek szerkezete, milyen tudatosságról tanúskodik. Kassák megmagyarázgatta, azt hiszem, az *Egy ember életében*, miért adta a kötetnek az Eposz Wagner maszkjában címet. Amit a zenében hallott, abból Wagner kifejezetten nem tetszett neki, üresnek és bombasztikusnak érezte, neki Bach tetszett, világosságával, fegyelmezetttségével, a hatalmas, kupolákat és boltíveket bevillágító pontossággal; de szüksége volt arra, hogy felrzza olvasóit, hogy tudatosítson belőlük valamit, és erre alkalmasnak érezte Wagner harsányságát; holott ezek a versek — én azt hiszem, az irodalomtörténeti közhiedelemmel ellentétben — nem harsányak. Ezzel a sorral kezdődik: *Végtelen határban csokorba álltak a fáradt, bomlott*

szemű katonák. Semmi olyan bombasztikus nincs benne, ami a közhitben az avantgarde-ot jellemzi...

De ha folytatnám ezt a Kassák kezdeteiről szóló fejtegetést, sosem érnék bevezetőm végére. Csak annyit hadd mondjak el még, hogy Kassák önéletrajza, az *Egy ember élete* a XX. század legjelentősebb életrajzai közé tartozik. Öszintéségében, tudatosságában, és abban, ahogy a mű együtt épül a személyiséggel, nagyon kevesen múlták felül. Hogy Kassák leginkább avantgarde költői korszaka, amit Bécsben töltött a húszas években, amikor a cím nélküli verseket írta és híres hosszú költeményét, *A ló meghal a madarak kirepülnek* címűt, voltaképpen a magyar költészet egyik legnagyobb pillanata volt: ezek a versek olyan fényes telitalálatokkal vannak tele, amelyeknek kevés párja akad a magyar irodalomban. Kassáknak mindig baja volt a magyar irodalom szervezeteivel, folyóirataival, általában az apparátussal; a *Nyugat* annak ellenére, hogy Osvát Ernő közölte és becsülte őt, mindig mint távolállóra, vagy mint kívülállóra tekintett rá, és Kassák sem tudott a Nyugattal megbékélni, mert az volt a véleménye róla, hogy tulajdonképpen Baudelaire, Verlaine, Rimbaud pillanatához kapcsolódott, ő pedig a jelenhez akart csatlakozni. De baja volt a szociáldemokrata sajtóval is, késhegyre menő harcokat vívott már pályafutása elején is a szociáldemokrata korifeusokkal. A mai irodalomtörténetírás már elismeri ugyan Kassák jelentőségét és nagyságát, de bizonyos különbségtételekkel próbálja eltenni az irodalom fő vonalából.

Itt, elsősorban az avantgarde-ról van szó, melyhez — monóják némi leegyszerűsítéssel foglalva össze ezeket a véleményeket — a nagy szocialista költők, akik között elsőként Majakovszkijt, Aragont, Eluard-t szokták — joggal — felsorolni, tulajdonképpen azért csatlakoztak volna, mert meg akarták haladni az avantgarde-ot, mert annál többet akartak csinálni. Ezt én szellemi bukásnak érzem. Nehéz ugyanis elképzelni, hogy egy író azért áldozzon az életéből rengeteg energiát és időt, hogy valaminek a feleslegességét bebizonyítsa. Kassák élete végéig megmaradt avantgarde költőnek. Ezt én ma már másként értelmezem, mint amikor megismerkedtem vele, annak ürügyén, hogy róla írtam szakdolgozatot. Azt hiszem avantgarde-nak lenni, ahogy a Kassák versei is bizonyítják, nem az újszerűségnek, a látványosságoknak mindenki számára nyilvánvaló és evidens keresése, hanem az idővel együtt fejlődésnek, együttélésnek a képessége. Az a képesség, hogy a változó világban mindig otthon legyen. Itt áll ez a különös ember a magyar irodalomban; lehet szeretni, lehet nem szeretni; lehet elismerni kivételes nagyságát, lehet mögéje utasítani azokat, akiket az irodalomtörténészek, hogy úgy mondjam a fülüknél fogva elerángattak; egyet nem lehet: kikerülni.

Vidor Miklós: Nincs reménytelenebb dolog, mint szavakkal megidézni egy embert. Már külsejét is céltalannak tartom ezzel a nem adekvát módszerrel megközelíteni; ezért inkább valami más formában próbálnék emlékeztetni Kassák Lajosra. Nekem a legnagyobb élményem volt a magyar írók közül, akiket megismerni szerencsém lehetett. Hozzá kell tennem, és ez nemcsak énram, hanem egész nemzedékemre is vonatkozik, hogy megérkezésünk a magyar irodalomnak egy igen hirtelen kipusztult nemzedéke utánra esik, tehát lemaradtunk a találkozásról Babits-csal, Kosztolányival, Karinthyval, a *Nyugat* nagyjaival. A *Nyugat* vezetői közül egyedül Schöpfung Aladárval volt kapcsolatunk. Kassákkal a felszabadulás után ismerkedtem meg. Érdekes és emlékezetes maradt számomra ez a találkozás az alkalom miatt is, és mert először a Bulcsu utcai lakásában kerestem meg, az ő invitációjára. Ez abban a tápáskodó időben, 46 elején volt. Valamiféle *Fiatal Magyarország*-szerű összefogás készült akkor: a felszabadult új Magyarország új művészeti kérdéseiről akartunk egy nagyobb nyilvános beszélgetést csinálni. Az akkori húsz év körüli költők és írók nevében rám jutott a szerep, hogy megpróbáljam előterjeszteni, a mi nemzedékünknek — amelyet később summásan lerövidítve az *Új Hold* nemzedékeként könyvelték el — mi a programja, mit szeretnénk, ami részünkről az új törekvés, és ennek megteremtéséhez mire volna szükségünk. Kassák lett volna az, aki válaszol az idősebb és akkoriban már a vezetést átvett nemzedék részéről. De mielőtt nyilvánosság elé lépünk, meg akart ismerni, el akart velem beszélgetni. Ezért kerestem fel. Meglepetéssel tapasztaltam rögtön az első mondataim után élénk ellenzését. Egyszerűen kevesellte, amit akartunk, kevesellte, amit kívánunk. Rö-

viden: a Nyugat és Babits világát folytató nemzedéket látott bennünk, s ezt különösen ebben a sajátos történelmi helyzetben rendkívül kevésnek tartotta. Kevésnek tartotta a nemzedék bátorságát, igényeit és programját is. Ezzel kezdődött a vele való ismeretségem, mondhatnám oppozícióból.

Különböznék aztán ez az anekdota meg történt. Harminc év távlatából meg kell mondanom, és ez is jellemzi, hogy ami a nyilvánosság előtt történt, arra már sokkal lazábban emlékszem, mint Kassákkal történt első találkozásomra. Éreztem, hogy egy kemény ember, egy nagyon az életből jött ember áll szemben az én inkább az irodalom felől közelítő világommal. Számomra valóban új volt ez az eleven valóságból kilépő alak, a mi valóban a Nyugat kultúráján nevelkedett és minden bizonnyal egy kicsit könyvszagú induló nemzedékünkhöz képest. A szélesebb ablaktárás, tágasabb szemnyitás szükségességére, eikerülhetetlenségére hívta fel a figyelmünket. Az előbb Sík Csaba elmondta, hogy Kassák pályája elején váratlan gyorsasággal csapott át az illedelmesnek ismert irodalmi formákból a saját hangjára. Valószínű ebből fakadt aztán a sajátos felfogása, amellyel a művészetet teremtő művésztől elvárta, hogy ne azokat a nyomokat folytassa, ahol az előtte járók kihulltak a sorból. Vágjon le a fő vonalról, keresse meg a saját csapását, ez a csapás pedig lehetőleg a valóság világa és ne az irodalmi hagyomány felé vezessen. Hitt abban, hogy az igazi művész formateremtő és nem formaátvevő. Költészetről esvén szó, ő a formán olyasféle belső formát értett, amely szükségszerűen önmagát teremti meg a mindenkor közlendő igényei szerint. Úgy vélte, ha azok a mondandók, melyek egy költőben megjelennek, a túlidomított nyugat-európai formákban jelenkeznek, eleve kétes lesz az eredetiségük.

Sok mulatságos anekdota kering arról, hogy eleve gyanakvással fogadta a kései formákban, pláne rímekben megszólaló költészetet. Lehet, hogy fiatalkori elfogultságában, mikor frontálisan rohamozta meg az egész országban, az egész magyar költészetben uralkodóvá vált túlcsiszolt formákat, az ellenérzése valóban nyersebben jelentkezett. A mi időnkben már sokkal leszűrődöttebb, tapasztaltabb, élményszerűbb módon és sokkal egyenesebb átadásban hangzott el.

Egy másik vele való találkozásom aztán folyamatossá tette a kapcsolatunkat. A Művészeti Tanácsban történt, amely a felszabadulás után létesült és a magyar művészetnek a kulturális kormányzat által életre hívott autonóm, jóllehet tanácsadó, javaslattevő és minősítő szerve volt. Tagjai a kor legkifűnőbb művészei voltak. Kassák nemcsak az irodalmi szaktanácsnak volt az elnöke, hanem a Tanács alelnöke is, és mint képzőművész, méghozzá nem akármilyen képességű képzőművész, ezen a téren is hallatta szavát. Itt is abban a szellemben és irányban dolgozott, amelyet az előbb az irodalomra, még szűkebben a költészetre vonatkozólag próbáltam pár szóval ismertetni. A Művészeti Tanács folyóiratának, az *Alkotás*nak volt, illetve lett volna a főfeladata, hogy fóruma legyen elveinek és annak a művészi irányzatnak, amelynek jelszava: „A művészet egy és oszthatatlan”, és amely arra törekedett, hogy „végre valahára váljunk Európává a nagy ugarból”. Sajnos a folyóirat még addig sem élhetett, mint a Művészeti Tanács. Bizonyos akadémizmus útját vágta, úgyhogy nem egészen másfél évfolyam jelenhetett meg, de ez az összesen nyolc szám — kéthavi folyóirat volt —, ékebben beszél ezekről a törekvésekről, mintsem én itt gyarló szavaimmal elmondhatám. Jelleget Kassák adta meg mint alkotó szerkesztő, alkotó művészpólitikus, nemesen forradalmár művész. Minden új törekvésnek utat nyitó, a meddő hagyományörzőket szüntelenül ostromló, és a fiatalokat is megsegényítő hevülettel teli művészként jelent meg előttem, feledhetetlenül és emlékezetesen. Ha néha túl is lőtt talán a célon, abból a megfontolásból tette, hogy ha egy sebes sodrású folyót úgy akarok átúszni, hogy a túlpartra nagyjából a kiindulási pontommal egyvonalban érjek, akkor legalább negyvenöt fokos szögben, sodrás ellenében kell haladnom, mert különben visszavisz az ár.

Dévényi Iván: Sík Csaba szakdolgozatát készítette Kassákról és ennek kapcsán ment el hozzá. Megkérném arra, mondja el, hogy amikor nem éppen a legkedvezőbb atmoszférájú időszakban, amikor sok előítélet állott fönn Kassákkal szemben, egy fiatal egyetemi hallgató jelentkezett nála, hogyan jött létre ez a kapcsolat, amely végül olyan barátsággá mélyült, amely egészen Kassák haláláig tartott.

Sík Csaba: Szívesen elmondom, noha ez a történet nem vet rám jó fényt. A bölcsészszakon ekkor még az oktatási folyamatban Kassák nemigen került szóba. Engem nagyon izgatott. Visszagondolva e dologra, olyanformán voltam én a Kassákkal, ahogy a Weöres Sándor írja valamely könyvében; verset nemcsak azon a nyelven kell olvasni, amelyet ismer az ember, hanem olyan nyelveken is, amelyekből egy kukkot sem ért. Mivel az a vers akkor is elárul magából valamit, pusztán a hangzásával, a tipográfiai formájával, egyebekkel. Körülbelül úgy érthettem én akkor a Kassákat, mint ha most török verset olvasnék. És kicsit félve mentem el hozzá, mert nagy harcai idejéből mindenféle legendák éltek grombaságáról, sőt könyörtelenségéről. Én magáról a modern művészetről és irodalomról vajmi keveset tudtam. A mai fiatalok talán el sem tudják képzelni, milyen nehéz volt akkor Pesten könyvhöz jutni. Soha nem felejttem el, hogy mikor egyszer az Akadémiai vagy az Országgyűlési Könyvtárban Weöres Sándor verseit kerestem, egy apró ember minden áron le akart beszéni arról, hogy Weöres Sándort olvassak, helyette inkább Kuczkát vagy Kónyát, javasolta. Később tudtam meg, hogy ez az illető Weöres Sanyi volt. Ismertem Apollinaire-t. Pontosabban azt a kis kötetet olvastam, amit Radnóti és Vas István fordított. Ismertem a Maurice Nadeau *Histoire du surrealisme* című könyvét. Rendkívül fogatékosan értettem franciául, bizony meglehetősen gyengén értettem. Ráadásul ez a szókincs teljesen ismeretlen volt számomra. Ugyanakkor nagyon élt bennem az elhatározás, hogy a Kassákról fogok szakdolgozatot írni. Elmentem hát hozzá. Most utólag csodálattal és meghatott szeretettel gondolok vissza türelmére. Arra, hogy nem dobott ki, mikor számára nyilvánvaló volt, ami számomra csak akkor lett nyilvánvaló: hogy milyen keveset tudok. Könyveket adott, elmagyarázott dolgokat, amikről én nem tudtam. Gondolják el; negyedéves bölcsészhallgató koromban még soha nem hallottam Picasso nevét. Egyszer, amikor ösztöndíjat kaptam — ez már 55-ben volt — láttam a Központi Antikvárium kirakatában Kállai Ernőnek az előttem teljesen ismeretlen Picasso címet viselő könyvét. Egy furcsa, zavaros figura volt rajta; ezt teljesen komikusan fogtam fel. Megvettem a könyvet negyven forintért, ez elég sok volt. Nagyokat röhögtem rajta; hanem aztán egyre rosszabb lelkiismerettel röhögtem. Addig röhögtem, míg végül kezdett tetszeni, kezdett izgatni, és rájöttem arra, hogy kettőnk közül semmiképpen nem én vagyok az, akinek joga van a másikon röhögni. Kassák másfél éven át hetenkint rendszeresen tartott nekem szeminárium jellegű órákat, és én azokon az órákon tanultam meg azt, amit a körülmények folytán könyvekből és az egyetemen nem volt módomban megtanulni. Pedig kitűnő professzorom volt az egyetemen. Bóka László született tanár volt; olyan emberrel, aki még nála is inkább pedagógusnak született, csak eggyel találkoztam, Kassákkal.

Dévényi Iván: Vidor Miklós említette, hogy ő a felszabadulás után Kassákat abban a Bulcsu utcai otthonában kereste fel, ahol a két világháború között élt, bár 1930 körül a Sziget utcában is lakott. Én csak azt mondanám el röviden, hogyan ismerkedtem meg Kassákkal Békásmegyeren az ötvenes évek legelején. Egy idős festő ismerősöm, Bor Pál vitt el hozzá. Teljes visszavonultságban, elég kedvetlenül élt, galambokat tenyésztett, anyagilag is szűkösen volt, matematika tanárnő felesége jövedelméből éltek. Megszégyenítően csekély állami kegydíjat kapott, körülbelül egy portás nyugdíjának megfelelőt. Megkérdeztem tőle, mi a véleménye a Csüllög folyóiratról, amelyen a szerkesztő bizottsági tagok között az ő neve is szerepelt. Uram, ez nem az én folyóiratom — mondta morózusan. Evvel le is volt zárva a téma. Amikor elbúcsúztam, a Kassák házaspár egyik ismerőse elmondta: azért van most különösen kedvetlen hangulatban, mert egy-két nappal korábban egy fiatal irodalomtörténész kereste fel — utóbb sportújságíró lett — és valamilyen önkritikára akarta rávenni, alighanem egy interjú keretében, de Kassák nem állt kötélnék, nem érezte szükségét, hogy önkritikát gyakoroljon, és ezt világosan meg is mondta az illetőnek.

Sík Csaba: Elmondom lektori pályafutásom egyik legkínosabb élményét. Egy ismert író egyik regényét szerkesztettem: egy nemzedék történetét akarta elmondani egy festő történetén keresztül. Vállalkozása már csak azért is képtelen volt, mert sejtelve sem volt a képzőművészetéről. Viszont meg volt győződve róla, hogy egy művészregényben kell valami ellenfél is. Nos, hőse mint ifjú festő műtermében folyton Picasso angyalával hadakozott. Erről lebeszéltem. Nehéz

elképzelné — mondtam neki — a negyvenes években olyan ostoba festőt, aki a Picassót nevetséges giccsgyárosnak tartaná. — Jól van, felelt, akkor ajánljak neki Picasso helyett egy másik nevet. Tapintatosan elmeséltem a történetet Kassáknak. Csak nézett rám, mintha kérdezné, hogy most mit csináljon: dühöngjön? legyintsen? „Ez van, uram!” — mondta végül. Aztán elővette táskájából *Karácsonyiék* című regényét és azt kérdezte: nem kellene ezt kiadni? Nagyon régen olvastam — válaszoltam —, újra el kell olvasnom. Megállapodtunk abban, hogy a hét végén kimegyek hozzá, addig elolvasom a regényt. Na? — kérdezte, ahogy beléptem. — Ez nem jó — mondtam neki. Ez egy harmincas évekbeli tanregény. Ezen gondolkodott egy darabig, aztán azt mondta: „Hát nem érünk el vele mást, mint a Picasso”.

A regény valójában nem jó. De én azt a legendát, hogy Kassák nem ismerte önmagát, hogy elfogult volt önmaga iránt, nem tudom tapasztalatból alátámasztani. Éppen az ellenkezőjét tapasztaltam. Minden verseskötetét rendkívüli gondnal, fegyelemmel, áttekintéssel építette föl. Amikor *A tölgyfa levelei* (1964) előtt egy elég vastag kötetet, a *Vagyonom és fegyvertáram* címűt szerkesztettük (1963-ban jelent meg), abban volt egy vers, amit egy kicsit furcsálkodva olvastam. Arról szólt, hogy a költő bement egy kávéházba; ott egy vurlicer előtt fiatalok ültek és hallgatták a gépből harsogó bárgyú zenét. Mondom: hagyjuk ezt ki a kötetből. — Miért hagyjuk ki? — Annyian mondják ezt, ne mondja Kassák is. — Öt perc múlva szó nélkül kivette.

Közben volt egy időszak, amikor felsőbb intézkedésre nem én szerkesztettem a könyveit, hanem a kollegám. Akkor szerkesztették a *Kutyaregényt*. Főszereplője egy puli, és ez a puli séta közben szerelmi viszonyba lépett egy másfajta ebbel, ha jól emlékszem, egy farkaskutyával. Kollegám azt mondta neki: ez így nem lesz jó, ez fajvédelem. Kassák rettenetes dühbe jött, kis híján ráborította az asztalt. Akkor láttam igazán kikelve önmagából. Mikor kijött a szobából, az mondta: látja, azt is meg kellett élnem, hogy náciizmussal vádoljanak.

Dévényi Iván: Gyakran olvashatni manapság is, hogy a magyar avantgarde voltaképpen egy személyes avantgarde volt. Vidor Miklós, mi erről a véleményed? Valóban gyökértelen, élettelen, erőtlén mozgalom volt, és valóban egyetlen ember alkotta a magyar avantgarde-ot?

Vidor Miklós: Mondogatják, hogy Kassák mindig egyedül akart legény lenni a csárdában. Lapjai eleinte, induláskor jelentős embereket csoportosítottak maguk köré, hanem aztán hamarosan kiváltak mellőle hol csak egyesek, hol csoportban, mert Kassák mellett állítólag nem lehetett érvényesülni. A régmúlt időről nem beszélhetek; mielőtt ide leültünk, meg is állapodtunk abban, hogy csak olyasmivel foglalkozunk, amit személyesen megéltünk, tehát amiről személyesen tanúskodhatunk. Ami az egy személyes avantgarde-ot illeti: nem hinném, hogy az igazi egyéniség képes lenne önmagát egy nála átütőbb, vagy erősebb egyéniség hatásába, egy tőle idegen formába belenyomorítani. Kassák valóban egyedi jelenség volt, és mint Sík Csaba mondta, a magyar költészetnek egy rendkívüli alkalmát és rendkívüli pillanatát testesítette meg. De nem hiszem, hogy valamilyen személyes zsarnoksággal űzött volna el maga mellől embereket. Az a Kassák, akit én megismertem, kétségkívül a legbátrabb ember volt, akivel az irodalomban találkoztam, mindig kiállt a véleménye mellett, és megnyerhetetlen csatákban is kitartott egészen addig, amíg ésszerűbb érvekkel meg nem győzték; de sosem tapasztaltam nála olyasfajta elfogultságot, hogy ő valakit vagy valakit elvele úgy „átkozott” volna ki, mint „menthetetleneket”, és hogy mások jószándékáról, képességeiről vagy netán igazáról meg ne lehetett volna győzni. Vele mindig le lehetett ülni, be lehetett jelenteni az ellenvéleményt; annál a Kassáknál, akit én hatvanéves kora körül megismertem, s aztán haláláig sosem tapasztaltam, hogy amit kijelentett, azt eleve változtathatatlanak tartotta volna. Az avantgarde-hoz valóban mindvégig egymaga maradt hű; de hatása az egész utána jövő magyar irodalmon rajta van: a fiatal József Attilán, a fiatal Illyésen éppen úgy mint Vas Istvánon, Zelk Zoltánon. Valóban megkerülhetetlen volt. Én mindenesetre tőle hallottam először és rendkívüli nyomatékka azt, hogy ne tévesszük össze a mindenkori korszerűt a divattal, s hogy a modernség okolható meg mindenestül a körülöttünk kialakult világgal. Hatását még akkor is döntőnek tartom, ha nincsenek és nem is lehetnek Kassák-követők, mert egy ilyen nagy egyéniséget nem lehet követni anélkül, hogy követője epigonná ne

válják. Talán ezért is nem alakult ki Kassák-iskola, de nem rovására, hanem becsületére mondom!, hogy senkit sem idegenített el önnön művészi természetétől és senki! sem kényszerített valamiféle „iskolába”. De már pusztán jelenléte lehetetlenne tette, hogy fellépése után úgy lehessen verset írni, mint ha ő soha nem járt volna irodalmunkban.

Dévényi Iván: Sík Csaba említette, hogy ő Kassák egész életművét — kezdeti kísérleteit — az avantgarde irodalom és képzőművészet körébe utalja. Megkérdezném, így látja-e Kassáknak a harmincas évekbeli némely klasszicizáló műveit is, vagy még inkább a második világháború utáni években keletkezett természetelvű festményeit, hiszen tudjuk, hogy tájképeket, csendéleteket, madaras kompozíciókat is készített. Nem arra gondolok, hogy csak az lehet avantgarde, ami absztrakt; de van, aki úgy véli, hogy a bécsi korszakhoz képest ez bizonyos visszalépést jelent.

Sík Csaba: Egyre jobban hajlok arra, hogy az avantgarde fogalmát a tízes és húszas évek művészetével azonosítsam. Az az érzésem, hogy a kubizmus, a kubista forradalom, az orosz-szovjet konstruktivizmus lezajlása után az európai művészetben nem lehet avantgarde-ról beszélni. Talán az ötvenes évek amerikai művészete hasonlítható hozzá. De sem a szürrealizmust nem tudom annak tekinteni, sem az olyasmit, hogy amikor például Londonban voltam, feleségem rendkívül udvariasan megszólította a panoptikumban a viasz őrt, hogy merre kell menni sehogy sem értette, hogy ez az élethű figura nem hajlandó ékes angolsággal válaszolni neki. Így jártam Hollandiában a Stedelijk Múzeumban is: már-már leültem egy székre, amikor észrevettem, hogy festve van. Ez számomra ma avantgarde-nak, és azt hiszem, pontosan erre áll, amit Vidor Miklós idézett Kassákról, hogy a divatos még nem az avantgarde. Azután: egyrészt úgy érzem, minden író a csúcsai alapján kell megítélni, mert legteljesebb egyénisége a csúcsaiban manifesztálódik. Mármint egy életmű rendkívül komplex valami: hogy egy profán példát mondjak: Don Juannak is voltak olyan pillanatai, amikor csak üldögélt a kerti padon. Picasso modernségét nem lehet kétségbe vonni azzal, hogy volt a húszas években egy klasszicista korszaka, volt, hogy élete vége felé Rembrandt aranysisakos önarcképéről, illetve harcosáról készített variációkat. Az, hogy Kassák a konstruktivista indulástól kicsit elszakadva közelebb lépett a magyar festői hagyományhoz, inkább a kivételességét bizonyítja. Ellenfelei azzal próbálják elintézni a festészetét, hogy egyszerűen epigonizmus, Liszickij és mások után érezve. Én ellenkezőleg látom. Szerintem festői jelentőségét éppen az adja meg, hogy a magyar festői hagyomány szellemében a színekből mindig érzelmi jelentést vont le, olyan felhangot, amilyen felhangja a szónak van a versben.

Lejegyezte: MORVAY LÁSZLÓ

RÓNAY LÁSZLÓ

KASSÁK MÉRCÉJE*

Több ízben is elmondja Kassák Lajos azt a jelenetet, amikor reménytelenül, visszautasítva álldogáltak József Attilával a *Népszava* szerkesztőségének folyosóján. „...álltunk egymás mellett — írja — némán, megint azt kell mondanom, olyan emberek voltunk, akiket nem lehet édes-szép szavakkal kiközköztetni a maguk tragikus életvonalából.” Ez a tragikus árny és kristály-keményység vonul végig Kassák egész pályáján. Széthulló, elemeire forgácsoló világkép összeállításának módjait kereste-kutatta anélkül, hogy hűtlen lett volna a művészet ragyogásához, anélkül, hogy elutasította volna magától azt a delejes vonzást, amelyet a szépség és harmónia sajátosan értelmezett eszménye gyakorolt rá. Kassák Lajos, aki az avantgarde-nak kétségtelenül előharcosa volt, nem felrobbantani akarta a régi művészeteket, mint a maguk módján a futuristák,

* A Csavargók, alkotók című kötet (Magvető, 1976) margójára.

hanem humanizálni szeretne volna. „Hittem szerint — mondja a *Sötét eget alatt* című írásában — minden korban és minden körülmények között szükség van művészetre, mint a szellem legtökéletesebb kifejezési formájára. Harcolni is igazán csak az tudhat, aki megbecsüli az emberi alkotás értékeit, melyekben bennefoglaltatnak értelmes gondolataink, jóra való érzéseink és a magasabb rendű élethez való jogunk a világban.”

De mit is jelent Kassák számára maga a művészet? Annál is izgalmasabb e kérdésre válaszolnunk, mert még napjainkban is tanúi lehetünk a valóságtól elszakadt teoretizálásnak, amely az avantgarde némelyik irányzatát jellemezte. Az izmusok esztétikai alapvetései nem egyszer nyomatékosan hangsúlyozzák, hogy a valóság csak a dolgok látszatát vetíti elénk, maga a művészi alkotás, ennek benső törvényei azonban független létezők. Kassák velük szemben mindig a történelmi határvonalak adta lehetőségek között gondolkodott, a világot mint reális adottságot szemlélte. „Magam részéről vallom a determináció törvényét — mondja ezzel kapcsolatban —, és véges eszemmel el sem tudom képzelni, hogy kiléphetnék a történelmi folyamatból, amelynek egyazon pillanatban befejeződése és kezdete vagyok. S én ezt nem fatalizmusnak, hanem racionalizmusnak nevezem. Tudomásul veszem a világot, mint adottságot, és számolok vele. Hogy számolok vele, az embervoltomat jelenti: gondolkodom. Gondolkodom, de nem magáért a gondolkodás tényéért, hanem mindig a folytonosság irányában, s a lehetőségekhez képest reális életem érdekében.”

Megmaradni a valóság közegeiben, élni a valóság adta anyaggal: ez a kassáki művészetszemlélet alapja. És ez egyben azt jelentette számára, hogy pályájának legkezdetétől nem elégtették ki a költészet és általában a művészet hagyományos formái és alakzatai. „A fájdalmat zengő meditációk nem elégtettek ki” — mondja erről; helyette új, eddig nagyjából érintetlen területek fel tájékozódott. Így hatolt be lírájába a munka és az emberi közösség életjelenségeinek ábrázolási készsége. A szavak, melyekkel oly bővelletes varázslatokra voltak képesek kortársai, vagy amelyeket oly gyűjtő alakzatokba tudott rendezni Ady, számára a realitásnak ugyanolyan egységei voltak, mint a vas és a kő: ugyanúgy le kellett győznie őket, s meg kellett találnia elrendezésüknek azt a ritmusát, mely leginkább megfelelt belső igényeinek. Ez a sajátos, anyagi belső ritmus lett alapja a szabad versnek, a kassákinak legalábbis, s ez vezette ahhoz a felismeréshez, hogy az életet magát is új módon kell kifejeznie a korszerű művészetnek. „Ha túlverekedtünk magunkat a tegnapi konvencióin — írja Déry Tibor verseskötönyve alkalmából a *Századunkban*, 1928-ban —, semmi szükségünk a tegnap tarkabarka külsőségeire. Aki eredményesen küzdötté végig a művészet háborús és forradalmas idejét, vagy annak jelentőségét megértette, az úgy témában, mint formában tudatosította magában a mai életet...”

A „holt anyag tisztelte” ébresztette fel annak idején a még gyermekfejjel lakatosinasnak állott Kassákban az alkotás vágyát. S az anyagnak ez az áhítatos tisztelete elkísérte élete végéig. Ez segítette át nehéz időszakain is. Az anyag szépségének és szeszélyes alakváltozásainak szemlélete mozdította meg belső világát, alakította meditatív készségét. Jellemző ebben a vonatkozásban az a néhány mondat, melyet Gadányi Jenő, a nagy festőművész írt kettejük kapcsolatáról: „Sokszor ültünk együtt, néztük a víz játékos, szeszélyes mozgását és hallgattunk. Művészember erdőben és vízparton nem beszél. Némelykor kivett zsebéből egy verset vagy novellát, odaadta, hogy olvassam fel. Elolvastam és tovább néztük a vizet. Hallgatagságunkat gondolataink kapcsolták össze.” Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy az anyagvilágban szemlélődő ember nem vallhatja a kollektív művészideál eszményét. A magányosan üldögélő és a lét törvényszerűségeit kutató Kassákban ott vibrál az emberiség egész történelme, Giottó képeinek „formaharmóniái”-tól Claudelig és Tolsztojig, akiben ő is a világirodalom órlását ismerte föl, mert a teljes életet adta, s mert muzsikjai ugyanolyan problémákkal vívódtak, mint minden kor minden embere. Ez a kollektív ideált valló művésztipus azonban nem elégedett meg a tolsztoji teljességgel sem. Az életanyagnak új megjelenítési és kifejezhetőségi formáit kereste. Úgy vélte, hogy a művésznak az alkotás folyamatában egy centrumot kell találnia, s a témát, az élményt szinte bele kell „löknie” e képzeletbeli központba.

Ez azonban már magának a művészi alkotásnak, az ihletnek a folyamata. A kassáki esztétikának egyik legfontosabb és legjellegzetesebb pillére, amit erről mond.

„Az igazi költő (és semmilyen alkotó szellem) nem másolhatja a valóságot. Az érzelmek gazdagsága, a fantázia kombinatív ereje jellemzi a művészt. A valóság elemeit mintegy anyagi tartalomként ötvözi műveibe. A valóság elemeinek körülbelül olyan szerep jut a műben, mint az építész alkotásaiban a téglának.” És a helyesen, pontosan felépített műalkotás megzendíti azt a csodálatos hanghatást, melyet például a fiatal Bartalis János lírájából vélt kihallani (*Három találkozás*).

Mi maga a mű? Hogyan foghatjuk fel jelentését? Mi a művész célja a valóság művészi megjelenítésével? Kassák mércéjének nyomozója szüntelenül szembe találja magát ezekkel a kérdésekkel. Ő maga Matisse-t idézi, aki így fogalmazta meg az új művészet leglényegesebb problémáját: „Hogy egy kép igazi jelentőségét felfoghassuk, el kell felejtünk, mit ábrázol”. Ez volt az egyik sokat vitatott és gúnyolt jelszó; ezzel kezdődött meg a század művészi forradalma, melynek során — Reverdy szavaival — az apák megtagadták fiaikat és a fiúk megtagadták apjukat. A mű mondja Kassák, fölébe emelkedik az élethez, meg is haladja azt a maga módján, mert nem a látszatok kifejezésére törekszik, mint a hagyományos művészet, hanem a lényegre összpontosítja figyelmét. Mindez természetesen merőben új alkotómódszert kíván. Aki az alkotásnak ezt az útját járja, szükségszerűen botlik, hibázik. Kétségtelen — és ezzel ő is tisztában volt —, hogy minden művészi forrongás idején előbb lehet kivenni azokat a jelenségeket, melyek a múlt megtagadására irányulnak, semmint a jövő útjait.

Kassák azonban sosem mondott le a jövőről. Voltak életének reménytelenebb szakaszai, akadtak hosszú időszakok, amikor idegenbe kényszerült, majd kiszorult az irodalmi és művészeti életből. Ilyenkor a költő „megelőzte” a gondolkodót, s így foglalta versbe kiábrándult érzéseit:

*Azi hittem jó szóval gyengéd simítással
meg tudom váltani a világot...
Látomásaim szövevényei közt
az apokalipszis lovait hajszoltam
keresztben átúsztam az idő folyását
elvesztem a térben —*

s másutt arról panaszkodik: „Életem / a kezdet és a vég / összegubancolódott szála / Nem találok a kivezető utat / nem szökhetem meg magamból”. De gondolkodói és eszmei nagyságát épp az jellemzi, hogy válságai között is tudott hinni a jövőben. Bizton tudta, hogy az egymásnak feszülő, sokszor kiüttlannak látszó izmusokból a jövő forrja ki magát. „Ezek az új erőfeszítések — írja az *Önarckép* — *hátterrel*-ben — bármennyire ellentétesnek látszanak, mégis összefüggnek egymással, együtt mutatják fel a jövő alakulóban lévő arculatát. Pontosan tudjuk, hogy nem jó az, ami volt, de nem tudjuk pontosan, milyen körülmények között valósulnak meg a jövőre vonatkozó elképzeléseink.”

Épp e bizonytalansági tényező magyarázza, Kassák rendkívül fontosnak érezte, hogy szembenézzen az alkotás folyamatával, hogy megpróbálja őszinte ön-elemzések és műelemzések sorában tetten érni és kimutatni azokat az erővonalakat, melyek a művet szülik, s amelyek kibontakoztatják a jövőendő bizonytalan arculatát. „... az alkotó tevékenység folyamatában egyszerre két erőkomponens lép működésbe — írja már idézett vallomásában —, első látszatra egymás ellen feszülve, de végeredményben egymást kiegészítő. Egyik az intuitív, alkotó én, másik az éber kritikai én. Az egyik kötetlenül világgá akar szaladni, a másik szigorúan őrködik felette, hogy el ne tévedjen a járható és célba vezető útról.” Ezt a gondolatot még kiegészíti a jellegzetesen kassáki vallomással, mely annyira jellemzi kristálykemény erkölcsi következetességét: „A járható és célba vezető utat úgy értem, hogy az alkotó szellem semmilyen körülményektől és semmilyen idegen érdektől ne hagyja magát olyan utakra csábítani, amelyek elteríthetik műve tökéletesítésétől. Ezt nevezem az írói hivatás etikájának.”

Ennek a morális következetességnek szerves kiegészítése az a törekvése, hogy függetlenül a népszerűsétől, nem törődve a közönség és a kritika reakcióival, kevés figyelmet szentelve a lényegtelen külsőségeknek a leírás folyamatában, mindig az emberi lényeket fejezze ki. „A parasztot nem a régóta féltetett bőgatyva, lógó bajusz, feje búbjára tolt kalap, a munkást nem a kék overall,

megpatkolt sarkú cipő, hanem az élet dolgairól formált gondolatai, szokásai, mozgása, különböző eseményekre való külső-belső reagálása jellemzi... Gondoljunk többek között Dosztojevszkijre, aki alig rajzolt miliőt alakjai köré, hercegei nem üvegházi virágok, szerzetesei nem rongyokba öltöztetett figurák, mégis önmagukat adják, lényüket egy életen át megőrizték emlékezetünkben. Vagy gondoljunk Reymont nagy regényére, minden külső sallang nélkül is menyire parasztok az ő parasztjai! Vagy gondoljunk a modern Camus-re, Hemingway-re, alig szólnak az emberek külsőségeiről, és mégis élnek azok intenzíven, hatóerővel telítetten".

A művésznak az alkotás folyamatában, a mű megtervezése közben, a lényegre kell függesztenie szemét, s a megszületett műnek ezt kell tükröznie, szemben a konvenciókkal és kötöttségekkel. Az izmusok kivétel nélkül a lázadás igézetében fogantak. Az első világháború elsöpörte a vélt idillt, s helyébe eruptív szenvedélyeket, nyugtalan, lázadó, fojtott világérzést hozott. Csavargók népesítették be az országutakat, akik pontosan ismert cél nélkül bolyongtak Európa országútjain, s kerestek valamit, amiről nem tudták pontosan, hol, de azt igen, hogy létezik. Ezek a nyugtalanul, szenvedélyesen kutató, kereső művészek — megrendítő és hiteles képet rajzol rólunk is, csavargó-magáról is Kassák az *Egy ember életében* — mintha Petőfinek múlt századi önvallomását választották volna életük mottójául:

*Fázunk és éhezünk
S átlóve oldalunk,
Részünk minden nyomor...
De szabadok vagyunk!*

„...úgy érzem — írja Kassák —, hogy igazuk van azoknak a kívülállóknak, ezeknek a mindenki által megvetetteknek, ezeknek az embervadoknak, akiknek se Istenük, se hazájuk, s míg egymást átölve vándorolnak hegyeken és völgyeken át, ha éppen úgy tetszik nekik, rálépnek akár a felhőkre is, s álmukban így utaznak tovább az égi tutajokon.”

Ezek a megpróbáló és mégis megerősítő évek kovácsolták ki Kassák művészideálját. Viszonyítási pontjai azok az írók lettek, akiket hozzá hasonlóan megsanyargatott az élet, Gorkij, Jack London, Sherwood Anderson, Knut Hamsum és Panait Istrai, akiknek útjai „a magasságok felé vezettek”. Igaz, nagyon ponosan és finoman érezte különbségeiket is. Gorkij mögött a „kiegyensúlyozott orosz szellem” nyugodt fenségét, London mögött rombolásra és teremtésre hevült energiákat, s Panait Istrai mögött a végső kietlenséget, a romlásra való predesztináltságot. Az vonzotta, ami mindnyájukban közös: a sors-válalás; az izgatta, hogyan világít bele művük azokba a rejtett életzugokba, „hol eddig talán láncra kötöttek szunnyadtak a démonok”. „A nyomorúságos élet tragikus átérzése” vonzotta Petőfihez, s eleinte legalábbis a polgári kényelmesség és óvatosság taszította el például Babbitstól.

Önmaga életének és sorsának igazolását kereste kortársainak műveiben. Ahol hasonló hangra és törekvésre talált, ott tudott szeretni és megérteni, mint a gyermek; ahol valami taszítót, számára idegent sejtett, ott féktelen szenvedéllyel és ugyanakkor tiszteletre méltó bátorsággal küzdött vélt igazáért. Az „Örző” gesztusa élt benne, ez lobogott sokszor önpusztító lángként írásaiban. Nem véletlenül írta Adynak éppen a következő sorait a róla szóló tanulmánya élére:

*Örzők, vigyázzatok a strázsán,
Az Élet él és élni akar,
Nem azért adott annyi szepet,
Hogy átvádoljanak most rajta
Véres s ostoba fenségesek.
Oly szomorú embernek lenni
S szörnyűek az állat-hős igék
S a csillag-szóró éjszakák
Ma sem engedi feledtetni
Az ember szépebe-szött hitét,
S akik még vagytok örzön, árván,
Örzők: vigyázzatok a strázsán.*

Úgy vélte, hogy az Adyval jövő nagy nemzedék megrontotta a kritikai szellemet. „Állapítsuk meg — írja a *Tollban* 1929-ben —, hogy az Adyval jövő generáció magával hozta a kritika megsemmisülését, alattomosan s a szomszédait megvakítón tömjéneztek egymást, s ezzel többet ártottak, mint használtak irodalmunknak.” Mindez azonban nem jelenti azt, hogy ne értékelte volna a nagy nemzedék líráját, művészetét, jelentőségét érdeme szerint. Az a sorozata, mely jórészt a húszas évek második felében született, ugyanúgy az összegezés céljával íródott, mint Németh László nemzedék-toborzó írásai. Természetes, hogy Kassák e sorozatában elsősorban azoknak a műveit elemzi nagy beleérzéssel és affinitással, akik valami okból közel állottak hozzá. Akadnak nagyszerű megfigyelései például Babits tárgyiaságával kapcsolatban, vagy Gellért lírai újszerűségére vonatkozóan, de igazán az a fontos, amit Füst Milánról mond el. Ahogy rámutat vizionárius lelkiségének és fegyvermező intellektusának harmóniájára, amint pályájának „nüansznyi” eltéréseire figyelmeztet, azzal már a majdani Füst-irodalom alapvetését végzi.

Érdeklődése, együttérzése azonban igazán akkor gyúl fel, amikor a hozzá hasonlóak műveit elemzi, alakját idézi. Megdöbbenő és megrendítő őszinteséggel vall József Attiláról. Pályakezdő verseiről jogos öntudattal mondhatja el: „Szabad versek voltak, anyaggazdagok és szárnyalásra képesek. Kétségtelen, az én nyomomban haladt, de nem mint megszeliődült utánzó, hanem mint rokonlélek, s már-már sejtette, hogy valahonnan a mélyből előtörnek majd saját mondanivalói és saját formaképző igénye is.” Elsők között ismerte fel élete tragédiáját, és azt, hogy e pusztulásra kiválasztott költő útját a társadalom csak gyorsította végzetes csapásaival. Benne ismerte fel azt a költőtípust — és ezt becsülte a legtöbbre —, aki az egyszerű, a munkásember számára is érzékelhető tudta a világ szépségét a maga teljességében. „A munkásságnak mint fejlődő embercsoportnak nem munkásirodalomra, hanem egyszerűen csak irodalomra, jó nemes irodalomra, magas és mély kultúrára van szüksége — írja a *Magartítás* címmel megjelent antológia margójára —. A munkásságnak, aki napról napra fájdalmasan éli sorsát, nemcsak arra van szüksége, hogy a kérges tenyeréről, hajlott hátáról, a vékonyan szelt kenyérről írjanak neki, hanem lárlák föl előtte a világot a maga való gazdagságában, materiális és eszmei értelemben, hogy látva-lássá: érdemes élni, harcolni, mert ez a harc az ő részére is az élet gazdagságának elnyerését eredményezheti.”

Ellenfelei sokszor vetették Kassák szemére, hogy nem érti meg a fiatalokat, túl mereven alkalmazza irodalmi elveit műveikre. Részben cáfolja e vélekedést az a már-már ellágyuló szeretet, ahogy a munkásírók útját egyengette, hírt adva próbálkozásaikról, őszinte szeretettel és jószándékkal nyesegetve hibáikat. Vagy nem az új iránt való fogékonyság, a fiatalabb, tehetséges pályatárs megbecsülése nyilvánul-e meg abban a kis írásban, melyben felszabadult örömmel üdvözölte Juhász Ferenc *A tékozló országát?* Kemény volt és megalkuvás nélküli. De tudott gyöngéd is lenni, mert a teljes életet élte.

Itt élt a huszadik században. Harcok és nézeteltérések között, sokszor keresztútban. Rendíthetetlenül állt őrhelyén, makacsul hirdette a művészet igazságát, a morál megingathatatlanságát. Amint Juhász Ferenc írja rendkívül szép és kifejező *Kassák Lajos dér-koronája* című, verssé forrósodó prózai köszöntőjében: „...több mint hat évtizedes költői és művészi munkássága alatt tántoríthatatlanul hitt művészete igazában, mert nagyon nagy erő ez, aki volt és maradt az új művészet fáradhatatlan zászlóvivője és kőművese, rokona Apollinairenek, Cendrarsnak, Max Jacobnak, összefoglalója és átérzője a század minden új művészi törekvésének, amely őszintébb, nyersebb és pontosabb akart lenni a XIX. századinál, s aki végül is a maga fáradhatatlan kőművesmunkájával megépítette a magyar avantgarde, a lírai forradalom és az emberség széles-alapzatú, östörvény-csonthozatú, modern Bábeltornyt, amely ugyan még nincs betetőzve, de amely fölnyúl a csillagokig.”

Kassák Lajos hét levele

Kassák Lajossal az 50-es és 60-as években számos alkalommal találkoztam Békásmegyeren, Esztergomban, Visegrádon, Leányfalun és főleg Budapesten, Kassákék óbudai otthonában. Egyik tervbe vett munkájában segítőtársa voltam (erről ő a *Magvető Almanach* 1966. évi 3. kötetében szólott, az Egy meg nem született könyvről című írásában); élete utolsó évtizedében gyakran váltottunk egymással levelet. A nagy költő-író-képzőművész-szerkesztő hozzám írott levelei közül hetet — amelynek a mester egyéniségéről, gondolatvilágáról, irodalom- és művészetszemléletéről sokat elárulnak — az alábbiakban rövidítés nélkül közreadok.

1.

Kedves Dévényi Iván,

azért írok kissé megkéseltten, mert azt gondoltam, hogy a Czóbel-kiállítás megnyitására feljön Pestre. A kiállítás szép, sokan voltak a megnyitón, amelyen egybként nem hangzott el semmiféle megnyitó beszéd. Czóbel arra az álláspontra helyezkedett, hogy vagy én nyissam meg, vagy ha ezt nem engedélyezik, akkor maradjanak el a megnyitó szavak. Szokatlan volt a dolog, de én csak helyeselni tudom a szilárdságát.

A katalógus előszavának nagyon örült. Mások is gratuláltak hozzá, — mondván, hogy így kellene írni a művészetről.

Gadányiék említették, hogy a *Könyvbarátban* cikk jelent meg rólam. Én még nem olvastam, s a Maga Füst Milán-cikkét sem, amelyre ugyancsak Gadányiék hívták fel a figyelmemet.

Szívélyes üdvözetlem

Kassák Lajos

Budapest, 1958. IX. 9.

1958. szeptemberében nyílt meg Czóbel Béla Kossuth-díjas festőművész gyűjteményes kiállítása a Nemzeti Szalonban. A katalógus előszavát Czóbel régi barátja, Kassák Lajos írta. Mihályfi Ernő, a Magyar Nemzet főszerkesztője élesen megtámadta lapjában Kassák katalógus-szövegét. — „Gadányiék”: Gadányi Jenő festőművész (1896—1960) és felesége.

2.

Kedves Dévényi Iván,

megkaptam lev.-lapját, köszönöm. Maga mindig küld nekem egy-két jó hírt. Rámfér. Nagyon fejetetejére állítottnak látom a világot, s ez az én részemre nem szívdérítő. Illenék, hogy Tihanyban jól érezzem magam, de itt sem találom a helyem. Elképzelem, mennyire talajtalannak érezheti magát Bálint Bandi ott kint... Ha ír neki, továbbítsa üdvözetemet. Augusztus 1-én megyünk vissza Pestre, várom látogatását. Addig is üdvözl!

Tihany, 1959. júl. 22.

Kassák Lajos

Kassákék 1959. júliusában Baránszky Jób László irodalomtörténész, esztéta otthonában nyaraltak Tihanyban. — „Bálint Bandi”: Bálint Endre festőművész (szül. 1914-ben), aki 1957 és 1962 között Franciaországban élt. Kassák mint festőt, mint író és mint embert egyaránt sokra becsülte.

3.

Kedves Dévényi Iván,

bocsássa meg, hogy késéssel válaszolok levelére. Annyi nyavalya lepett meg, hogy csak most jutok hozzá a levélíráshoz... Örülök annak, hogy a *Jelenkor* számára cikket ír a — Vasarelyvel közös — párizsi albumról.

Közben a film elkészült. A rendezés nem úgy sikerült, ahogyan én elképzeltem, de az a vélemény, hogy még így is a legjobb magyar filmprodukciónak. A hivatalos fórumok örülnek neki és arra készülnek, hogy kivigyék külföldre is.

Szeretném mielőbb látni Magát: addig is szívélyesen üdvözlöm

1962. II. 6.

Kassák Lajos

A párizsi Kassák—Vasarely-szítanyomat-mappáról szóló cikkemet a pécsi Jelenkor 1962. áprilisi száma közölte. — A levélben említett film az „Angyalok földje”, amely Kassák „Angyalföld” című regényéből készült.

4.

Kedves Dévényi Iván,
rég nem láttuk Magát, de küldeményeiből tapasztalom, hogy nem felejtkezett meg rólam. Megköszönöm a Jelenkorban írott cikkét; egyidejűleg írok a pécsi szerkesztőségnek is.

Több mint két hónapig kórházban voltam. Valamennyire összeszedtem magam és ismét dolgozom. Lehet, hogy lesz itthon kiállításom, de az már bizonyos, hogy a párizsi galéria a legközelebbi időben nagy retrospektív kiállítást rendez az anyagomból.

Amint látja tehát, nagyobb bajok nincsenek s ha nem is vagyok túlságosan vidám, a panaszkodásra sincsen különösebb okom.

A viszontlátásig szívélyesen üdvözlöm

Rp. 1962. V. 25.

Kassák Lajos

„A párizsi galéria”: a Galerie Denise René, amely 1962-ben és 1963-ban is rendezett Kassák-tárlatot. — „Lehet, hogy lesz itthon kiállításom”: csak 1967 márciusában került sor hazai Kassák-tárlatra (Fényes Adolf-terem).

5.

Kedves Dévényi Iván,

ezekkel a sorokkal egyidőben postára adtam a kért folyóiratot. Éppen a napokban írtam Chagallról szóló cikkemet, amely a Nagyvilágban fog jönni. Sokáig készülődtem erre a kis cikkre, de annyi minden baj adódott közben, hogy csak most került sor a megfogalmazásra. A szerkesztőség nagyon meg van vele elégedve.

Ha rászánja magát egy pesti útra, látogasson meg bennünket. Mi nem megyünk sehova.

Szívélyesen üdvözlö

Kassák Lajos

Kassák Chagallról írott cikkét és az orosz származású francia festőművész „Egyedül enyém az ország amely a lelkeniben él” című költeményét (Kassák Lajos fordításában) a Nagyvilág 1962. évi októberi száma közölte.

6.

Kedves Dévényi Iván,

sajnáljuk, hogy Leányfalun nem tudott meglátogatni bennünket. Ha erre jár, pótolja a mulasztást.

Láttam az Ernst Múzeumban Ráfael Győző, Marcell György és Bor Pál kiállítását. Mindhárman nívósan szerepelnek. Ismerik az izmusok történetét és eredményeit; ez meglátszik kiállított műveiken. Hármuk közül Ráfael dolgozik a leghaladóbb szellemben. Fejlődése folyamán végigment az expresszionista és a kubista iskolán s most a konstruktivizmusnál tart, de ezt a periódusát már nem engedték, hogy bemutassa. Nagy kár. Így az egész anyag — nem rossz értelemben — romantikussá vált. Színei kiérették és festőien kezelték. Megérdemli, hogy komolyan vegye őt a kritika.

Marcell György is kultúrált és haladó szellemű festő. Képein a modern irányzatok többféle beütése látszik, főképpen az expresszionizmusé. Hogy nem

forrhatta ki magát egészen, — ez nyilván a mi viszonyaink eredménye. Érdemes irni róla — szimpátiával.

Bor Pál a legidősebb köztük. Festő, szobrász (fában dolgozik) és szőnyeg-tervező. Most üveglablakkal kísérletezik. Egyet kiállított. Figyelemre érdemes színben és komponálásban is. Egy szőnyege is látható, szürke árnyalatokban, elég gazdag, jól komponált mintázattal. Ő előbb építésznek készült, később tért át a festészetre és a szobrászatra. Szerkesztési alapja a kubizmus, színei lefogottak, első tűz nélkül.

Mindhármukon meglátszik párizsi fiatalságuk jó hatása. Többet tudnak adni, mint a mostani fiatalok és a Bernáth-csoport.

Ennyit mondhatok róluk így kutyafuttában. Talán megjegyzéseimből valamit felhasználhat. Mellékelten elküldöm a katalógust.

Üdvözlí

1964. VIII. 3.

Kassák Lajos

A levelében említett festők: Ráfael Viktor (szül. 1900-ban), Marczell György (szül. 1897-ben) és Bor Pál (szül. 1889-ben). Bor Pál mint művészeti író is jelentős.

7.

Kedves Dévényi Iván,

megkaptam a Magyar Műhelyt. Jó szám. A Maga írása benne gazdag, jó összefoglalás. Nekem fontos és a jövő művészettörténészeknek hasznos lesz. Köszönöm munkáját.

Mi szomorkásan várjuk az ünnepeket. Túl vagyunk terhelve munkával. Maguknak jó új évet kívánva küldöm üdvözetemet:

1965. XII. 22.

Kassák Lajos

A párizsi Magyar Műhely című folyóirat 1965. december 1-i Kassák-külön-számáról van szó a levélben. A szám munkatársai — többek között — Justus Pál, Lengyel Balázs, Sik Csaba és Kozocsa Sándor.

FALU TAMÁS VERSEI

A boldogság útja

A boldogság útja	Kanyarogva halad
hozzájuk vezet,	emlékeken át,
szívekkel kirakott,	ki elesik, szívbe
és nem kövezet.	úti csak magát.

Boldog otthon

Nem tudom, vannak-e	A lenti kincseken
lenn naptárlapok,	majd megosztozunk,
lassan múlhatnak ott	boldog lesz és nyugodt
a nehéz napok.	örök otthonunk.

En kapom a jövőt
és te a jelent,
és kétfelé osztjuk
majd a végtelent.

— Július 13-án, 96 éves korában meghalt Falu Tamás, az ismert költő. Július 15-én temették el Ócsán. A temetési Sziertartást — kívánsága szerint — Pusztá Sándor végezte.

Múlják az élet

Múlnak a percek,
múlnak az órák,
nincs szünet,
múlik az élet
és én is múlok
nélküled.

Ne is álljon meg,
ne is pihenjen
az ütem,
múlják az élet,
múlják utánad
nélkülem.

Tintásüveg

Egyedül vagyok e földön,
nincsen senkim a világon.
Visszhangom sincs, jajaimat
a semmibe nem kiáltom.

Nincsen tollam, nincsen tintám,
s mire írnám, nincs papírom;
amit papíromra írnék,
tintásüvegembe sírom.

A tárgyak lelke

Minden tárgynak van lelke,
ember kell, hogy megjelje.
Gyönyörű szövetség ez,
sokszor csodákra képes.

Vigyázz a tárgy lelkére,
mert a lelked testvére.
Vigyázz rá kegyelettel,
te is tárgy leszel egyszer.

Gyászolja őt

Gyászolja őt egész világ,
fekete levéllel a fák.
Koszorúval a virágok,
mind, mind könnyharmattól ázott.
Gyászoljam én... ő is... te is...
a reggel is, az este is.
S ha az élők már elfogynak,
gyászolják majd a halottak.

Ő már tudja

Ő már túl van, már tudja, mi
vár rám,
nem kell község, nem kell utca,
házszám.
Ott az ember soha el nem
téved,
ott minden van, de nincs halál,
élet.
Védekezni nem kell senki
ellen,
ott mindenki leszünk és mi
ketten.

Ez a világ nagy nekem

Ez a világ nagy nekem,
azért olyan idegen.
Mindenki oly messze van,
ezért vagyok egymagam.
Egy kis kenyér jó falat,
de száz felé morzsa csak.
Főboldogság, hidd el, ez:
tartozni valakihez.

Lassan múlik az idő

Lassan múlik az idő,
nem is múlik: bújik ő.
Ami elmúlt, messze már,
néha mégis visszajár.
A jövő még messze van,
és mindig bizonytalan
épp most itt van a jelen,
unalmas és végtelen.
Jó volna helyette más,
Alföldön tengerzúgás,
kék hullám, lágy, ringató —
és elvinne egy hajó.

Kegyetlen idő

A végtelenből zuhan az idő,
a végtelenbe vágat innen ő.
Csillagok közt az egyedüli híd,
világokat köt össze s szétszakít.
Mindent megad és mindent elrabol,
ő a szikla, és belőle a por.
Ő a tegnap, holnap és a jelen,
és nem tudja, hogy mi a kegyelem.
Egyszerre van itt, ott, amott, emitt,
és nem hal meg, mert múlva születik.

A MÁHRISCH-WEISSKIRCHENI HADIKÓRHÁZ

Részlet az „Egy zsidó család élete” című önéletrajzból

Írta EDITH STEIN

3.

Mikor másnap reggel újra elmentem a barakkba, a konyhalányok már az ablakból *lestek* és a legvirgoncabb közülük üdvözléssel köszöntött: „Itt van megint a nővérkénk!” Ők azt hitték, hogy egyszer s mindenkorra eltűntem. Valóban át is helyeztek újra, mielőtt Erna elutazott, mégpedig az I. Sebészeti Osztályra, ahol már egyszer kisegítettem. Ott feküdtek a legnehezebb betegek, mert ott volt a legjobban kéznél orvosi segítség. Margarete nővér, az osztályos ápolónő, nyugodt és szerény volt; nem kerülte meg az előjárókat, valóban nem is volt mereven tartózkodó vele szemben az ember. Egy egész emelet felett rendelkezett, ami egy tiszt- és három legénységi szobából állt; ezek közül a két kisebbről nekem kellett gondoskodnom, a legnagyobbikat a második segédápolónőre — Emmire — bízta. Emmi festenivalóan szép lány volt, csendes és tartózkodó. S mert a többiektől távol tartotta magát, rámondták, hogy döllyfös s hozzáértettek, hogy erre semmi oka sincs, mert a foglalkozása csak varrónő; de valószínűleg arra büszke, hogy cseh. Mi ketten csakhamar nagyon jól megértettük egymást. Nem váltottunk sok szót, de kölcsönösen segítettünk egymáson, ahol csak tudtunk. Az éjszakai ügyeletet Else nővér volt, az a bécsi szobrásznő, akiről korábban említettem, hogy csak éjjel volt szolgálatban. A főnök ugyanaz a „Pan Primarius” volt, akit már a kis műtőből ismertem, az osztályos orvos egy fiatal cseh — jól bánt a katonákkal és nem volt irányunkban kereken barátságtalan; de megvolt az a kellemetlen tulajdonsága, hogy az emberekkel csehül beszélt, s számunkra nem fordította németre az utasításait.

1915 augusztusa, amelyet ezen az osztályon töltöttem el, betegápolásom legnehezebb hónapja, egészen más módon volt nehéz, mint a 6-os barakkban végzett szolgálat. Kedvemre való embereim voltak. A nagyobbik szobában kilenc ágy volt; az ott fekvő emberek csaknem mindegyikének komplikált felsőcomb-törése volt, és ezek nyújtókötést hordtak. Mialatt kötözésen voltak a nagy műtőben, gyorsan rendbe kellett tennem az ágyaikat, mégpedig igen nagy gonddal, hiszen mereven és mozdulatlanul feküdtek ott; mikor visszajöttek, gondosan ki kellett tárálni a nyújtókötésben levő súlyokat mindaddig, amíg a lábszár a legkisebb fájdalommal járó helyzetbe nem került. A nap folyamán minden mozgás a súlyok megváltoztatását tette szükségessé. Esténként ágyról ágyra mentem és azokat a testrészeket, amelyek a legmerevebben feküdtek, bedörzsöltem alkohollal és púderrel, hogy a felfekvést elkerüljük. Egy birodalmi német altiszt, akivel egyébként elégedetlensége és gáncsokodása miatt sokat vesződünk, azt mondta: „Több dolgot adunk a nővérnek, mint kilenc gyermek az anyjának”. A legtöbb dolgot itt Terhart, a westfáliai paraszt okozta nekem, akinek merev sínben levő lába mindig újra gennyedt. Viaszsápadt volt és az evéshez sem volt kedve. Úgy ettettem, mint egy kisgyermeket és mindig újra és újra beszéltem neki, hogy egyen még egy kanállal. Közben mindig mérgelődtem is egy kicsit, mert olyan energiatlan volt és semmi fáradtságot nem vett magának, hogy megint erőre kapjon. Később ő búsult utánam a legjobban és jóval ápolónői szolgálatom lejártá után is írt még nekem westfáliai otthonából.

A második szoba, amit el kellett látnom, jó távol esett az elsőtől. Csak négy ember feküdt benne, de olyanok, akik különleges gondosságot igényeltek.

Miután egész nap talpon voltam, esténként alig álltam már a lábamon. Néha azonnal a szobánkba mentem, és Alwine vagy egy másik résztvevő lélek odahozta nekem a vacsorát, hogy ágyban maradhassak. Jótétemény volt, ha ágyba bújhattam és fáradt lábamat pihentethettem. Legalább a lábamat — mert én magam már nem találtam nyugalmat. Álmatlanul ültem a magas ágyon és a nagy ablakon át kinéztem a Beczwára és a dombhátra, amelynek végénél

a Helfenstein feküdt. Holdfényben kedves kép volt. De én a betegeimre gondoltam és boldog voltam, ha jött a reggel s meggyőződhettem arról, hogy jól vannak.

Egyszer friss betegszállítmányt kaptunk és késő estig dolgoztunk, amíg csak nem feküdtek jól nyugtókötéseikben az újonnan jöttek. Megtelt még a tiszt szoba is, amelynek eddig csak két lakója volt. Nagyon későn még egy igen figyelemre méltó csoporttal találkoztam a folyosón: egy óriási alak feküdt a betegszállító kocsin, teljesen meztelenül; merész horgas orrán keret nélküli cvikkerrel, a feje pedig piros selyempárnán nyugodott. Lengyel lovaskapitány volt, most vitték a műtőből a tiszt szobába. Nem engedte, hogy inget húzzanak rá, de ehhez a két tárgyhoz feltétlenül ragaszkodott.

Mikor jó későn s a szokottnál is fáradtabban a szobánkban vacsoráztam, kopogtak az ajtón s hírnök jött, hogy a lovaskapitánynak saját kü'ön éjszakás nővére van szüksége. Emmi virrasszon mellette az éjszaka első felében, én a másodikban. Én a kis osztályos írószobában tartózkodtam és csak akkor mentem be a tiszt szobába, mikor a nehéz sebesült — hátlovása volt — kívánt valamit. Ez pedig igen sokszor előfordult. Álmatlan volt és harsány szóval adta ki parancsait úgy, hogy a többi tiszt sem tudott aludni; mulattak is rajta, kétségbe is voltak esve. Egyszer teát és kekszet kért. Szerencsére éppen az ellenőrző éjszakás nővér tért be hozzám s kínált meg mind a kettővel, így teljesíthettem kívánságát. A nővért most láttam először. Vöröskeresztes volt. Azt beszélték róla, hogy volt a harctéren s ott erkölcsileg lehetetlenné tette magát. Itt most folytonosan éjszakai szolgálatra osztották be, hogy egyáltalán ne legyen együtt a többiekkel. Osztályról osztályra ment, s utánanézett, hogy nincs-e valahol valaki életveszélyes állapotban, s nem szorul-e a segítségére. Hogy a szóbeszédből mennyi volt igaz, nem tudom. Mindenesetre láthatóan örült, hogy talált egy jóhiszemű embert, akivel elbeszélgethelett egy kicsit.

Többször kívánta a betegem, hogy vízzel hűsítsem a kezét és a karját. Miután éjjel senkiről sem kellett gondoskodnom, mindent megtehettem, ami csak észébe jutott. Mikor reggel megjött a többi nővér, elmehettem, hogy kissé felfrissítsem magam. Ahogy visszajöttem, mindenkit izgatott sürgés-forgásban találtam, a főnőktől kezdve egészen a konyhalányig. Ez a nehéz sebesült nemes úr volt, unokaöccse egy miniszternek, aki már érdeklődött is hogyléte felől. Semmivel sem volt meglegedve, teljesíthetetlen kívánságokat halmozott egymásra s valami nagy ijedtségbe kergetett mindenkit, aki csak a közelébe került. Az egyik lánynak éppen be kellett vinnie számára a reggelit. Nem merte és kért, hogy tegyem meg helyette. Mialatt ő a többi tisztet ellátta, odamentem a félelmeteshez. „Jó reggelt, nővére!”, kiáltott felém. Nyilvánvalóan még éjszakáról jó emlékei voltak velem kapcsolatban. Az ápolónő kint tiszteletteljes csodálattal mondta: „Magát szereti, nővér, magának »nővérkét« mondott!”

Pár nap múlva eljött a sebesült fivére és nővére, hogy meglátogassa őt. Fivére órák hosszat ült a szobában, de sokat nem tudott mondani.

Jónagam napokig bizonytalanságban voltam afelől, hogy tulajdonképpen milyen állapotban is van a betegem. Az orvosok nem látták szükségesnek, hogy világosan megmondják nekünk. Láttam, hogy hirtelen elhagyja az ereje és egészen kétségbe voltam esve, hogy ez ellen semmit sem tehettem. Mindig újra és újra próbálgattam, hogy valami kis ennivalót vigyek, vagy az előírt orvosságot beadjam neki. Mikor egyszer megint cseppekkel az ágyához mentem, ellökte a kezemet és rámrivált: „Takarodjék, maga szemét!” Mikor kimentem a szobából, a fivére utánam jött és egy pár bocsánatkérő szót mondott. Természetesen azt feleltem, hogy egy ilyen állapotban levő betegről semmit sem lehet rossznéven venni. De az ápolás izgalma megadta már amíg is túlfeszített idegeimnek a kegyelemdöfést. Világossá vált, hogy legfőbb ideje megadnom magamnak azt a pihenést, amit még két hónappal ezelőtt korainak találtam és visszautasítottam. Az elhatározásom azonban, hogy elmegyek, csak heves belső harcok után érlelődött meg. Meggondolásaimban valami más is szerepet játszott, mint az ideges kimerültség. Mostanában gyakran gondoltam arra, hogy nem oktalanság-e tudományos munkámat ilyen hosszú időre megszakítanom ott, ahol ápolónőnek annyi segéderő áll rendelkezésre. Másfelől tépelődtem, hogy nem az önzés mozdult-e meg bennem. Nagyon szenvedtem amiatt, hogy Suse Mugdan éppen most volt szabadságon. Vele beszélhettem volna kétségeimről. Mikor egyszer délelben a szobánkban voltam, amely a portálé felett volt, hallottam, hogy kocsni megy el

előttünk s megláttam az ablakból Suset, amint kiszállt a kocsiból. Repültem a lépcsőkön lefelé s mialatt ő a kocsissal elszállt, én már a ház kapujánál voltam. Boldog voltam, hogy újra itt van velem. Most már minden könnyebben ment. Megkértem a Főnövért, hogy szeptember elsején engedjen haza. Azonnal készséges volt irányomban, s nem is akart kéthetes szabadságra kijelölni, hanem rámbizta, hogy akarok-e s mikor akarok visszajönni. Kértem, hogy hívjen, mihelyt úgy látja, hogy szükségük van a segítségemre.

Az ápolónői idők utolsó eseménye a lovaskapitány halála volt. A testvéreitől pompás koszorú érkezett. Azután elvitték. Még rendbe tettem a szobáját. Utána már búcsuzni kellett. Minden emberemet gazdagon megajándékoztam cigarettával, amit Suse hozott nekem hazulról. A magyarok és a szlovákok hálásan kezet csókoltak. A lányok is kézcsókkal és egy pár könnyecseppel búcsúztak. Margarete nővér és Emmi nővér megígérte, hogy levélben fog beszámolni a betegeinkről. Scharf doktorasszony, annak a sebésznek az unokatestvére, aki egy idő óta nálunk dolgozott, erősen megszorította a kezemet és ezt mondta: „Eljen boldogul, kolleginám a másik fakultásról”.

A két segédnővér, akikkel annak idején jöttem, ugyanekkor ment szabadságra (úgy hiszem, már másodszor). Elutazásunk estéjén az ebédlőben a nagy falitáblán ezt lehetett olvasni: „Holnap nővérek mennek Németországba. Aki levelet akar küldeni, adja le.” Mindegyikünk egy vastag köteget kapott. Én az enyémet gondtalanul a kizsitáskámba tettem s nem törődtem vele többé. Oderbergben vámvizsgálatra kellett mennünk. Mialatt a hivatalnokok a bőröndjeinkkel foglalkoztak, odajött hozzánk egy német katona s megkérdezte: „Vannak talán szerelmeslevelek magánál?” Odanyújtottam neki a kizsitáskámat; az egész csomagot kivette és lefoglalta. Ez történt a másik kettővel is. Én teljesen nyugodt maradtam. Annyira fáradt voltam, hogy egyáltalán nem tudtam a dolog miatt felizgatni magam. Mikor hazaértem, otthon sem meséltem el semmit. De néhány hét múlva azt a hírt kaptam, hogy feljelentettek a hadbírószágon a cenzúra megkerülése miatt. Ezért börtönbüntetés járt. Az egész család izgalomba jött. Az első kihallgatás a breslaui törvényszéki hivatalban volt. A második lett volna a hadbírószágon előtt Ratiborban. El akartam utazni, s a valósághoz híven meg akartam mondani, hogy a rendelet nem volt ismeretlen előttem, de mégsem gondoltam rá, mert megszokott dolog volt a postai küldemények miatti örökös aggodalom. Semmi áron nem akartam azt mondani, hogy nem tudtam a tilalomról: inkább börtönbe menni, mint hazudni. Valakinek az a gondolata támadt, hogy írjak Ratiborba régi grunwaldi ismerősünknek, Westrum polgármesternek és kérjem a segítségét. Barátságosan válaszolt: beszélj a hadbírószágon a tanácsossal, aki ezzel az ügyvel foglalkozik s az halogatni akarja a tárgyalást mindaddig, amíg a birodalmi gyűlésen keresztül nem viszik azt a törvényt, amely szerint ilyesmiért pénzbüntetés jár. Ugyanekkor a breslaui Vöröskereszt egy beadványban felmentést kért számomra és társaim számára. Egyszer megint jött egy hivatalos irat, azzal a kellemes közleménnyel, hogy az eljárást megszüntették. A család fellelegzett. Az ápolónői időknek ez az utójátéka is befejezést nyert.

Egyáltalán nem gondoltam, hogy véglegesen búcsút vettem Weisskirchentől; komolyan vártam, hogy visszahívjanak. Szabadságomat mindenekelőtt arra használtam fel, hogy letegyem a segédnővéri vizsgát, amelyre fél éves segédnővéri működés után lehetett jelentkezni. Utána most már gőzerővel estem neki a görögnek, hogy végre már letehessem a görög érettségit is. Suse nagyon ajánlotta, hogy fogadjam el testvérei segítségét. A sógora, Julius Stenzel, egy humán gimnáziumban, a Johanneumban mint latin-görög szakos tanár működött, emellett szabad idejében lelkes Plátón-kutató volt, és Berta, a felesége, hűségesen és megértően vele dolgozott. Egy vasárnap délelőttön kerestem fel őket. A házaspár éppen együtt olvasta Plátón *Államát*. Berta végighallgatott és készen mutatkozott arra, hogy minden héten egy párszor dolgozzék velem. Próbaképpen le is fordítottattam velem néhány sort Plátónból, s látva, hogy egyáltalán nem megy rosszul, meghívott az ő vasárnapi olvasgatásaikra is. Most pár hétig csak Plátónnal és Homérosszal próbálkoztam; ha jól emlékszem, kétszer egy héten mentem Stenzelnéhez. Már akkor három gyermek anyja volt (később hozzájött még egy negyedik is), és a még csak pár hónapos kis Jochen leg-többnyire ott aludt a kocsijában abban a szobában, amelyben dolgoztunk.

Néha, nehezebb helyeknél a ház urát is segítségül hívtuk. Az Ő tanácsára a vizsgára való megújított jelentkezésemben Platón jelöltem meg, mint amivel különösen foglalkoztam és kértem, hogy a Johannes-gimnáziumban vizsgázhassak. Thalheim titkos tanácsos, szigorú hangú és jóságos szívű öreg barátom, megmagyarázta, hogy a Tartományi Kollégiumnak nem hiányzik az, hogy ilyen egyéni kívánságokra tekintettel legyen. Azután mégis hírt kaptam róla, hogy a Johannes-gimnáziumba tettek be vizsgázni. Már októberben itt volt a terminus, régi receptem volt ilyesmit a lehetőség szerint gyorsan elintézni. Tudtam Dr. Stenzeltől: nem volt kilátásom arra, hogy nála vizsgázhassak. A főnöke ezt a teendőt egyedül látta el; de az ő tulajdonságai felől azután alaposan tájékoztattak. Tudni kellett például az egyes homéroszi énekek címét. És mikor az öregúr Platónnál kötött ki, a „Phaidon” után szokott érdeklődni, s utána mindig megkérdezte, hogy miért kellett Szokratésznek oly sokáig várnia, míg végrehajtják rajta a halálos ítéletet. (A dialógus az elején megemlíti, hogy annak a hajónak a visszatérését várták, amelyet Athénből küldtek Déloszba. Ez a déloszi hajóút állami-liturgikus cselekedet volt; időtartama alatt nem volt szabad kivégezni senkit.) Igazi filológusnak való kérdés volt ez, ami filozófusnak soha nem jutna eszébe.

Természetesen nagyon kellemes volt, hogy ily módon fel tudtam készülni. Egyébként Landien titkos tanácsos úr a régi idők gimnáziumi igazgatóinak a mintaképe lehetett volna, méltóságteljes volt és ugyanakkor jóságos is; már külső megjelenésében is tiszteletet parancsolt dőlceg természetével és hosszú, közepesen elválasztott, hófehér szakállával. Az írásbeli dolgozatot a dolgozószobájában iratta velem. Ettől féltem egy kicsit. Ugyanis csaknem mindig előszóval tanultam s nem volt gyakorlatom abban, hogy diktálás után görögül írjak; mindekelőtt attól féltem, hogy az ékezeteket fogom gyakran elvéteni. Megnyugvásomra szolgált a diktálás során, hogy a szöveget (nem Platón volt, hanem egy híres Lüsziás-beszéd) azonnal megértettem; nem volt tehát olyan veszély, hogy a fordítás nehézségembe került volna. S azután egy nagyon kellemes meglepetés jött: Landien titkos tanácsos odaadta nekem a szöveget, hogy össze tudjam hasonlítani: nem hagytam-e ki valamit a diktálásnál. Örömmel nyúltam utána és felülvizsgáltam összes ékezteimet. A szóbeli valamivel ünnepélyesebb volt, mert jelen volt Thalheim titkos tanácsos is. Egy nagy teremben egyedül ültem szemben a két öregúrral egy hosszú zöld asztalnál. Most nem Platón tettek elem, hanem Szokratészt — II. Vilmosnak különleges kívánsága volt, hogy a gimnáziumi oktatásban kiadósan szerepeljenek a híres szónokok, és ez a filozófusok rovására történt —, de megjött a kérdés Phaidonról és a homéroszi énekekről is; ha jól emlékszem az Iliászból is kellett egy részletet olvasnom és fordítanom. S azután megint mögöttem volt egy vizsga, melyen megálltam a helyem. Az érettségi bizonyítványomban beírták azt a megjegyzést, hogy az utólagos görög érettségivel human gimnáziumi érettségi birtokában vagyok. A két úr még az után érdeklődött, hogy milyen célból tettem le ezt a vizsgát. Breslauban ez ritkaságszámba ment, mert itt a doktorrá avatáshoz minden fakultáson elfogadták a reálgimnáziumi érettséget. Elmondtam, hogy Göttingában más a rendelet. Most már csak azt akarták tudni, hogy miről írom a disszertációmát. Mikor a beleérzés problémájáról beszéltem nekik, nem tettek föl több kérdést. Másnap reggel Landien titkos tanácsos úr megkérdezte dr. Stenzelt, hogy mi is az a „beleérzés”.

Weisskirchenbe nem hívtak vissza. Ehelyett betoppant — valószínűleg még októberben — Suse Mugdan azzal a hírrel, hogy a hadikórházat feloszlatták. Mióta az oroszok kivonultak Galíciából, Weisskirchen többé már nem tartozott a hadtápterülethez, és a kadétiskolának újra régi célját kellett szolgálnia. Suse és én újra kértük a Vöröskeresztet, hogy rendelkezézzék velünk s osszon be valahová máshová, de soha többé nem hívtak be bennünket.

Így hát szabad voltam most s amint „a betegápolás fáradalmai után, üdülésképpen” (így tréfálkozott velem Husserl) letettem a görög érettségit, nyomban hozzáláttam a doktori értekezéshez.

(KIS MONIKA fordítása)

Vietnami karcolatok

(ÜTINAPLÓMBÓL)

DÉLBEN, A HANOI SZÉKESEGYHÁZ ELŐTT

Ilyenkor csönd van mindenütt. A nap
szikrázva égeti a tornyokat.
Hanoi pihen. Allok a téren, és
rámzuhog a trópusi napsütés.
S a székesegyház úgy néz vissza rám,
mint pálmafák alatt, kis Notre-Dame.

ÉSZAKI VÁRKAPU

Ez itt a régi várfal. Ágyú ütötte át:
két század óta őrzik a rombolás nyomát.
Bolthajtás. Szürke téglák. Tövékben él
a nép.
Hol vannak a királyok, és hol a franciák?

AZ IRODALOM TEMPLOMA

Kötéblák sora. Szentély ez a kert.
Költők emléke virraszt idebent.
Allok a kopott kötéblák előtt.
Perceg az idő, s verset mond a csend.

AZ „ÚJ ÍRÁS” EMLÉKEI ELŐTT

Múlt időkön merengve nézem itt
az „új írás” első emlékeit:
ecsetvonás helyett — latin betűk.
S ez az írás elterjedt mindenütt...
Akkor egy szerzetes alkotta meg,
ma már az egész nép írása lett.

SAM SON, TENGERTART

Finom homokban kagylók és csigák.
Pár halászbárka. Szikrázik a fény.
A messzeséget szem nem éri át.
A végtelenség hullámszik felém,
átömlik rajtam, karjába emel.
Apály van. Borzolódik habra hab,
morajlón döngözt a partokat,
s hangja már mindig bennem énekel.

Aki megtalálta a boldogságot

(Abdilda Tazsibáj Kazah költőnek)

Verseidet fordítom, s mintha régen
ismernék, itt vagy, mesélsz nekem,
látom a karavánt a messzeségben,
s hallok, ahogy dúdolnak csendesen.
A kazahok földjén még sose jártam,
de verseidből kitérül eléem:
ballag a juhnyáj az őszben, a nyárban,
s pásztortűz ég a puszták éjjelén.
Pattog a láng, körben juhászok ülnek,
te énekel, s a dombra* húrja peng,
a nap gondjait homályba merültek,
s a költészet varázsa megjelent.
Te énekel, dalod csupa derű,
s minden nyugalmas, tiszta, egyszerű.
Végtelen béke, mely belőled árad,
Abdilda Tazsibáj, te bölcs öreg.

Ballagsz, s tájain a tűnt ifjúságnak
vallatnak hegyek, legelők, kövek.
Szemedben a gyermekkor napja villan,
szívedből az ifjú csobán dalol,
s múltat-jelent-ölölő soraiban
a megtalált boldogság hangja szól.
S neked mégsem csak megnyugvás az
élet,
magasan jársz, szabad csúcsokon át,
maradandóvá formálsz a szépet,
s az ősi-új dalt dúdolsz tovább,
hogy milliárd szívben testvérré lelj...
Kazah költő, Abdilda, énekelj!

* Dombra: ősi pengetős hangszer.

Revue mensuelle — Monatschrift Rédacteur en chef — Chefredakteur: György Rónay —
1053 Budapest, Kossuth Lajos u. 1. — Abonnements pour un an — Abonnement für das Jahr: 11,80 US dollar

SOMMAIRE

Les articles de notre numéro ont pour centre d'intérêt deux sujets. Dans la première, le lecteur pourra lire des écrits relatifs à l'architecture religieuse de nos jours et d'une façon générale, à l'art sacré moderne. L'article qui est en tête de notre numéro a pour titre *Pour un art sacré hongrois moderne*. L'auteur, Ferenc Sinkó, y fait connaître les activités de János Jajczay, critique d'art et historien de renom, décédé il y a un an, à l'âge de 84 ans. — Nous publions un écrit posthume de János Jajczay où l'auteur reprend *La Querelle sur les origines de Dürer*. — Dans son étude, István Tótfalussy traite *De l'Esthétique de l'espace sacré*. L'auteur y analyse d'abord les questions que l'esthétique de la construction de l'espace pose à l'homme d'aujourd'hui et il conclut en ces termes: „Il est évident que l'art sacré du XXe siècle doit traduire avec tous ses moyens cette expérience neuve que l'on a de la sainte communauté. Pendant des siècles, les églises étaient destinées à accueillir une 'ecclesia' qui, à son tour, était déjà constituée en groupe social par sa ville, conçue à la mesure de l'homme. Pour la plupart, ces hommes quittaient de petites maisons, d'aspect souvent pauvre pour se rendre à leur église. Bien qu'il leur eût été permis d'y entrer nu-pieds, en eux-mêmes ils s'attendaient à ce que l'espace vaste du lieu sacré les comble de la joie exaltante de la magnificence et de la richesse. Ces gens, liés du reste entre eux, étaient heureux de se réunir à l'église les jours de fête, y prenant conscience de leur union à eux tout comme avec Dieu... L'homme d'aujourd'hui vit dans des blocs d'habitation, au milieu d'immenses édifices publics et d'immeubles industriels. Il ne demande pas à l'église de rivaliser de grandeur avec ces derniers. C'est en anonyme qu'il entre dans l'église, aussi est-il sensible d'y être appelé par son nom. Aujourd'hui, c'est dans l'église que se constituent en communauté ceux qui s'y réunissent. Le besoin que l'homme d'aujourd'hui éprouve en entrant dans l'espace sacré, est d'y trouver cette intimité qui n'est cependant pas celle du foyer fermé au monde de la famille bourgeoise. — Sous le titre *Cinq églises — cinq espaces*, Péter Vasadi fait connaître cinq églises dont certaines récemment construites, d'autres aménagées à nouveau, avec leur espace sacré et leur équipement liturgique. — Dans sa série inaugurée sous le titre *Vies de prêtre '77*, Géza Siki présente un curé de village aux prises avec ses fidèles pour arriver à leur faire admettre les produits de qualité de l'art sacré moderne. — L'église orientale fait l'objet de l'article de Géza Nagymihályi.

La deuxième partie de notre numéro est consacrée au souvenir de Lajos Kassák, célèbre écrivain, poète et artiste peintre, décédé il y a dix ans. Lajos Kassák a tenu un rôle éminent dans la vie intellectuelle tant hongroise qu'européenne de notre siècle. Connu à l'étranger comme un représentant notable du constructivisme, on le voit à l'avant-garde de tous les courants artistiques modernes. Comme homme de lettres, il a excellé dans divers genres littéraires et les nombreuses études qui lui sont dédiées en Hongrie attestent bien l'importance de son oeuvre. — Dans son écrit, Béla Hegyi met à l'étude les engagements pris par le poète et l'artiste sur le plan idéologique. Bien qu'il ait eu la réputation d'être athée, toute son oeuvre témoigne encore et encore de la soif de l'âme qui aspire à Dieu, qui ressent le besoin de croire en Lui. Kassák se refusait à toute forme d'un athéisme grossier, de même qu'il estimait hautement la foi sincère et aussi tout acte humanitaire qui en est le fruit. Le lecteur pourra lire le journal que la femme de Lajos Kassák tenait pour y décrire les dernières souffrances et la mort de son mari. — Sous forme de table ronde, Iván Dévényi, critique d'art, Csaba Siki, historien de la littérature et Miklós Vidor, poète, s'entretiennent sur Lajos Kassák. — Sous le titre *Le Canon*

esthétique de Kassák, László Rónay aborde Kassák comme esthète dont les exigences formulées en matière de création artistique étaient des plus élevées. — Cnoix de lettres de Lajos Kassák.

INHALT

Die Schriften dieser Nummer beschäftigen sich mit zwei Themenkreise. Der erste beleuchtet einige Probleme der modernen Kirchenbaukunst, und im allgemeinen die der modernen Kirchenkunst. In seinem einleitenden Artikel, betitelt „Für eine zeitgemässe ungarische Kirchenkunst“ schildert *Ferenc Sinkó* die Tätigkeit des im vorigen Jahre im Alter von 84 Jahre verstorbenen namhaften Kunsthistorikers und Kunstkritikers *János Jajczay*. Einleitend weist der Autor darauf hin, dass das Leben und die Entwicklung der Kirchenkünstler und der kirchlichen Kunst im allgemeinen heutzutage sehr kompliziert wurde. Im neuesten Zeitalter, das heisst im 19. und 20. Jahrhundert ist die Tätigkeit der Kunsthistoriker und der Kritiker unentbehrlich wichtig geworden und das besonders im Falle der Kirchenkunst, wo die Künstler und die Kunstwerke nicht mehr von einigen hochgebildeten Würdenträgern, oder von Kirchenmännern mit feinem Geschmack ausgewählt werden, sondern stets die Möglichkeit besteht, dass solche Leute (seien sie Priester oder Laien) über den Bau einer Kirche oder über Bestellung eines Altarbildes oder einer Statue entscheiden die den Massengeschmack repräsentieren, nicht selten in einem ästhetischen Vacuum leben, und weder von der Tradition noch von einer persönlichen Kunstbildung gelenkt werden. *János Jajczay* war über fünf Jahrzehnte hindurch ein anspruchsvoller Verbreiter des Kunstgeschmackes und ein unerbittlicher Kritiker des religiösen Kitsches. — *János Jajczay*: Diskussion über die Abstammung Dürers (eine posthume Schrift des verewigten Aestheten). — *István Tótfalusi*: Zur Aesthetik des sakralen Raumes. Nach einer zeitgemässen Analyse der Aesthetik der Baukunst und im allgemeinen der Raumformung, stellt der Autor fest: „Es ist offensichtlich, dass in der sakralen Kunst des 20. Jahrhunderts die neuen Erfahrungen der heiligen Gemeinschaft mit besonderer Stärke sich manifestieren müssen. Früher, Jahrhunderte hindurch wurden die Kirchen zur Aufnahme einer Ecclesia gebaut die auch 'draussen' von dem Dorf oder von der Stadt mit menschlichen Maassstäben zur Gemeinschaft organisiert wurde, Diese Menschen kamen meistens aus kleinen und grösstenteils armseligen Häusern in die Kirche. Und obwohl man dort auch 'barfuss' eintreten konnte erwarteten sie doch, dass der Kirchenraum sie mit der erhabenen Freude der Grösse und dem Pomp beschenkt. Diese Menschen die auch sonst zusammengehörten, bekundeten auf Festtagen fröhlich ihre Zusammengehörigkeit und ihre Gehörigkeit zu Gott... Der heutige Mensch lebt in Blockhäusern, zwischen Fabriken und riesigen, öffentlichen Gebäuden. Von der Kirche erwartet er nicht, dass sie mit jenen in Grösse wettläuft. Er kommt aus der Anonymität in die Kirche und hört gerne wenn er dort beim Namen genannt wird. Die heutige Ecclesia organisiert sich in der Kirche zur Gemeinschaft und erwartet von dem sakralen Raum Intimität, wenn auch nicht die Bequemlichkeit des bürgerlichen Heims. Heizung, Beleuchtung, Lautverstärkung, gepolsterte Sitzplätze sind keine Propagandamittel in dieser Kirche und bedeuten auch nicht eine höfliche Bedienung des Geschäftspartners, sondern — soweit man die richtige Proportion zwischen Härte und Milde findet — sind sie heimschaffende Faktoren.“ — *Péter Vasadi*: Fünf Kirchen — fünf Räume; der Autor präsentiert fünf, zum Teil neugebaute, zum Teil erneuerte Kirchen, ihre liturgischen Raum und liturgische Einrichtungen. — *Géza Siki* schildert in seiner Artikelreihe Priestergeschick '77 diesmal die Kämpfe eines Dorfpfarrers, seine Gläubigen zur Annahme von modernen und nicht kitschigen sakralen Kunstwerke zu bewegen. — *Géza Nagymihályi*: Die Kirche des Ostens und Gemeinschaftsmystik.

Der zweite Teil unserer Nummer stellt ein Denkmal dem vor 10 Jahren verstorbenen namhaften Dichter, Schriftsteller und Maler, Lajos Kassák. Lajos Kassák war einer der hervorragendsten Figuren des ungarischen und europäischen Geisteslebens im 20. Jahrhundert. Im Ausland ist er eher als ein bedeutender Repräsentant der Avantgarde und der konstruktivistischen Malerei bekannt. In seiner Heimat beschäftigte und beschäftigt man sich mehr mit seiner vielseitigen literarischen Tätigkeit. — Unter dem Titel „Der suchende Kassák“ beschäftigt sich *Béla Hegyi* mit der weltanschaulichen Verpfichtung des Dichters und Künstlers.

HUNGAROTON MŰVÉSZLEMEZ AJÁNLAT

J. S. BACH:

ZENEKARI SZVITEK

- C-dúr szvit No. 1.
BWV. 1066
- h-moll szvit No. 2.
BWV. 1067
- D-dúr szvit No. 3.
BWV. 1068
- D-dúr szvit No. 4.
BWV. 1069

Liszt Ferenc Kamara-
zenekar

Vezényel: Sándor Frigyes
SLPX 11787/88 ára: 140,— Ft

LISZT FERENC:

KANTÁTÁK ÉS HIMNUSZOK

- A strassburgi katedrális
harangjai
- Szent Cecília legendája
- Naphimnusz
- Cantantibus Organis
- 116. zsoltár

Budai Livia, Sólyom Nagy
Sándor, Melis György,
Takács Klára (ének),
Margittay Sándor (orgona)

MRT Énekkara és Szim-
fonikus Zenekara

Vezényel: Ferencsik János
SLPX 11797 ára: 70,— Ft

CHOPIN:

NÉGY SCHERZO

- h-moll op. 20.
- b-moll op. 31.
- cisz-moll op. 39.
- E-dúr op. 54.

Ránki Dezső (zongora)

SLPX 11773 ára: 70,— Ft

CHOPIN:

- f-moll zongoraverseny
op. 21.

- Krakowiak op. 14.

Falvai Sándor (zongora)

Budapesti Filharmóniai

Társaság Zenekara

Vezényel: Kórodi András

SLPX 11815 ára: 70,— Ft

Tájékoztató

A GONDOLAT KIADÓ újdonságai közül a Nobel-díjas tudós, etológus, **Konrad Lorenz** válogatott tanulmányainak kötetét emeljük ki, amely a magatartástudomány állatokon vizsgált eredményeit foglalja össze a szerző egyes munkáinak kronológikus sorbaállításával. A madarak társaséletéről írt értekezései, összehasonlító módszereiből levont meghatározásai, valamint a magatartáskutatás módszertani kérdéseit és az evolúció és a viselkedés adaptív módosítását taglaló tanulmányai immár klasszikus megfigyelései a többé-kevésbé az emberre is kiterjeszthető és alkalmazható megfigyeléseknél és megállapításoknak. — **Georges Snyders: Irányított nevelés vagy a szabad nevelés** című könyve a párizsi egyetem neveléstudományi professzorának a gyermekek direkt irányításától, a hamis tekintélytiszteltől őrizzék, a demokratikus nevelési elvekre, az önálló döntésekre alapított nevelési koncepcióját tárgyalja. A tartalmak elsőségét hirdeti a pedagógiában, a nem dogmatikus nevelési szisztémát részesíti előnyben a formák, a fegyelem torz kultuszával szemben. Bemutatja és értékeli a kor főbb nevelésteóriáit és pedagógiai gyakorlatának ismertebb „modelljeit”, nem hallgatva el nemegyszer kritikai megjegyzéseit sem.

Szerkesztőségünkhez beküldött, külföldön megjelent magyar nyelvű kiadványok:

Sári Gál Imre: **Percek a hajón; Lepke vita; Madár, szárnyával; Your successors** (Amerikai Magyar Könyvtár, Cleveland). És az impresszumon még ez olvasható: „Készült kilenc példányban”. Valahol ez a szám is szomorú érzéseket kelt az olvasóban. Pedig Sári Gál Imre, aki négy kötetét egyesítette a gyűjteményben, s aki a „Toronycsordák” óta szüntelenül érlelődő, fejlődő lírikus, megérdemelné, hogy nyomtatott, magasabb példányszámú kötete is megjelenjen. Kevesen fejezik ki nála összetettebben és változatosabban az emigráns sors bonyolult, emberpróbáló voltát. Régebbi verseit talán azzal a céllal vette fel gyűjteményébe, hogy nyomon követhessük azt a folyamatot, ahogy a neoavantgard verset meghódította magának, ahogy a tiszta vonalrajzú tájképzésztől eljutott az emberi mélyvilág ábrázolásához, kialakítva egy sajátosan villódzó, izgalmas struktúrát, mely sokat merít ugyan a próza eszköztárából, mégis megmarad vers-

nek, hiszen kihagyással, tömörséggel, képiséggel mind az avantgard költészetből erednek. Van ennek a kötetnek önéletrajzi jellege is, noha a szerző többnyire szemérmesen palástolja érzelmét, illetve az objektivitás álarcát mögé rejtőzik. De még ezekben is a szerep-versekben is tetten érni az embert, aki azért nevet, hogy ne vegyük észre, voltaképpen sírni volna kedve. Olyan utat választott, amelyen nincsenek pihenők és nincsenek percek a megkönnyebbülésnek. Lankadatlan figyelemmel él a világban, s e gazdag, de soha meg nem szokható világ adja témáját. Az amerikai magyarság világa, telve megoldatlan kérdésekkel, s a lírai kifejezés áttételessége csak erősíti a tragikus felhangokat, a szatirikus látás- és ábrázolásmód pedig a kétségeket. Sári Gál Imre végleges portréja még nem rajzolódott ki, de kétségtelen, hogy ennek az ónarcképnek sok jellemző, karakterisztikus jegyét kiformálta már.

Régi kérdések — új válaszok? Új kérdések — régi válaszok? (OMC, Bács). Alcíme szerint a könyv az egyház, a lelkipásztorok és a teológia időszerű kérdéseit foglalja össze, mégpedig a wüzburgi egyházmegye papjainak tartott lelkipásztori konferenciák előadásainak tükrében. Az öt előadás közül talán Rudolf Schnackenburgé („Tévesen értelmeztük eddig a Bibliát?”) veti fel a legtöbb és legizgalmasabb kérdést a lelkipásztor számára. Már a provokáló címválasztással is érzékelteti a ma keresztényének egyik legmegdöbbentőbb kérdését: vajon a Jézus szavainak hittünk, vajójában mégsem azok? De akkor ki mondta el ezeket a szavakat? S veszít-e a tanítás hiteléből és erejéből, ha ezeket az eddig Jézusnak tulajdonított szavakat most ártértelemezzük?

Az előadó rendkívül megfontoltan és bölcsen igyekszik megfajteni a kérdéseket, s feloldani a nyomokban tapasztalható — kétségeket. „Ma azt látjuk — foglalja össze következtetéseit —, hogy sok bibliai írás (még az evangéliumok is) nem a szó modern értelmében vett „szerzők” művei, hanem végigjárták a hagyományképződés hosszabb folyamatát, melyen a hívő közösség örökölt. Meghatározott hívő nézőpontból tervezték, és hívő szándék szerint adták elő. A merőben történelmi érvek itt részben meginogtak ugyan, de a hitalapok annál erőteljesebbek lettek, mert a hívő közösség tanúságtételére épültek.” Mi mindebből a tanulság? Hogy a modern teológia nem a történelmi alap biztosítására keres új érveket, hanem arra törekszik, hogy a hit fényében újragondoltassa az emberrel az alapvető kérdéseket.